

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В АНТРОПОКУЛЬТУРНИХ КООРДИНАТАХ СУЧАСНОСТІ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В АНТРОПОКУЛЬТУРНИХ
КООРДИНАТАХ СУЧАСНОСТІ**

Київ 2025

УДК 655.3.066.11:031](477)"20"
ББК Ч617.167.7(4УКР)
У45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 4 від 30 червня 2025 р.)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; к. арх. В. Вечерський; К. Гноєва; д. н. соц. комунік. К. Горська; Г. Гуцол; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. Л. Дояр; к. соц. н., доц. М. Єнін; к. і. н., доц. А. Іваненко; В. Ключко; к. фіз.-мат. н., с. н. с. В. Козирський; д. і. н., проф. І. Коляда; к. і. н., доц. С. Косяк; д. геол. н. Г. Кульчицька; к. і. н. С. Купрієнко; д. і. н., проф. Т. Кузнець; к. географ. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; ак. НАН України О. Пономаренко; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина; к. і. н., доц. В. Соколов; к. фіз.-мат. н. М. Тимочко; д. і. н., проф. С. Троян; В. Усенко; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; к. геол. н. Д. Черниш; к. і. н. М. Чорна; д. фіз.-мат. н., проф. В. Шендеровський.

Рецензенти:

*Дорошко М. С., доктор історичних наук, професор
Мачуський Є. А., доктор технічних наук, професор
Филипович Л. О., доктор філософських наук, професор*

Українська енциклопедистика в антропокультурних координатах сучасності: монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. 302 с.

ISBN 978-617-8272-15-9

Монографію присвячено комплексному дослідженню розвитку енциклопедистики в антропологічному, культурно-історичному, онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному та міжнародному вимірах. Пропоноване видання репрезентує широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах теорії, методології, історії енциклопедистики, біографіки, формуванню стилю та контенту, інформаційному забезпеченню та функціонуванню сучасних енциклопедій. Наукова розвідка розрахована на науковців, викладачів, студентів, освітян, працівників видавництв довідкової літератури, всіх, хто цікавиться становленням знаннєвої парадигми в енциклопедійному вимірі.

ISBN 978-617-8272-15-9

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2025

ЗМІСТ

Енциклопедичне структурування інформаційного поля в антропокультурних координатах сучасності (<i>Алла Киридон</i>)	5
---	---

РОЗДІЛ І ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. «Нові Афіни» Бенедикта Хмельовського як типовий компендіум «барокового енциклопедизму» (<i>Віктор Соколов</i>).....	10
1.2. Піонер українського медичного словникарства Олександр Черняхівський (<i>Ігор Коляда</i>).....	31
1.3. Доробок літературознавця Ф. Погребенника на ниві української енциклопедистики (<i>Оксана Федотова</i>)	37
1.4. Діалектика сучасності в культурно-людській системі (крізь призму української енциклопедистики) (<i>Володимир Козирський, Микола Тимочко, Василь Шендеровський</i>)	43

РОЗДІЛ ІІ ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ В ПРОСТОРІ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

2.1. Постаті національного державотворення: репрезентація у фондах Книжкової палати України (1917–2007 рр.) (<i>Лариса Дояр</i>).....	62
2.2. Постаť Івана Стешенка у творчому доробку енциклопедиста Петра Ротача (<i>Валентина Ключко, Владислав Усенко</i>).....	79
2.3. Жінки родини Крамаренків у контексті гендеру (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) (<i>Тетяна Кузнець, Катерина Ігноєва</i>)	86
2.4. Жіночі долі по Другій світовій війні: зі спогадів п. Н. Г. Пихович (1926–2008) (<i>Леонід Кушнір, Людмила Кушнір</i>).....	105
2.5. Копенгагенська школа безпеки: теоретико-концептуальні засади й аналітичні можливості в контексті сучасних міжнародних конфліктів (<i>Сергій Троян</i>)	115
2.6. Мінерали рідкісних елементів і критичні мінерали: виклики воєнного часу (<i>Дарія Черниш, Ганна Кульчицька, Олександр Пономаренко</i>)	125

РОЗДІЛ III

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА І ВІЙНА.

КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ

3.1. Культурні коди формування української ідентичності (Алла Киридон, Світлана Косяк)	136
3.2. Періодизація російсько-української війни: наукові рефлексії versus енциклопедичний дискурс (Алла Арістова)	155
3.3. Мультимедійна версія ВУЕ і освітній процес в Україні: використання енциклопедичного контенту в умовах російсько-української війни (Анатолій Іваненко)	168
3.4. Аналіз відвідування порталу ВУЕ (vue.gov.ua) за період 01.01.2025–26.05.2025 (Сергій Купрієнко)	177
3.5. Роль сучасної української енциклопедистики у медіаосвіті перед викликами її актуального розвитку (Юлія Доброносова)	187
3.6. Репрезентація світової архітектури у ВУЕ під час війни (Віктор Вечерський)	200

РОЗДІЛ IV

СТИЛЬ, КОНТЕНТ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

4.1. Аксіологічний вимір медіаконтенту в цифровому суспільстві (Катерина Горська)	224
4.2. Досвід створення енциклопедій (на прикладі зарубіжних енциклопедійних проєктів) (Мар'яна Чорна)	233
4.3. «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) у формуванні та підтримці національної ідентичності (Максим Єнін)	241
4.4. Псевдоенциклопедії як поширений видавничий продукт (Галина Гуцол)	268
4.5. Використання генеративного штучного інтелекту для вдосконалення семантичного складника енциклопедичних порталів: технологічні та етичні аспекти (Юлія Рогушина)	276
Відомості про авторів	299

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ СТРУКТУРУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОЛЯ В АНТРОПОКУЛЬТУРНИХ КООРДИНАТАХ СУЧАСНОСТІ

Кожен етап історичного розвитку потребує узагальнення наукових і культурних надбань, створюючи «дух епохи». Російсько-українська війна від 2014 р. та широкомасштабна агресія РФ, що розпочалась наприкінці лютого 2022 р., призвела до глобальної трансформації суспільства та життєустрою країни, часткової або повної руйнації попередніх уявлень, переконань і цінностей, повної або часткової зміни світогляду, радикально перестроювала панораму існуючого світопорядку. Час швидких змін та неочікуваних розгортань непередбачених подій, екзистенційний характер війни, гранична напруга боротьби за виживання спонукає до осмислення багатоаспектних проблем подієвого, гносеологічного, онтологічного, соціального, морально-етичного тощо походження задля збереження життя суспільства, нації, її політичного і культурного організму. Субстанційною основою нашого сьогодення є війна, відтак «безпекові загрози перетворюються на складники життєвого оточення»¹. Пошуки сутності війни та миру набувають не лише практичного звучання, але й потребують теоретичного осмислення.

Як зауважили дослідники Б. Парахонський, Г. Яворська, онтологічний вимір соціальних та міжнародних взаємодій, зокрема у параметрах війни і миру як функціональних станів соціально-політичної системи, виникає на перетині історії та екзистенції як базових форм її буття. В історичному вимірі існують лише події, зафіксовані через певні тексти (джерела), а той, хто переводить ці знання у смислову послідовність, дискурс, тобто пише історію, фактично створює ту реальність, яку ми знаємо як історичну. Подія набуває реальність через повідомлення про неї. У свідомості зафіксована не тільки реальність, створена внаслідок практичних взаємодій із зовнішнім світом, які є досить обмеженими (життєвий досвід), але й реальність, надана у вигляді текстів повідомлень (когнітивно-комунікаційний досвід). Світ людини створений подіями, у які вона включена, і повідомленнями, які до неї надходять з різних джерел. Подія — значущий факт, інтегрований у життєвий світ людини, деяка зміна, яка набуває зна-

¹ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни // Стратегічна панорама. Спецвипуск. 2022. С. 13.

чення для суб'єкта, тобто є фактом екзистенції. Повідомлення несуть інформацію про події та про устрій реальності, тобто є елементами історії як сфери опису подій. Війна — складний комплекс, реальність якого зумовлена різного типу пов'язаними між собою подіями, які позначені як воєнні дії, а також повідомленнями про події та факти, щокладаються у визначене розуміння війни².

Досвід війни спонукає до пошуку нових сенсів і розбудови особливого погляду на реальність, що стає не лише методом пізнання буття, але і способом власного існування. Війна детермінувала різке зростання загального інтересу наукової спільноти до військово-політичних та соціокультурних проблем, пов'язаних із критичним осмисленням феномену війни, її модерних характеристик, базових компонентів та форм, які окреслили формат та методи реалізації нової тактики військово-політичної конфронтації в сучасних умовах. Водночас в умовах сучасних викликів та трансформацій, зміни соціальних парадигм та екзистенційної кризи людства йдеться про необхідність осмислення антропокультурних характеристик сьогодення.

Сучасні інтегративні підходи пропонують багатовимірний аналіз, що дозволяє комплексно вивчати людську природу та соціокультурний розвиток в умовах сучасних викликів, охоплюють культурні, біологічні, соціальні, історичні та екологічні аспекти людського життя. Відтак зміст та структура енциклопедій репрезентують взаємозв'язок з еволюціонуванням науки, техніки, культури, будь-яких інших соціальних процесів; взаємозалежність з динамічними процесами у сфері культури; взаємозумовленість зі змінами в суспільно-політичному та соціальному житті, міжнародних відносинах та світовій політиці тощо. Тобто формування енциклопедій суголосьне «духу епохи». Час швидких змін та неочікуваних розгортань непередбачених подій характеризується перманентною інноваційністю, динамічною переорієнтацією системи координат та неперервною зміною цінностей. Відтак і енциклопедії потребують зміни стратегій кодифікації, збереження, відображення та трансляції інформації. Для енциклопедій сутнісним є оперативне реагування на радикальні й навіть зовсім непримітні зміни в суспільстві. Подальший розвиток сучасної енциклопедистики полягає у здатності енциклопедій забезпечува-

² Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. С. 79.

ти ефективне поширення достовірної наукової інформації, уміщеної в них. Споживання достовірної, перевіреної та науково обгрунтованої енциклопедичної інформації відіграє прикметну роль у різних сферах життя та в суспільстві загалом.

Монографію присвячено комплексному дослідженню розвитку енциклопедистики в антропологічному, культурно-історичному, онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному та міжнародному вимірах. Пропоноване видання репрезентує широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах історії, теорії, методології енциклопедистики, біографіки, формування стилю та контенту, інформаційного забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій.

У пропонованому виданні, підготовленому колективом авторів різних установ, під оптикою розвитку енциклопедистики в антропокультурних координатах сучасності розглянуто питання історії й традицій енциклопедичної справи; діалектику сучасности в культурно-людській системі крізь призму української енциклопедистики; постаті, події, поняття в просторі енциклопедистики; культурні коди формування української ідентичності; роль вітчизняної енциклопедистики в умовах війни; досвід створення зарубіжних енциклопедійних проєктів; характер і використання енциклопедичного контенту в умовах російсько-української війни; стиль, контент, інформаційне забезпечення та функціонування сучасних енциклопедій; використання генеративного штучного інтелекту для вдосконалення енциклопедичних порталів тощо.

Результати дослідження підводять до думки про нагальну потребу належної відповіді на фундаментальні виклики часу, продиктовані зміною антропокультурних парадигм та орієнтують на створення належної рефлексивної площини в галузі організації та функціонування вітчизняної енциклопедистики.

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); д. філос. н., проф. А. Арістова; канд. арх. В. Вечерський; К. Гноева; д. н. соц. комунік. К. Горська; Г. Гуцол; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; к. і. н., доц. Л. Дояр; к. соц. н., доц. М. Єнін; к. і. н., доц. А. Іваненко; В. Ключко; к. фіз.-мат. н., с. н. с. В. Козирський; д. і. н., проф. І. Коляда; к. і. н., доц. С. Косяк; д. геол. н. Г. Кульчицька; к. і. н. С. Купрієнко; д. і. н., проф. Т. Кузнець; к. географ. н., доц. Л. Кушнір; к. е. н., доц. Л. Кушнір; ак. НАН України О. Пономаренко; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина;

к. і. н., доц. В. Соколов; к. фіз.-мат. н. М. Тимочко; д. і. н., проф. С. Троян; В. Усенко; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; к. геол. н. Д. Черниш; к. і. н. М. Чорна; д. фіз.-мат. н., проф. В. Шендеровський.

Оприлюднені матеріали оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики й спонукають до подальших дискусій. Автори видання не претендують на вичерпне розв'язання порушених проблем сучасної енциклопедистики в антропокультурних координатах сучасності, а радше започатковують такі студії, слугуючи спробою постановки й окреслення окремих питань в царині енциклопедистики.

Наукова розвідка розрахована на науковців, викладачів, студентів, освітян, працівників видавництв довідкової літератури, всіх, хто цікавиться становленням знаннєвої парадигми в енциклопедійному вимірі.

*Керівник авторського колективу
доктор історичних наук, професор
Алла Киридон*

РОЗДІЛ І

ІСТОРІЯ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

1.1. «НОВІ АФІНИ» БЕНЕДИКТА ХМЕЛЬОВСЬКОГО ЯК ТИПОВИЙ КОМПЕНДІУМ «БАРОКОВОГО ЕНЦИКЛОПЕДИЗМУ»

На початку ХХІ ст. увагу книгознавців, істориків науки, культурологів все частіше привертають питання висвітлення та вивчення книжкових пам'яток, що зберігаються у фондах відділів рідкісних і цінних видань національних та провідних бібліотек України. Актуалізуються дослідження формування вітчизняної книжкової справи, книгодрукування, у тому числі, створення на теренах України перших енциклопедичних видань. Енциклопедичні видання, які є свідками епохи та зберігаються зокрема в книгосховищах бібліотек України, мають цінні історичні відомості про значущі соціальні події, невідомі факти розвитку суспільства, надають цікаву інформацію про видатних осіб певного історичного періоду. Вивчення питань генезису зазначених видань зумовлене необхідністю висвітлення джерел сучасних інформаційних ресурсів багатьох галузей наук, а також недостатнім історико-книгознавчим аналізом самих видань. Втім, висвітлення історичних умов та соціально-культурних чинників створення та використання енциклопедичних праць, що побутували у ХVІІ–ХVІІІ ст. в Україні, їх історико-книгознавча та культурологічна характеристика ще недостатньо розкриті в наукових розвідках вітчизняних дослідників. Отже, необхідність дослідження витоків, особливостей соціально-культурних чинників підготовки перших енциклопедичних видань на території України, постає одним із насущних завдань сучасної вітчизняної енциклопедистики.

Першою своєрідною енциклопедією, надрукованою в середині ХVІІІ ст. на теренах України була польськомовна праця Бенедикта Хмельовського (1700–1763) «Нові Афіни або Академія...». Ця праця не залишалася осторонь джерелознавчих досліджень істориків, філологів та книгознавців, кожний з яких робив певний внесок у висвітленні окремого аспекту історії створення та функціонування зазначеного видання. Проте, більшість досліджень, в силу певних обставин, було проведено польськими вченими (винятком у цьому відношенні можна назвати праці вітчизняних науковців: С. Абрамовича¹, А. Альошина², А. Івченка³).

Історіографія польськомовних публікацій з вивчення змісту та значення «Нових Афін» Б. Хмельовського має вже багато напрацьовань: філологи цікавилися особливостями стилістики, питаннями використання

фразеологізмів чи певних термінів; історики та філософи розкривали окремі аспекти ідейного змісту праці, світоглядні особливості автора, а також питання розповсюдження видання в суспільстві та його впливу на формування свідомості освічених людей того часу. У Польщі «Нові Афіни» досліджували М. Віхова, К. Войцицький, Д. Доланський, А. Елбановський, С. Гжибовський, Є. Косовська, Ю. Кшижановський, С. Куфель, Я. Ліпський, В. Огородзинський, В. Пашиньський, Є. П'яковський, Г. Рубіцька-Новацька та ін. Проте, деякі з окреслених питань та аспектів, що були намічені в дослідженнях та публікаціях польських дослідників потребують подальшого поглибленого вивчення.

Вдамося до аналізу та узагальнення наукових матеріалів про умови створення, зміст і значення енциклопедичного видання «Нових Афін» Б. Хмельовського; історико-книгознавчої та культурологічної характеристики видання, а також з'ясуємо значущість твору для розвитку енциклопедистики на теренах України. Для цього використаємо загальнонаукові та історичні методи дослідження: порівняння, аналогію, дедукцію, індукцію, аналіз; описовий, аналітичний, типологічний методи, а також історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний, хронологічний, біографічний, бібліографічний та інші методи наукового дослідження.

Загальновідомо, що слово «енциклопедія» походить з давньогрецької мови («ἐγκύκλιος παιδεία» — «коло наук або навчання») та означає повне коло освіти або твір, що охоплює повне коло знань⁴. У XVII–XVIII ст. вчені, які створювали енциклопедії вважали, що завдяки їхній діяльності та працям можна буде досягти ідеалу повного знання, що було б гарантією досягнення абсолютної та об'єктивної істини. У другій половині XVII ст. культурно-освітніх діячів захопила ідея пансофії, принципи якої у 1639 р. були сформульовані чеським теологом, педагогом та письменником Яном Коменським (1592–1670). Він представив проєкт енциклопедичного синтезу знань «про все для всіх», що виявилось кульмінацією спроб створити енциклопедію як замкнуту педагогічну систему, яка мала на меті охопити всю повноту знання та сформувати його в єдине ціле⁵.

Наприкінці XVII ст. французький письменник і філософ П'єр Бейль (1647–1706), написав «Dictionnaire historique et critique» («Історичний та критичний словник») — першу енциклопедичну працю, в якій були запропоновані визначення понять відокремлені від їх тлумачення та критики (у XVIII ст. було здійснено більше 20 видань цієї праці). 1728 р. британський

перекладач, видавець та енциклопедист Ефраїм Чеймберс (1680–1740) написав і видав у двох томах великого формату одну з найпопулярніших енциклопедій епохи Просвітництва — «Cyclopaedia, or An Universal Dictionary of Arts and Sciences» («Циклопедія, або Універсальний словник мистецтв і наук») (Лондон, 1728), упорядковану за алфавітним порядком з оригінально розробленою системою перехресних посилань. Саме цю енциклопедію мав задум перекласти французькою мовою Дені Дідро (1713–1784), що призвело зрештою до появи «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» («Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел»), виданою в 35 томах 1751–1780 рр. (1782–1832 ця «Енциклопедія» була розширена до 166 томів). Майже у цей же час (від 1772 р.) в Англії почала виходити друком «Британіка», а в Німеччині опубліковано енциклопедичну працю німецького книгаря та видавця Йоганна Цедлера (1706–1751) «Grosse vollständige Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste» («Великий повний універсальний лексикон всіх наук і мистецтв») у 68 томах (Лейпциг, 1732–1754). Лексикон Й. Цедлера має форму універсальної енциклопедії, що охоплює коло знань з різних галузей культури та науки, враховуючи досягнення першої половини XVIII ст.

Зазначені енциклопедії були схвально оцінені як сучасниками, так і наступними поколіннями. Інша доля спіткала автора першої, створеної та опублікованої на теренах України енциклопедичної праці Бенедикта Хмельовського⁶ «Нові Афіни або Академія...», перший том якої був виданий польською мовою у Львові в друкарні Павла Гольчевського у 1745 р., другий том вийшов наступного року в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму (де було надруковане 2-е видання цієї праці у чотирьох томах (Львів, 1754–1756, третій і четвертий томи доповнювали відомості попередніх))⁷. Енциклопедія «Нові Афіни» принесла Б. Хмельовському неабияку популярність вже після його смерті. Зазначимо, що за життя Б. Хмельовський вважався автором передовсім релігійних творів і панегіриків.

Майже відразу після публікації зазначеної праці судження та враження від цієї енциклопедії розподілилися на два протилежні напрями: позитивного, в цілому, оцінювання праці Б. Хмельовського деякими культурно-освітніми діячами та нещадної критики зі сторони більшості вчених та ерудитів другої половини XVIII ст. У наступне століття енциклопедична праця Б. Хмельовського зазнала ще більшої критики високоосвічених нащадків. Проте, залишилися свідчення щодо значної популярності «Нових

Афін» у другій половині XVIII ст. Праця посіла чільне місце в особових, монастирських та навчальних бібліотеках того часу. У 1770–1780-х роках у Любліні та Кам'янці-Подільському на шкільних уроках використовували «Нові Афін» Б. Хмеловського, зокрема на лекціях про сільське господарство та садівництво⁸. Зазначена енциклопедична праця використовувалася як навчальний посібник при отриманні початкової («середньої») освіти.

Звичайно, у кожній культурі є книги, які в певний момент були популярні, але які швидко забувають або навіть починають звинувачувати в багатьох недоліках. Саме подібна доля спіткала енциклопедичну працю «Нові Афін», яка відразу після публікації, викликала певний резонанс, а в деяких випадках — заздрість у сучасників автора. Б. Хмельовського навіть почали звинувачувати у плагіаті та компіляції. Так, наприклад, польський магнат, державний діяч, князь і просвітник Юзеф Яблоновський (1711–1777) заявив, що справжнім автором «Нових Афін» був його дядько — державний діяч, письменник, оратор і меценат Ян Станіслав Яблоновський (1669–1731). Б. Хмельовський був змушений захищати своє авторство, видаючи маніфести та розміщуючи їх на титульних сторінках своїх нових видань. Зрештою він змушений був представити свій рукопис енциклопедії перед Львівською консисторією, яка виконувала також судові функції⁹.

Польський письменник, філософ, історик літератури, політичний діяч Міхал Вишневський (1794–1865), автор «Історії польської літератури» в 10-ти томах (1814–1857 рр.), назвав «Нові Афін» своєрідною енциклопедією, яка ідеально відображає всі особливості своєї епохи¹⁰. Проте, більшість його сучасників та пізніших вчених, що досліджували розвиток культури в Польщі, використовували «Нові Афін» для ілюстрації обскурантизму та занепаду науки. Наприклад, польський письменник, бібліограф, літературознавець, викладач та нумізмат Фелікс Бентковський (1781–1852), що написав «Історію польської літератури у списку друкованих творів...» («Historja literatury polskiej w spisie dzieł drukowanych wystawiona», (Варшава, 1814), як бібліографічний перелік всіх відомих тоді польських друкованих видань та інших літературних пам'яток, характеризуючи «Нові Афін», зазначав, що Б. Хмельовський багато прочитав енциклопедій та інших трактатів і доклав чимало зусиль для написання своєї чотирьохтомної енциклопедичної праці, яка мала замінити читання всіх інших творів, виявляючи особливості всіх гуманітарних, природничих, технічних наук і знань¹¹. Проте, як зазначав Ф. Бентковський, в поясненні

речей автор не виявив «не лише здорового смаку та вибору, а й гідного розуму».

У середині XIX ст. у «Загальній енциклопедії» (*Encyklopedia powszechna*) Ст. Оргельбранда подано ґрунтовний аналіз змісту та значення «Нових Афін» у статті про життєдіяльність Бенедикта Хмельовського польського історика, літературознавця, письменника та редактора Казимира Войцицького (*Kazimierz Władysław Woycicki*, 1807–1879). Він зауважив, що автор енциклопедії доклав багато зусиль для підготовки свого чотирьохтомного опусу, опрацювавши кілька сотень праць середньовічних енциклопедистів, проте, праці Б. Хмельовського бракує логічної структурованості, а іноді здорового глузду. Незважаючи на підкреслене, К. Войцицький вважав, що «Нові Афіни» мають перевагу як найповнішої та найдетальнішої енциклопедії про історію, культуру, науку, релігію, ремесла та інші відомості з розвитку Речі Посполитої до першої половини XVIII ст. включно¹². До того ж, у зазначеному столітті енциклопедія «Нові Афіни» Б. Хмельовського була настільки популярною книгою, що її можна було знайти в кожному шляхетному домі, поруч із гербовниками, хроніками та календарями. На думку К. Войцицького, «Нові Афіни» мають надзвичайно цінний матеріал як для дослідників-філологів, так і для істориків науки та культури країни.

Характеристика та оцінка роботи Б. Хмельовського протягом тривалого часу ґрунтувалися переважно не на наукових методах та історичному аналізі об'єктивних соціально-культурних чинників, а на звинуваченнях автора у ретроградстві та середньовічному мракобіссі з позицій досягнень пізнішого розвитку науки та культури. Вчені та культурно-просвітницькі діячі поспішали безвідповідально говорити про енциклопедичний компендіум Б. Хмельовського, який протягом майже двох століть сприймався як свідчення занепаду культури, навіть з відтінком певного презирства та зневаги. Саме такий підхід, за деякими винятками, тривалий час домінував при оцінці однієї з перших польськомовних енциклопедій¹³. Особливо нещадно і жорстко вчені критикували працю Б. Хмельовського у другій половині XIX — першій половині XX ст. Її автора звинувачували у невігластві, бездумній компіляції, некритичному використанні застарілих знань, непродуманому упорядкуванні змісту праці тощо. На думку історика польської літератури, бібліографа, директора бібліотеки Ягеллонського університету Кароля Естрейхера (1827–1908), «Нові Афіни» — це збірка географічних помилок,

«казкових описів» і загалом «хибних новин»¹⁴. Історик польської літератури, професор Юзеф Калленбах (1861–1929) критикував працю Б. Хмельовського як жахливу курйозність енциклопедичного невігластва, в якій важко зрозуміти, що викликає більше дивування: наївність упорядника, його старанність чи його докладність у цитуванні ймовірних джерел¹⁵.

Працю Б. Хмельовського цитували скрізь, де вона мала служити ілюстрацією культурного занепаду в Речі Посполитій у середині XVIII ст., а згадки про неї зазвичай прикрашали тенденційно підібраними цитатами, які мали б на меті довести обскурантизм автора. Історик польської літератури, професор Ігнацій Хшановський (Chrzanowski) (1866–1940) зазначав, що Б. Хмельовський найкраще характеризує застій культури в Польщі в «саксонський період» (середина XVIII ст.), даючи «чудове уявлення про занепад як здорового мислення, так і почуття краси». «Нові Афіни» І. Хшановський характеризував як працю, що виражає відсталість та застарілість поглядів автора, «пройнятих духом нетерпимості та фанатизму»¹⁶. Цей автор побудував характеристики енциклопедичної праці таким чином, щоб, посилаючись на цитати, вирвані з контексту, висміяти та знецінити їхню значущість, зображуючи автора та його видання як приклад розумової відсталості за рекомендацією використовувати чаклунство та старі забобони. І. Хшановський досить тенденційно підбирав цитати, створюючи абсолютно хибний образ творчості Б. Хмельовського, не помічаючи жодних цінностей у ньому, підкреслюючи наївність та інтелектуальне невігластво діячів пізнього бароко.

Польський філософ, історик науки і культури Богдан Суходольський (1903–1992) бачив в енциклопедичній праці Б. Хмельовського не тільки зацікавленість світом, а й прагнення до сенсацій¹⁷. Літературознавець Олександр Брюкнер називав «Нові Афіни» енциклопедією всіляких оповідань про весь природний і надприродний світ, зібраних із кропіткою старанністю, переважно у середньовічних авторів¹⁸. Польський юрист, професор права та історик науки Казимір Опалек (1918–1995) причислив «Нові Афіни» Б. Хмельовського до збірок літературного характеру, серед яких згадав енциклопедичні праці XVII — першої половини XVIII ст. В. Тильковського, К. Верушовського, В. Бистшоновського¹⁹. К. Опалек підкреслював, що зазначені автори поширювали невігластво, фанатизм і забобони, хоча зміст їхніх праць охоплював у деяких випадках повідомлення, не позбавлені сенсу та значення²⁰.

У 1960-х роках відбулися певні позитивні зміни у поглядах науковців на оцінку енциклопедичної праці Б. Хмельовського з урахуванням реалій та рівня наукових знань в Речі Посполитій першої половини XVIII ст. Новий напрям досліджень започаткував Станіслав Гжибовський (Stanisław Grzybowski), характеризуючи Б. Хмельовського як популяризатора науки²¹. На думку С. Гжибовського, готуючи свою енциклопедію, Б. Хмельовський, намагався використовувати найкращі праці, навіть попри те, що деякі з них були «частково застарілі».

У другій половині XX ст. енциклопедію Б. Хмельовського, з точки зору нових підходів, вивчали Марія та Ян Ліпські (Lipski), Галіна Рибіцька-Новацька (Halina Rybicka-Nowacka), Маріола Ярчикова (Mariola Jarczykowa) та ін. Так, наприклад, аргументи С. Гжибовського повторила Г. Рибіцька-Новацька, яка наголошувала на ерудиції та доброчесності Б. Хмельовського, який прагнув, на її думку, давати посилання на всі джерела. Той факт, що Б. Хмельовський не використовував праці Бойля, Гарві, Декарта, Ньютона та інших вчених XVII — першої половини XVIII ст., авторка пояснила обставиною, що особи інших релігійних конфесій, окрім католицької, були для Б. Хмельовського практично непридатними. Г. Рибіцька-Новацька порівняла «Нові Афіни» з енциклопедичною працею Ігнація Красицького «Збірка найнеобхідніших відомостей в алфавітному порядку представлених...» («Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych...»), виданою 1781 р. та, яку деякі сучасні вчені вважають першою польською універсальною енциклопедією²². Дослідниця здійснила ґрунтовне загальне вивчення «Нових Афін» та вичерпне дослідження методу, стилю та мови праці Б. Хмельовського без всебічного аналізу інформації, що міститься в його чотирьохтомній енциклопедії.

Польські дослідники Марія та Ян Ліпські, зробили вибірку добірку фрагментів з «Нових Афін», забезпечили текст енциклопедії науковим коментарем, що висвітлював в цих уривках нове бачення фактів. Ці науковці вважали Б. Хмельовського талановитим упорядником та стилістом, який висловлював думки в ясній і водночас змістовній формі. Зокрема, літературний історик та критик, професор Ян Ліпський (1926–1991), наголошуючи на перевагах енциклопедії Б. Хмельовського, зазначав, що автор «Нових Афін» належить до тих культурно-просвітницьких діячів, які під час написання своїх праць збирали, окрім основного матеріалу, сенсаційні курйози, легенди, анекдоти тощо, що призводило до враження невігластва

укладачів подібних компіляцій. Утім, на думку Я. Ліпського, Б. Хмельовський заявив про себе як про надійного прискіпливого упорядника, що виявляв повагу до тексту будь-якого автора²³. Всупереч старим думкам, «Нові Афіни», хоча й сповнені застарілою або часом навіть казковою інформацією, мали безцінні знання з багатьох галузей знань, у тому числі з теології, історії, географії, фізики, астрономії, хімії, зоології, ботаніки тощо. До того ж, Б. Хмельовський мав відповідний публіцистичний талант до створення енциклопедичної праці, що систематизувала за певними темами, відомості з різних наук та сфер людської життєдіяльності.

На початку ХХІ ст. «Нові Афіни» стали предметом досліджень різних галузей знань. Енциклопедичну працю Б. Хмельовського вивчали польські дослідники (М. Віхова, Я. Крочак, Б. Марціньчак, В. Пашиньський, Я. Партика, В. Павляк, М. Пілашек та ін.). Шляхом проведення об'єктивних неупереджених досліджень місця і значення «Нових Афін» у розвитку культури та просвітництва ХVІІІ ст. у світлі нових наукових студій, вчені звернули увагу на когнітивні цінності, характеризували «Нові Афіни» як твір, якщо не видатний, то безумовно вартий повторного вивчення. Так, польський історик науки Войцех Пашиньський схарактеризував «Нові Афіни» як твір, що має неоцінені літературні та наукові вартості часів пізнього бароко, а також як книжкову пам'ятку з популяризації знань²⁴. Сучасний історик польської літератури, професор Марія Віхова доводить, що «Нові Афіни» повністю відповідали енциклопедичній практиці того часу, а інформація, запропонована автором енциклопедії, в багатьох місцях не втрачає достовірності та актуальності і до тепер²⁵. Водночас від початку Просвітництва багатьма вченими вважалося, що «Нові Афіни...» — це приклад наївності, певної неосвіченості та відсталості уявлень автора відносно рівня досягнень науки другої чверті ХVІІІ ст. Звісно, з позицій сьогодення, можуть викликати подивування деякі відомості, що пропонувалися в зазначеній енциклопедії, до прикладу: «Хвіст у півня іноді може бути зміїним», «Існують отруйні тигри», «Дракона вбити важко, але потрібно намагатися» тощо²⁶. Проте, для людей того часу подібні уявлення були доволі звичним явищем. Попри те, що енциклопедія була складена як компіляція відомостей із різних стародавніх книг без чітких окремих розділів, насичена різноманітними забобонами і застарілими середньовічними уявленнями про явища природи, вона займає важливе місце у книгодрукуванні та розвитку енциклопедистики на теренах України у ХVІІІ ст.,

як певний приклад своєрідної методики створення науково-довідкових видань періоду пізнього бароко.

У XVIII ст. на території розділеної між Росією та Польщею України побутували різні енциклопедичні праці XVI–XVII ст. Найпоширенішими були теологічні, морально-дидактичні, «натурфілософські» енциклопедичні компендіуми, різномовні лексикони тощо²⁷. Працюючи над енциклопедією, Б. Хмеловський у передмові до «Нових Афін» зазначав, що, попри тенденцію до енциклопедичної освіти, поляки повільно створювали невеликі енциклопедії та моральні словники, енциклопедичні збірники з виписками та цитатами з анонімних та стародавніх авторів. На початку XVIII ст., так само як і раніше, пересічні читачі на території України задовольнялися «Бестіаріями», «Книгами трав», «Травниками», «Герберниками» та іншими компілятивними працями. В них (окрім практичних порад) можна було прочитати багато дивних і кумедних анекдотів про тварин, рослини та різні явища природи. Чимало подібних відомостей, так само, можна було знайти в енциклопедії Б. Хмельовського. Отже, як за формою, так і за змістом «Нові Афіни» нагадують середньовічні «бестіарії», «травники» та інші збірники з «*historia naturalis*» («природничої історії») або «*philosophia naturalis*» («натурфілософії»), де наукові знання поєднували з народним фольклором, анекдотами та містикою. Незважаючи на те, що автор енциклопедії з особливою ретельністю надавав книзі прагматичного та утилітарного характеру, у «Нових Афінах» зустрічається чимало забобон, марновірства, народних вигадок та фантастичних для сьогодення порад. Наприклад, в описі способів позбутися бородавок Б. Хмельовський писав: «... Візьміть фіговий листок, натріть ним бородавки і вони відімруть, якщо ви також закопаєте листя в землю. Серце голуба, якщо натерти ним бородавки, робить те саме, за словами автора Мізальда. Але я бачив, що трава, яка росте біля старих стін, має жовті квіти, і коли її зриваєш, вона сочиться жовтим молоком; якщо один-два рази намазати бородавку цим молоком, вона відімре...»²⁸. Автор енциклопедії також писав, наприклад, про «змійний хвіст у півня», «отруйних тигрів», про ацефалів (безголових) людей з очима на грудях, про драконів тощо. Або розкривав читачеві різні «практичні таємниці», наприклад, ефективний засіб від зубного болю з використанням «кістки зі стегна жаби». Цікавими відомостями, анекдотами, сентенціями, легендами та віршами, автор також заохочував читачів до наукових та практичних знань. У такому сенсі, звичайно, «Нові Афіни» не

можна трактувати як джерело цілком вірогідної інформації. Однак, це не означає, що її слід цілком і повністю відхиляти та звинувачувати в усіх недоліках.

Спочатку Б. Хмельовський мав намір адресувати свою енциклопедичну працю студентам та культурно-освітнім діячам, але в процесі роботи, контактів з «потенційними користувачами» та переосмислення завдань і цілей, цей намір змінився: енциклопедія спрямовувалась на розширення кола читачів (переважно, на учнів, дрібнопомісну шляхту, освічених осіб). Таким чином, «Нові Афіни» слід класифікувати як твір, спрямований на популяризацію знань та науки серед освічених верств суспільства, попри те, що Б. Хмельовський пропонував часто застарілу інформацію, нерідко призначену для розваги читача, а не для поглиблення знань. На думку Єжи П'яковського (1922–2013), отець Бенедикт не встигав не тільки за розвитком прогресивної закордонної науки, а й навіть за винаходами та новинками наукових видань у Речі Посполитій²⁹, залишаючи без уваги, наприклад, такі праці, як «Машина для демонстрації штучного вічного руху, придатна для дослідження та виконання математиками завдань» Станіслава Сольського (Краков, 1663), праці Войцеха Тильковського «Цікава арифметика» (Краков, 1668), «Цікава метеорологія» (Краков, 1669), «Цікава фізика» (Оліва, 1680) тощо³⁰. Г. Рибіцька-Новацька зазначала, що серед згаданих Б. Хмельовським приблизно 150 авторів, було лише 10 авторів — сучасників отця Бенедикта, 15 — походило з другої половини XVII ст., а переважна більшість — з більш раннього періоду історії³¹.

Таким чином, через кілька десятиліть після публікації, енциклопедія Б. Хмельовського отримала сумнівну популярність та була переважно засуджена польськими просвітниками як застаріла «середньовічна праця», а автор був закарбований як академічний компілятор та наївний мрійник, якого звинувачували навіть у плагіаті, не кажучи вже про те, що його критикували за численні помилки, повтори, спотворення фактів тощо. Як зазначалося, такої критичної оцінки дотримуються також багато сучасних дослідників. Однак, слід пам'ятати, що творчість Б. Хмельовського віддзеркалювала певний стан розвитку природничо-наукових, історичних, географічних та інших наук у Речі Посполитій та рівень знань певних прошарків населення країни середини XVIII ст. Б. Хмельовський вільно змішував сучасні для його часу наукові знання з застарілими уявленнями, елементами фольклору, потойбічного, таємничого тощо, оскільки становлення

раціонального підходу у XVIII ст. відбувалося часто разом з вірою у певні надприродні дива (наприклад, віра в існування драконів, циноцефалів (лат. «супосерhali» — люди з головами собаки) та ін. У цьому відношенні «Нові Афіни» продовжували традиції та особливості складання середньовічних «бестіаріїв» та інших збірників з «природничої історії». Нерідке використання автором анекдотичних і сенсаційних історій в описі певних явищ і подій, слугувало Б. Хмельовському, тим чи іншим чином, засобом пробудження інтересу і зацікавленості до знань, науки, освіти та просвітництва в цілому. До того ж, зібрані в енциклопедії Б. Хмельовського поширені у той час приклади вірування в чаклунство, привидів та інші «потойбічні сили» є також певним джерелом знань про характер та особливості формування менталітету освічених прошарків Правобережної України першої половини XVIII ст. Попри всі недоліки, «Нові Афіни» давали цілісну картину світу та багато корисної інформації, що була змішана з різними, часто фантастичними, історіями, від яких сам автор часто дистанціювався.

До середини XVIII ст. знання про географію, топографію, клімат чи природні ресурси інших частин світу в Речі Посполитій, на думку багатьох істориків, були обмеженими. Наприклад, про Америку взагалі майже нічого не було відомо, окрім кількох згадувань у підручниках із загальної географії, опублікованих раніше, таких як «Світ у всіх його частинах» («Świat we wszystkich swoich częściach większych i mniejszych») Владислава Лубенського (Władysław Aleksander Łubieński) (1703–1767) (Вроцлав, 1740)³². «Нові Афіни» Б. Хмельовського заповнювали, певним чином, прогалини у свідомості окремих верств освічених читачів, для яких, наприклад, Америка до того часу була «terra incognita». Зокрема, автор окреслив карту Нового Світу з його регіонами, народами, містами, рослинами та тваринами. Він наводив безліч імен, фактів, описів та даних, іноді хибних і неточних, але відповідних стану тогочасної науки. Разом зі схильністю Б. Хмельовського до незвичайного чи цікавих новин, які могли б заінтригувати чи здивувати читачів, енциклопедія «Нові Афіни» відображала картину світу, складену з сотень творів різних авторів. За замислом автора, відображення рідкісних та цікавих відомостей про світ енциклопедія повинна була викликати у читачів, перш за все, зацікавленість та захоплення від пізнання. Та слід пам'ятати, що Б. Хмельовський був, в першу чергу, католицьким священнослужителем єзуїтського ордену, щиро вірив у монополію Церкви

на істину, і, як нащадок знатного роду, до цієї віри додавав «культ» вольності шляхти. І, лише в другу чергу, Б. Хмельовський був вченим, який намагався поширювати знання, а також упорядником енциклопедії, яка, як стверджував Юліан Кшижановський (J. Krzyżanowski), «доповнювала шкільні знання»³³. Отже, Б. Хмельовський демонстрував точку зору католицького священника, і як автора енциклопедії, його передовсім цвкалило зібрання свідчень, які допоможуть або в побудові, або в захисті «сакрального бачення світу». Як прихильник та захисник традиційного світогляду, як у релігійно-моральній, так і в політичній сфері, Б. Хмельовський вважав, що вчений не є відкривачем нових явищ, а створює нові «речі» в сенсі редагування власного тексту та виконання відповідальної, але невдячної попередньої роботи, оскільки підготовчі студії та збір матеріалу займають надзвичайно багато часу. На розсуд отця Бенедикта, чесна праця дослідника, творця нових знань про світ не оцінюється суспільством належним чином. До того ж, автор енциклопедичної праці повинен враховувати «манеру», метод, стиль письма та рівень знань потенційного читача. Таким чином, все, що Б. Хмельовський передавав у своїй енциклопедії, було написано з урахуванням потреб читача, якому мала бути надана не лише цікава інформація, а й система знань, що сформувала б його світогляд.

У «Нових Афінах» Б. Хмельовський був більше упорядником стародавніх та середньовічних відомостей, проте робив чимало посилань на праці польських, німецьких, італійських вчених XVII ст., які нерідко також давали неправдиву або абсурдну інформацію про певні явища природи та суспільства. Наприклад, про людей Південної Америки зростом до трьох метрів, про лінивця, який харчується повітрям тощо були розміщені Б. Хмельовським у розділі «Про дивних і дивовижних людей світу». Подібні фрагменти викликають подив у сучасного читача та можуть сприяти поширенню суджень про невігластво автора, проте, для тогочасного бачення світу вони були досить масовим явищем. Таке бачення світу формувалося ще від XVI ст. тривало надалі. Наприклад, у XVIII ст. істориків та природознавців захоплював опис ламантина — одного з загадкових представників американського тваринного світу. У першому томі «Нових Афін», присвяченому «водним тваринам», Б. Хмельовський навів приклади з праць різних дослідників та описав ламантина, вишукуючи певну спорідненість цієї тварини з іншими представниками фауни. Так, італійський історик Джироламо Бенцоні (1519–?) бачив певну спорідненість ламантина

з видрою, а королівський історіограф Педро Мартір де Англєрія (Піетро Мартіре д'Ангієра) (1457–1526) — з лускастою черепахою. Б. Хмельовський, спираючись на два вищезгадані джерела, розповідав також про одомашненого ламантина в Санто-Домінго, який перевозив людей на спині з одного берега озера на інший. Цей анекдот в різних версіях також неодноразово зустрічається в «Хроніках Індій» (наприклад, «Хроніка Індій: Загальна історія Індій, щойно надрукована, виправлена та доповнена...» («*Corónica de las Indias: la Hystoria General de las Yndias agora nuevamente impressa, corregida y enmendada...*»)) Гонсало Фернандеса де Ов'єдо (Саламанка, 1547), у працях іспанських істориків та місіонерів Педро де Агуадо (1513–1608), Лопеса де Гомара (1511–1566) та ін.³⁴ У цьому сенсі «Нові Афіни» схожі більше на старовинні енциклопедичні праці такі, як «Природнича історія» римського історика та державного діяча Плінія Старшого (прибл. 22–79 рр. н. е.) або «Етимології» засновника середньовічного енциклопедизму, святого Ісидора Севільського (560–636) та на інші подібні книги. Таким чином, працю отця Б. Хмельовського можна класифікувати як своєрідний «*silva rerum*» («ліс речей») XVIII ст. — невідомий та екзотичний для читача і, водночас, цікавий збірник знань, який у реаліях розвитку тогочасної духовної культури України заслуговував доволі високої оцінки.

Хоча здебільшого в «Нових Афінах» відсутні посилання на головні праці представників наукової революції епохи раннього Просвітництва (друга половина XVII — початок XVIII ст.), Б. Хмельовський в галузі «*historia naturalis*» («природничої історії») все ж посилався на окремі роботи тогочасних вчених, наприклад, на праці польського натураліста та історика шотландського походження лікаря Яна Джонстона (Йонстона) (Jan Jonston) (1603–1675); професора риторики, філософії та теології, єзуїта Яна Квяткевича (1630–1703) та ін.³⁵ Серед найчастіше цитованих авторів чільне місце посідають саме єзуїтські історики та «натуралісти» (Хосе де Акоста, Тобіас Лонер, Генріх Нідерндорф, Якобус Масеніус, Хуан Еузебіо Нірємберг та ін.), що звичайно узгоджувалось із католицьким менталітетом Б. Хмельовського. Він також використовував нові для того часу праці, наприклад, «*Generalis Geographia Cosmica, Mathematica, Naturalis, Politica...*» («Загальна географія, космічна, математична, природнича, політична...») Генріха Нідерндорфа (Niderndorf) (Нюрнберг, 1739), де було подано й детальний опис церковного управління у країнах Нового Світу (зокрема — Південної Америки). Загалом, для всіх томів енциклопедії Б. Хме-

льовського характерна релігійна полемічність, критика язичницьких вірувань, а також православ'я та протестантизму — незалежно від порушених питань. Два окремих розділи праці автор присвятив характеристиці вірності поляків католицизму, поряд з їхньою любов'ю до свободи.

Посилаючись на праці іспанських, німецьких, італійських, французьких істориків, теологів, географів, Б. Хмельовський, здебільшого, достеменно передавав їх відомості, не маючи змоги перевірити те, що вони писали, зазначаючи сторінки тих чи інших видань. «Читаючи багатьох авторів, я не досліджував їхню скрупульозність; кожен пише по-своєму...», — зазначав Б. Хмельовський³⁶. Утім, він дбав, щоб мандрівники або паломники отримували детальну практичну інформацію про країни, які вони могли б відвідати (автор навіть розробив таблицю та інструкції для полегшення подорожі). Автор ретельно збирав історичні та географічні відомості (у той час відомості з історії та географії були тісно пов'язані), звертаючи увагу на те, якою була площа, положення, довжина та ширина кордонів, чисельність населення певної країни, намагався детально описати тваринний та рослинний світ країн, великі міста, річки, гори тощо.

Б. Хмельовський, який з усіх наук найбільше захоплювався теологією та географією, значне місце в енциклопедії присвятив саме географічним питанням (майже 1400 сторінок з понад 3000 сторінок всіх чотирьох томів енциклопедії); на другому місці йде теологія (приблизно 520 сторінок), на третьому — природничі науки (приблизно 350 сторінок)³⁷. Водночас він надавав у різних статтях багато історичних відомостей, що стосувалися описуваної місцевості або певного суспільного явища. У його розумінні історіографія мала мати дидактичні цілі та була важливим освітнім чинником. З серйозністю скрупульозного вченого він посилався на легенди, підтверджував їхню достовірність і ставив їх поряд із джерелами, що мають безперечну історичну цінність. Однак іноді Б. Хмельовський зберігав стриманість щодо фактів, не оцінюючи їхню джерельну цінність, або навіть дистанціювався від них, заявляючи, що висловлює лише погляди інших. Історія була для нього джерелом та певною своєрідною збіркою моралізаторських прикладів. Автор «Нових Афін» у розумінні історії був близький до вченого епохи бароко Шимона Старовольського (Szymon Starowolski) (1588–1656), який у трактаті «Penu historicum» («Історичне перо»), присвяченому методології історії, писав, що «ця наука повинна достовірно представляти історію, яка спрямовує дії людей». Як автор, що мав

дидактичні цілі, Б. Хмельовський приділяв значну увагу хронології, генеалогії, етимології та іншим галузям суспільних та гуманітарних наук, надаючи читачеві повний та стислий виклад елементарних знань про різні країни, явища та події.

У «Нових Афінах» є багато свідчень ґрунтовності роботи Б. Хмельовського, який часто доповнював інформацію з різних джерел, вишукуючи, аналізуючи та порівнюючи її у різних авторів. Так, наприклад, обсяг інформації про Новий Світ свідчить про те, що польський священник цікавився американською природою, насамперед, фауною та флорою (майже половина обсягу інформації про Америку), а також — географією (опис регіонів та країн, морів, річок, озер та гір), корінним населенням (зовнішній вигляд, звичаї, вірування, мова), природними ресурсами, релігією та євангелізацією, містами та їхніми найвизначнішими будівлями, територіальним та адміністративним поділом тощо. До матеріалу Б. Хмельовський додавав розрізнені новини, анекдоти, курйози та інші історії, несумісні з пізнавальною частиною його праці, які служили для відволікання та розваги читачів (наприклад, рідкісні істоти, надприродні явища, дивацтва тощо займали шосту частину обсягу американської тематики). Водночас, згадуючи про відкриття Америки, автор неодноразово плутав дати та неправильно називав імена першовідкривачів: першу експедицію Колумба датував то 1493 р., то 1499 р. (лише у другому томі «Нових Афін» автор датує відкриття Америки 1492 р.); також плутав Америго Веспуччі з Фернандо Магелланом тощо³⁸.

Як об'єкт вивчення, енциклопедична праця Б. Хмельовського «Нові Афіни» має декілька ракурсів дослідження: по-перше, вона є певним синтезом знань про світ природи та людей з точки зору дрібнопомісної шляхти та освічених прошарків українського суспільства середини XVIII ст. загалом; по-друге, цей документ відображає багато історичних відомостей, які можуть зацікавити історика науки та культури України періоду раннього Просвітництва; по-третє, енциклопедія Б. Хмельовського постає об'єктом вивчення не тільки науково-популярної, а й розважальної літератури, що має багато екзотичних, сенсаційних та інших цікавих фольклорних матеріалів. Автор свідомо дотримувався формули «навчати та розважати читача», яка не втратила цінності і в наступному столітті. Компілятивний характер викладеної інформації не применшував значущості, й вона не втрачала своєї пізнавальної цінності ще довгий час. Обрана ав-

тором своєрідна «магічно-реалістична оповідь» передбачала захоплення світом природи та людей, який був весь пронизаний загадковим, незвичайним, чарівним, чудодійним компонентом реальності. До того ж, упродовж майже всього XVIII ст. віра у магію та чародійство не була чимось надзвичайним. Так, ще 1766 р. державний діяч, єпископ, бібліофіл і меценат Юзеф Анджей Залуський (1702–1774) опублікував працю «Пояснення помилок, насичених забобонами, та опис зловмисного гріха, що виникає внаслідок судження за допомогою тесту утоплення нібито відьом у воді, оскільки такий тест є помилковим, з різними доказами» («Objaśnienie błędami zabobonów zarażonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi sąđenienia przez próbę pławienia w wodzie mniemanych czarownic, jako takowa próba jest omylna, różnymi dowodami») (Бердичів, 1766) про відьом, у якій виступив проти їх утоплення у воді як нелогічної спроби довести чаклунство, повністю, поділяючи віру у здібності відьом³⁹. В усій Центральній-Східній Європі того часу переслідування за чаклунство було досить поширеною практикою⁴⁰.

Б. Хмельовський усвідомлював процеси секуляризації, що відбувалися в суспільстві того часу та зі справжньою пристрастю ретельно обґрунтовував, чому він мусить відображати їх у своїй роботі. Також він пояснював, чому змушений розміщувати інформацію про диявола, чарівників, відьом, а також їхні справи (наприклад, логічно, що той, хто вірить у Христа, мусить вірити в спокушання його сатаною, тобто повинен вірити також в існування диявола. Тому, на думку Б. Хмельовського, немає сумнівів, що дії відьом також мають місце). Відтак він радив, як захиститися християнам від чар (амулетами з реліквіями), а також натякав на те, як розпізнати відьму та що з нею робити. Нащадки оцінили ці фрагменти енциклопедичної праці отця Бенедикта як «небезпечні перебільшення та забобони»⁴¹. Головна ідея «Нових Афін», заснована на релігійних передумовах та стародавній спадщині, трактує увесь світ як Боже творіння. На думку автора, світ неймовірно різноманітний і складається, як з чудес природи, так і з людських витворів. На переконання Б. Хмельовського, кожна пересічна людина за можливості повинна прагнути пізнати щонайбільше, ознайомившись з відкриттями та дослідженнями найкращих вчених. Звичайно, світ та природу, як ціле, можна пізнати частинами, проте потрібно сформувати інтелектуальний горизонт, необхідний для розуміння окремих частин⁴². Б. Хмельовський не фантазував, свідомо не спотворював та не

перекручував факти, а відображав їх з позицій пересічної людини свого часу. Деякі з праць, що використовував автор для «Нових Афін», були вже застарілими, тоді як інші часто мали положення, що критикували погляди їхніх попередників. Араактерно, що в сумнівних питаннях Б. Хмельовський відкрито не виявляв своєї позиції, хоча іноді його думки можна було прочитати між рядків⁴³. Лише іноді Б. Хмельовський піддавав сумніву наведену інформацію. Час від часу автор вживав вираз «*si credendum*» (лат. «якщо це достовірно»), але важко було здогадатися, чому він висловив свій сумнів саме в цьому місці, а не в іншому⁴⁴. Загалом, Б. Хмельовського вважали головним представником «*scientia curiosa*» (лат. «прискипливої науки»), який був більш стриманим у довірі до надзвичайних тверджень, ніж інші його сучасники. Наприклад, Б. Хмельовський не наповнював Сицилію міфічними істотами, але, цитуючи притчу про міфічну сицилійську німфу, яка викликала ревності Цирцеї, він помістив її до поетичних притч⁴⁵.

Таким чином, у «Нових Афінах» вперше в формі енциклопедії, що була видана на теренах України польською мовою, вперше пропонувалися відомості про культуру різних народів, невідомі країни, тварини, рослини, різні ландшафти та інші відомості. У силу об'єктивних обставин автор іноді помилявся, іноді перебільшував або надмірно зловживав латиною, що, однак, не применшувало значення праці. Використання в «Нових Афінах» численних прислів'їв та латинських сентенцій (рідше — польських) зумовлено тим, що латина у XVIII ст. була міжнародною мовою спілкування високоосвічених людей, мовою дипломатії, медицини, юриспруденції, освіти тощо. До того ж, Б. Хмельовський спочатку мав намір створення енциклопедії для високоосвічених осіб, відтак уважав, що широке використання латини буде доречнішим для видання (латинська та давньогрецька мови були невід'ємним компонентом тогочасної науки). З цього погляду, латинські вставки використовувалися, переважно, як цитати та наукові терміни, а також, як своєрідна окраса твору, не випадково написаного польською мовою. Зауважимо, що рівень грамотності тогочасного суспільства Речі Посполитої (під владою якої перші дві третини XVIII ст. знаходилася Правобережна Україна) становив приблизно 17 % серед чоловіків та 4 % серед жінок⁴⁶. До речі, Б. Хмельовський мав сумніви щодо корисності своєї енциклопедії для жінок та був дуже здивований, коли почав отримувати листи від представниць жіночої статі, які, вихваляючи його працю, критикували її складну мову, переплетену латинськими назвами та фразами.

У передмові до третьої частини він писав: «Одна зі шляхетних дам ... написала мені листа..., не називаючи свого імені чи місця, хвалячи мене своєю добротою за мої перші дві частини «Нових Афін», захоплюючись їх безцінним скарбом; і цією похвалою, яку я вважаю негідною, вона конфіденційно зобов'язує мене від імені всіх польських дам надрукувати «Афіни» вдруге лише польською мовою, без додавання латини, тим самим обіцяючи мені безсмертну славу від дам»⁴⁷. Автор вирішив хоча б частково задовольнити ці очікування, значно скоротивши латину в третьому та четвертому томах, що, ймовірно, полегшило читання його енциклопедичної праці не лише для жінок, а й для шкільної молоді⁴⁸. Загалом, для викладу матеріалу енциклопедії Б. Хмельовського характерним був не сухий науковий стиль, позбавлений індивідуальних особливостей, а радше — нормативно-дидактичний, що поєднував художні та наукові риси. Подібні до «Нових Афін» енциклопедичні праці в той час читали, переважно, шляхта, духовенство, учнівська молодь.

Таким чином, «Нові Афіни», з одного боку, формували уявлення освічених людей того часу, а з іншого — частково були відображенням цих уявлень. Енциклопедична праця Б. Хмельовського була написана в час, коли європейські еліти та особи, що мали вищу освіту, переходили до більш раціонального погляду на світ, спираючись на знання та досягнення науки Нового часу. Проте, отець Бенедикт (який, окрім інших своїх обов'язків, також вчителював в єзуїтській семінарії) писав свою головну працю для того, щоб не тільки дати певні знання, а й щоб розважити і надихнути, перш за все, молодь, що навчається. Одним із основних намірів Б. Хмельовського, метафоричний образ якого фокусувало «дерево пізнання» (лат. «arbor scientiarum»), було виховання у молоді прагнення до істини та її дослідження у доступній для читача формі. Б. Хмельовський не був ні науковцем, ні дослідником, проте добре знав основні «нормативні положення» енциклопедистики того часу: необхідність поширення знань та вивчення основ провідних наук (філософії, історії, географії, медицини, хімії (алхімії), астрономії (астрології), фізики тощо); практичність знань; критичний аналіз та оцінка поглядів; єдність науки та мистецтва; необхідність розвитку наук та мистецтва та ін. Проте, слід пам'ятати, що Б. Хмельовський творив у межах ідеології, уґрунтованої на католицькій вірі, спрямованої на утвердження національної гордості, чесності, сміливості, волелюбності польської шляхти. Він полемізував з некатолицькими

конфесіями та зміцнював віру у зразковий характер Речі Посполитої, а також у винятковість її громадян. Отже, Б. Хмельовський представляв концепцію науки, що служить для захисту традиційного світогляду.

Різні факти, феномени та дива, що так прискіпливо були описані в чотирьохтомній енциклопедії Б. Хмельовського, створюють враження, що енциклопедія більше схожа на історичний твір, що відображає світогляд та світовідчуття європейців XVI–XVII ст. Такий результат праці був закономірний, якщо брати до уваги задум та обраний автором стиль викладу матеріалу. Адже, саме стиль бароко пов'язував середньовічну культуру та культуру Нового часу, об'єднував різні національні особливості у єдиному колі «латинського світу», поєднував метафоричність, символіку, ірраціональність з раціональністю, розвитком знань та науки. Втім, подібні праці на теренах України поширювалися навіть у XVI ст. у вигляді збірників, богословських, «морально-повчальних», «натурфілософських» та інших енциклопедій, де статті часто були розташовані в алфавітному порядку та рясніли відповідними цитатами з Біблії, праць Отців церкви, античних та середньовічних вчених і філософів. Енциклопедії, словники та різні збірники вважались вагомим інструментом для особистого та й суспільного вдосконалення (а з XVIII ст. — інструментом для безмежного наукового, морального та соціального прогресу). У XVII ст. поряд із універсальними енциклопедіями, що мали систематично впорядковану інформацію з усіх галузей знань, були також і менші за обсягом спеціалізовані своєрідні «галузеві енциклопедії». До XVII ст. матеріал в енциклопедіях мав переважно систематичне розташування, проте з зазначеного століття все частіше його розміщували в алфавітному порядку⁴⁹. Як прихильник ідей бароко, Б. Хмельовський притримувався теорії та традицій бароко також у сфері наукових авторитетів.

Створена енциклопедія XVIII ст. акумулювала чи синтезувала погляди багатьох авторів. За словами Б. Хмельовського, його «невеликий твір» (лат. «opusculum») пропонує не стільки нову інформацію, а «перевірені старі» відомості. В енциклопедичній праці «Нові Афіни», яка була створена з дидактичним та утилітарним підходом, вільна суміш цитат з великого списку класичної, середньовічної літератури та праць пізнього бароко, поряд з легендами, анекдотами, елементами фольклору та кумедними історіями про тварин, рослини, людей, створювало дивне почуття магічного та дивовижного всесвіту, наповненого загадковими явищами природи та

людського суспільства. Коло використаної Б. Хмельовським літератури досить обширне, а автори праць, які він використовував, були авторитетними знавцями та діячами світової науки, а не ретроградами та реакціонерами від науки (як намагалися про них стверджувати критики у XIX–XX ст.). Б. Хмельовський нерідко перевіряв істинність багатьох тверджень авторів емпіричним шляхом. Коли результат експерименту (наприклад, алхімічного) не підтверджував наданих відомостей, він не наважувався, внаслідок своєї скромності, стверджувати, що автор помилявся. Не ставлячи під сумнів отриману інформацію, він міг визнати, наприклад, свою помилку у виборі інгредієнтів або надавав альтернативний варіант з власного досвіду. Проте, Б. Хмельовський не полемізував з визнаними авторитетами Середньовіччя та, як священнослужитель, не наважувався ставити під сумнів авторитет Біблії, але часто пропонував дві протилежні альтернативні версії тлумачення певного факту⁵⁰. Безумовно, енциклопедію Б. Хмельовського не можна трактувати як джерело цілком правдивої раціонально опрацьованої (навіть на рівні розвитку світової науки того часу) інформації. Проте, «Нові Афіни...» — це певний приклад наукових зусиль людини, наділеної пристрасстю до просвітництва та популяризації знань.

«Нові Афіни» — це унікальна енциклопедія, що відображає тогочасне суспільство в період переходу від епохи бароко до Просвітництва, від схоластики до раціоналізму, парадоксально зображуючи метаморфози здорового мислення і почуття краси пізнання. Публікація енциклопедичної праці Б. Хмельовського відповідала зростаючим потребам суспільства в подібній літературі. Відомості, що подавалися з різних галузей знання (теології, астрології, астрономії, географії, історії, політики, математики, зоології, ботаніки, мінералогії, техніки, медицини та з інших наук), зібрані під однією назвою книги, були викладені доступною мовою для людей, які не мали спеціальної підготовки з тієї чи іншої сфери суспільної діяльності чи галузі науки⁵¹. Навіть у такій «середньовічній формі» подання різноманітних відомостей про всесвіт та суспільство, Б. Хмельовський сприяв поширенню знань певного рівня. Наприклад, автор намагався подати відомості про систему Коперника, праці якого 1616 р. були внесені до Індeksu заборонених книг⁵². При цьому відомості з астрономії та астрології в енциклопедії міксовані з історичними нарисами, прикладами з природознавства та математики, спогадами про рідкісні монети або супроводжуються мовознавчими екскурсами⁵³. Невід’ємними від природничих знань в той час

були також технічні науки, відомості з яких часто пропонували в працях з математики, фізики, астрономії тощо⁵⁴.

Енциклопедію Б. Хмельовського «Нові Афіни» слід розглядати у контексті часу її створення, враховуючи те, що автор був, перш за все, єзуїтом і старанно та сумлінно служив «Латинській церкві» і тому відбирав для своєї енциклопедії праці, які не мали протиріч з католицькою вірою (у цьому відношенні, нелогічним постає питання: чому він не використовував праці Декарта, Лейбніця, Ньютона, Спінози та інших прогресивних філософів, природознавців та культурно-освітніх діячів XVII–XVIII ст.). Для середини XVIII ст. для освічених мешканців Правобережної та Західної України «Нові Афіни», безсумнівно, були доволі своєчасною та корисною працею, що враховувала досягнення науки, цензурованих Церквою (що спонукало автора до використання «езопової мови», алегорій, натяків тощо). Зміна наукових, світоглядних та культурних парадигм здійснювалася в суспільстві досить повільно. На теренах України протягом всього XVIII ст. відбувалося зіткнення нових течій зі старими традиціями, а, отже, й своєрідне співіснування просвітництва та середньовічних забобів, що й позначилося на головній праці Б. Хмельовського. Звичайно, «Нові Афіни...» Б. Хмельовського, як енциклопедичне видання середини XVIII ст., не були позбавлені певної критики.

М. Віхова⁵⁵, Я. Ліпський⁵⁶, Г. Рибіцька-Новацька⁵⁷ та деякі інші польські дослідники вважають звинувачення Б. Хмельовського у компіляції недоречними і нелогічним. Відносна «відсталість» автора, певною мірою, була зумовлена обмеженням (переважно — «класичним») колом використаних джерел, опублікованих, здебільшого, латиною. Так само, не зовсім слушними залишаються звинувачення автора в обскурантизмі та ретроградстві. Сам Б. Хмельовський, оцінюючи свою працю, притримувався сенсу вислова Плінія Старшого: «Nullus est liber tam malus, ut non aliqua parte prosit» — «Жодна книга не може бути настільки поганою, щоб не допомогти хоча б якоюсь частиною».

Зауважимо, що 1966 р. «Нові Афіни...» Б. Хмельовського були перевидані у Польщі і викликали певний суспільний інтерес і зацікавленість дослідників. У XXI ст. «Нові Афіни...» знову викликали певний резонанс. За останні десятиліття в Польщі було опубліковано два видання цієї енциклопедії (2003 р., 2009 р.).

1.2. ПІОНЕР УКРАЇНСЬКОГО МЕДИЧНОГО СЛОВНИКАРСТВА ОЛЕКСАНДР ЧЕРНЯХІВСЬКИЙ

В умовах повномасштабної війни, яку розгорнув рашистський путінський режим РФ проти України, українська мова стала не тільки ознакою національної ідентичності та громадянської позиції, а й дієвим інструментом у боротьбі з ворогом. Боронити нашу Батьківщину від агресорів-орків можна не лише зброєю, а й словом. «Спільна мова й створений нею національний культурний простір забезпечують солідарність населення і цілісність держави», — так визначає фундаментальну роль мови для кожного суспільства відома соціолінгвістка, професорка Києво-Могилянської академії Л. Масенко⁵⁸.

Важливу роль в утвердженні української мови у національно-культурному та науковому просторі відіграли особистості, які були засновниками й активними творцями вітчизняної науки, які засновували наукові товариства, розвивали нові наукові школи, створювали і вдосконалювали терміносистеми. Серед таких видатних вчених кінця XIX — першої половини XX ст. вирізняється постать відомого гістолога, фізіолога, онколога Олександра Григоровича Черняхівського (1869–1939), професора кафедри гістології та ембріології Українського державного університету, Київського медичного, Ветеринарно-зоотехнічного, Донецького (Сталінського) медичного інститутів, голови медичної секції Українського наукового товариства (УНТ), згодом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Важливим аспектом науково-організаційної роботи О. Черняхівського є роль вченого-медика в українському медичному словникарстві.

Дослідження ролі О. Черняхівського в українському медичному словникарстві є суспільно значимою та науково важливою й актуальною проблемою. Наукова, громадсько-політична діяльність, суспільно-політичні погляди О. Черняхівського стали предметом досліджень вчених (Ю. Віленський В. Галах, Я. Ганіткевич, Йовенко Я., Л. Могильний та ін.⁵⁹).

Олександр Черняхівський народився 13 листопада (за іншими даними 9 грудня) 1869 р. на Київщині у с. Мазепинці Васильківського повіту, у сім'ї парафіяльного священника. Навчався у Третій київській гімназії. По закінченні вступив на медичний факультет Київського університету (закінчив 1893 р.). Згодом працював лаборантом на кафедрі фізичної хімії. У ці ж роки, окрім навчання, юнак активний учасник українського літературного

гуртка «Плеяда» (організатор Леся Українка і М. Косач). У гуртку він познайомився зі своєю майбутньою дружиною Л. Старицькою (донькою класика української літератури М. Старицького)⁶⁰. Молодий О. Черняхівський, за його ж визнанням, у ці роки перебував під значним впливом найактивніших учасників Київської Старої громади — В. Антоновича та О. Кониського⁶¹. «Ці діячі були запеклими ворогами царського уряду і прихильниками відродження України і в тогочасних умовах покладали найбільші надії на культурну працю, але проводити останню в Наддніпрянській Україні майже не було можливо в сфері навіть літературній, тим більш — у науковій. Тому вони головну свою увагу звертали на підтримку літературного й наукового руху в Галичині, одночасно виховуючи людей, що могли б його підтримати і в нас на Наддніпрянській Україні. Треба сказати, що української науки тоді не існувало, була лише наука про Україну з історичного, політико-громадського, етнографічного погляду, були праці з української філології в російській мові, а решта наукових робітників інших наукових ділянок працювала як російські вчені»⁶².

Під впливом лідерів старогромадівського руху О. Черняхівський замолоду поставив собі працю над розвитком української науки у сфері медицини. Водночас учений підкреслював важливу особливість — науковий український рух у сфері медицини почав розвиватися з початку 1890-х років, але «він протягом десятиліть виявлявся, як ледве помітний струмок і ... ця попередня малопомітна праця дала йому ґрунт, дала йому можливість хутко розвернутися»⁶³.

Отже, як слушно зазначає Л. Могильний, у багатьох випадках у цій сфері він «був піонером» — брав участь у найважливіших проявах медичного життя⁶⁴.

1892 р. О. Черняхівський дебютує своєю першою українською науковою працею з медицини⁶⁵.

Після закінчення гімназії й університету 1894 р. О. Черняхівський вступив до складу навчателів Київського університету та згодом Медичного інституту, де займав різноманітні посади на кафедрі гістології. «За головну задачу свого життя вважав працю на культурній ниві. Зважаючи на те, що загальна людська культура може пишно розвинути лише завдяки розвитку окремих культур і думав що піднесення української культури я спричинюю до розвитку загальнолюдської. Тому почав працювати над утворенням української медичної літератури як популярної так і спеціальної»⁶⁶.

Упродовж 1896–1917 рр. перебував на посаді прозектора кафедри гістології, від 1905 р. — приват-доцент кафедри. У цей час написав і 1901 р. захистив докторську дисертацію. 1906 р. О. Черняхівського призначено прозектором, а згодом і професором кафедри гістології і ембріології Київського університету св. Володимира. 1918 р. він став професором гістології, а 1924–1929 рр. був її керівником⁶⁷. У ці ж передреволюційні роки та роки революції 1905–1907 рр. у Росії О. Черняхівський бере участь у громадсько-політичному житті України (творення українофільських громад Української демократичної партії та Української демократично-радикальної партії⁶⁸. Після революційних подій 1905–1907 рр., як зазначає сам О. Черняхівський, розпочалася його повноцінна наукова діяльність, зокрема в утворенні Українського наукового товариства (1907 р.) та його природничо-лікарської секції (1910 р.)⁶⁹. Учений спочатку брав участь у виданні публікацій на медичну тематику в загальнотовариствському збірнику, а згодом і в редагуванні журналу медичної секції⁷⁰. Зважаючи, що українців-лікарів, які могли б писати наукові праці, було мало, то їхні праці спочатку друкувалися в томах разом з історичними, філологічними дослідженнями⁷¹. Лише 1910 р. вийшов перший «Збірник Медичної Секції Українського Наукового Товариства» за редакцією М. Галина й О. Черняхівського⁷².

Одночасно він працює і в складі Президії Українського наукового товариства у м. Києві. Про труднощі становлення українського словникарства, української медичної термінології О. Черняхівський зазначає, що було мало людей, які визнавали «потребу утворення української науки взагалі і медичної зокрема, багатьом така праця здавалася зайвою витратою часу і сил, а друге, що вона притягала до себе увагу уряду і могла б мати чималі неприємні наслідки і друга перешкода була — це мале розповсюдження знання літературної мови взагалі і відсутність наукової термінології зокрема. Тому медсекція Українського наукового товариства у Києві ... взялася за працю над витворенням медичної термінології з метою видання першого медичного словника»⁷³.

Завершити науковий проєкт вдалося лише в 1920-х роках виданням «Українського медичного словника» (за редакцією М. Галина) і за участі також багатьох інших вчених, але ідея й початок цього словника належала саме першим діячам Медсекції Українського наукового товариства — О. Черняхівському і М. Галину⁷⁴.

У роки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. О. Черняхівський одночасно займається і становленням медичної науки в Україні та залученням молодих національно свідомих лікарів-українців до активної наукової діяльності, гуртуючи їх у «Спільку українських лікарів». «Це товариство жваво працює, влаштовує наукові засідання, видає практичну часопись, організовує з'їзд лікарів-українців, бере участь у влаштуванні з'їзду лікарів України, а перетворившись в спільку до цієї діяльності додає влаштування амбулаторій», — писав О. Черняхівський⁷⁵.

З утворенням Української академії наук (УАН) гетьманом П. Скоропадським, представники Українського наукового товариства (серед них і О. Черняхівський) у 1918 р. ухвалили рішення «прилучитися до Академії наук». У цей час він тимчасово очолює Медичну секцію при УАН продовжує займатися формуванням української медичної науки і термінологічним словником⁷⁶. У складі УАН було утворено медичну секцію, якою О. Черняхівський керував з 1923 до 1929 рр. (року арешту та заслання у «Справі СБУ»)⁷⁷.

За керівництва О. Черняхівського медсекція працювала над утворенням великого медичного словника. Термінологічна комісія, згодом вона ввійшла до складу Інституту української наукової мови, який продовжив займатися укладанням термінологічних словників.

Від 1923 р. О. Черняхівський — голова медичної комісії Інституту української наукової мови⁷⁸, головним напрямом діяльності якої стає розвиток української медичної термінології. «Медична комісія, на чолі якої стоїть проф. О. Черняхівський, опрацювала матеріали з медичної термінології й переклала на українську мову «Словник міжнародної базальної анатомічної номенклатури» — *Nomina anatomica* під ред. О. Ценківського і О. Черняхівського (4 аркуші), що має бути виданий за допомогою державного видавництва протягом року», — зазначалося у «Звідомленні Всеукраїнської академії наук за 1923 рік»⁷⁹.

Перший «Латино-український анатомічний словник» було видано природничим відділом Інституту наукової мови ВУАН у 1925 р. (перевиданий Українським лікарським товариством Північної Америки (УЛТПА) в Детройті (США) в 1971 р.)⁸⁰. «Природничий відділ Інституту української наукової мови видав минулого року «Математичний словник (Т. 1)» (Ф. Калинович), «*Nomina anatomica Ucrainica*», закінчується друком «Матеріали

до ембріологічної термінології»... інші словники перебувають у стадії підготовчої роботи, до якої по секціях відділу зібрано близько 400000», — зазначено у «Звідомленні Історико-філологічного відділу ВУАН за 1925 р.»⁸¹. Цей словник анатомічної термінології, за оцінкою В. Галаха, не втратив свого наукового значення, хоч з часу його опрацювання минуло 75 років⁸².

Плідну працю над розвитком української медичної термінології О. Черняхівський продовжив 1925–1928 рр., виступивши з доповідями у ВУАН: «Гістологічні препарати нервової системи» (1925 р.) та «Про досліди на межі між живим і мертвим» (1925 р.), «Гігієна і медицина» (1927 р.) і «Медична секція Наукового товариства» (1928 р.)⁸³, опублікував «Матеріали до ембріологічної термінології», а також низку статей, рецензій, десятки рефератів нових зарубіжних матеріалів. Тільки в одному числі «Українських медичних вістей» за 1925 р. (№ 2) він опублікував 11 рефератів (обсягом 7 сторінок дрібного друку) найновіших праць з нових німецьких, французьких, британських та італійських журналів, подавши рецензію на «Український медичний вісник», що виходив у м. Празі, активно співпрацюючи з НТШ у м. Львові та підтримуючи наукові зв'язки з Галичиною⁸⁴.

Професор О. Черняхівський був одним із укладачів «Російсько-українського медичного словника» (1920 р.), співавтором «Медичного латинсько-українського словника (*Nomina anatomica Ukrainica*)» (1925 р.) та автором першого словника з ембріології «Матеріали до ембріологічної термінології» (1926 р.)⁸⁵.

Помітним був внесок ученого у започаткуванні української медичної термінології. Так, суттєво збагатив українську медичну термінологію підготовлений і виданий у 1928 р. О. Черняхівським популярний у Європі підручник з гістології для студентів і лікарів О. Гертвіга «Елементи ембріології людини та хребтовців» (обсягом 435 с.), перекладений ним з шостого німецького видання. Також учений перекладає на українську мову і видає підручник Ф. Штерна «Гістологія».

Наукові дослідження О. Черняхівського зацікавили іноземних колег. 1926–1929 рр. вчений побував у двох наукових відрядженнях за кордоном: у Німеччині жовтень 1926 – березень 1927 рр.), де ознайомився з роботою лабораторій Берлінського університету, відвідав лабораторію всесвітньо відомого гістолога Рамона Кахаля в Іспанії (1929 р.)⁸⁶.

25 грудня 1929 р. О. Черняхівського було заарештовано. 31 січня 1930 р. йому було оголошено обвинувачення в участі в «контрреволюційній

організації»⁸⁷. Влада виявила певну «поблажливість», щодо О. Черняхівського і його дружини Л. Черняхівської-Старицької. 19 квітня 1930 р. вони були засуджені на п'ять років позбавлення волі і два роки позбавлення громадянських прав, у червні термін позбавлення волі був замінений на умовний. Місцем висилки був визначений Донецьк (на той час Сталіно)⁸⁸.

1930–1934 рр. О. Черняхівський очолював кафедру гістології і ембріології Сталінського медичного інституту. 1934 р. Олександр Григорович отримав можливість повернутися до м. Києва, де президент Академії наук О. Богомолець, влаштував його як позаштатного співробітника до Київського інституту експериментальної біології і патології (що вимагало не меншої мужності), де той працював до 1938 р. Згодом О. Черняхівський стає працівником Інституту клінічної фізіології ВУАН⁸⁹.

Матеріальна скрута, арешт доньки та переживання за її долю підірвали здоров'я вченого, 21 грудня 1939 р. Олександр Григорович помер. На могильній плиті на Байковому кладовищі, на прохання Л. Черняхівської-Старицької, були викарбувані її слова «Радість, щастя, життя моє»⁹⁰.

Отже, видатному вченому-медику О. Черняхівському, представнику покоління, яким «є не поклонінням попелу, а збереженням вогню», належить одна з провідних ролей в українському медичному словникарстві, яка забезпечувала збереженню самоідентифікації української нації.

1.3. ДОРОБОК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ Ф. ПОГРЕБЕННИКА НА НИВІ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

В історії української енциклопедистики закарбовано чимало імен науковців, які доклали вагомих зусиль у різних сферах знань задля її повноцінного розвитку. До цієї когорти яскравих особистостей маємо віднести й відомого літературознавця, критика, культуролога, бібліографа, лауреата Шевченківської премії Федора Петровича Погребенника.

Дітяч народився 23 червня 1929 р. у с. Рожнів на Івано-Франківщині в багатодітній селянській родині. Батько хлопця, Петро Федорович, був столяром за професією та гарно грав на музичних інструментах. Мати — Марія Онуфріївна — мала хист талановитої вишивальниці й чудово співала⁹¹.

Федір зростав ввічливою, доброю й співчутливою дитиною, відкритою до пізнання навколишнього світу. Закінчив рожнівську семирічну школу.

Значний вплив на становлення та розвиток особистості майбутнього вченого мав його рідний дядько, вчитель І. Строїч, який мотивував племінника до навчання, допомагав йому поступити у Коломийську гімназію. Саме він зміг зацікавити хлопця читанням художньої літератури з історії України, що сприяло формуванню національної самосвідомості літературознавця. Надалі, під час радянсько-німецької війни І. Строїч був розстріляний нацистами за участь в русі опору — ОУН⁹².

Після здобуття середньої освіти, 1948 р. юнак вступив на філологічний факультет Чернівецького державного університету. Поєднував студіювання з роботою науковим співробітником музею Юрія Федьковича, журналістом обласного періодичного видання «Радянська Буковина». Був активним членом літературного гуртка, захопився літературною творчістю (пробував себе у поетичному жанрі, писав нариси, намагався виступати з критичними есе, відгуками, рецензіями). Через певний час долучився до обласного літературного угруповання й отримав рекомендацію на членство у Спільці письменників.

По закінченні університетського навчання два роки працював відповідальним секретарем багатотиражної газети. Захопився публіцистичною діяльністю (розміщував на газетних шпальтах поетичні твори С. Будного, Л. Кондрашенка та літературні нариси Л. Барабана). На тому етапі активно спілкувався з творчими особистостями, такими як письменник-фольклорист М. Капій, колекціонер М. Керницький та ін⁹³.

1955 р. Федір Петрович поступив до аспірантури Чернівецького державного університету. Об'єктом наукового зацікавлення обрав творчість призабутого, а також частково забороненого письменника Осипа Маковей. Досліджував вказану проблему на кафедрі історії української літератури під орудою українського літературознавця та критика, професора В. Лесина⁹⁴. У процесі розробки теми тісно спілкувався з колегами по творчому цеху й сучасниками Осипа Маковей — письменниками Д. Лукіяновичем, М. Рудницьким. Одночасно з тим робив спробу кардинально пересмислити буковинську пресу на предмет українознавчої спрямованості. В аспекті вивчення літературно-історичного минулого Буковинського краю підготував свої перші три наукові розвідки, що вийшли друком.

Формування світогляду Ф. Погребенника відбувалося під впливом комунікування з відомими діячами культури та представниками українського визвольного руху Буковини, які обстоювали національні цінності в непростих умовах різних політичних режимів (Д. Онищуком, Ю. Пігуляком, І. Карбулицьким, О. Шевчукевичем, М. Дошівником, К. Ластівкою та ін.). Не дивно, що внаслідок того у молодого вченого постала чимала домашня бібліотека неофіційної, забороненої радянською владою літератури, основу якої склали друковані видання, отримані ще від тестя — колишнього вояка Української Галицької армії, відомого педагога, громадського діяча М. Базника⁹⁵. Її сформували періодика та книги патріотичної тематики, націоналістична література (праці Д. Донцова), твори Є. Чикаленка, М. Грушевського, С. Єфремова та інших авторів.

Маючи на момент закінчення аспірантури вже завершене дисертаційне дослідження, підготовлений до публікації рукопис літературно-критичного нарису під назвою «Осип Маковей. Життя і творчість», а також апробований спецкурс з питання стану літературного процесу на Буковині, Ф. Погребенник несподівано зазнав звинувачень по партійній лінії на підставі доносу ідеологічно пильних «товаришів». Причиною того стало інкримінування «некласового підходу», ідеалізації постаті «одіозного» літератора С. Воробкевича в розвідці автора, яка вийшла 6 травня 1956 р. на сторінках газети «Радянська Буковина». З точки зору компартійного підходу, творчість вказаного письменника через його «ретроградність» не підлягала поширенню. У ході розгляду цієї справи в університеті не допомогла навіть підтримка двох колег із числа викладацького складу кафедри (О. Романця та С. Дігтяря), які не побоялися висловити власну точку зору

на захист аспіранта, та виступили всупереч офіційній доктрині. Внаслідок такої ситуації шанси юнака залишитися для педагогічної діяльності на кафедрі практично звелися нанівець⁹⁶.

Протягом наступних двох років дослідник працював у Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї. Діяч займався збором пісень, буковинських легенд, часто бував у польових експедиціях. Певний час обіймав посаду заступника директора з наукової роботи, але раптом, з невідомих причин, вказану вакансію скоротили, внаслідок чого він був вимушений шукати інше місце.

Під час написання дисертації Федір Петрович зміг налагодити тісні контакти з відділом історії дореволюційної літератури столичного Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Обдарованого та перспективного науковця не могли не помітити. За запрошенням знаного літературознавця О. Засенка та за підтримки директора установи академіка О. Білецького 1958 р. він переїхав до Києва та влаштувався на посаду молодшого наукового співробітника згаданого вище підрозділу⁹⁷. Фактично від цього моменту і до кінця життя діяч незмінно працював в означеній інституції.

У різні часи дослідник відчував прихильне ставлення до себе таких відомих літературознавців, як О. Масенко, Є. Кирилюк, М. Пивоваров, С. Шаблійовський, Г. Вервес та ін.

1960 р. вчений успішно захистив кандидатську дисертацію, а 1980 р. — докторську на тему: «Творчість В. Стефаніка у зв'язках української літератури з іншими слов'янськими літературами»⁹⁸.

Творча діяльність в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка дарувала науковцю моральне задоволення, не дивлячись на те, що в установі переважав авторитарно-партійний стиль керівництва в особі його очільника — М. Шамоти. Особисте намагання вченого обстоювати національні культурні цінності іноді йшло в розріз з чинними ідеологічними настановами. Тому Федір Петрович періодично зазнавав утисків, зокрема, у випадку, коли не погодився написати статтю-пасквіль, спрямовану проти Івана Дзюби (за що отримав робочу догану), а також за доповідь 1967 р., виголошену на вечері з нагоди 90-річчя Гната Хоткевича. Мали місце також неодноразові спроби звинуватити діяча у різного роду «ідеологічних прорахунках», які уповноважені особи намагалися виявити в публікаціях автора на сторінках журналу «Радянське літературознавство»⁹⁹.

Поступова реалізація нових напрямів наукової діяльності суттєво розширила сферу компетенцій вченого, оскільки охоплювала:

1) вивчення тенденцій національного історико-літературного процесу;

2) текстологічну роботу;

3) підготовку до публікації класичних зібрань української літератури.

1984–1987 рр. Ф. Погребенник очолював відділ «Української літературної енциклопедії» (УЛЕ) й одночасно працював в якості укладача¹⁰⁰. Запланована енциклопедія мала стати фундаментальним виданням з історії української та світової літератури й літературознавства. У рамках проекту передбачалося створення енциклопедичних статей, де б відображалися знакові події, фактаж, імена, жанрово-стильові особливості, тенденції історико-літературного процесу, дефініції, явища.

Слід зазначити, що творчість вченого характеризується багаторічною співпрацею з низкою енциклопедичних видань, до яких він написав декілька сотень статейних матеріалів. Так, Федір Петрович був дотичний до підготовки «Української радянської енциклопедії» (1-го та 2-го випусків), «Українського радянського енциклопедичного словника», «Шевченківського словника», «Літературознавчого словника-довідника» тощо. Дослідник брав участь у роботі над «Енциклопедією української діаспори», «Літературно-мистецькою енциклопедією Буковини»¹⁰¹.

У межах проекту зі створення Української Радянської енциклопедії вчений не лише підготував величезну кількість статей, але й провадив консультування з різних аспектів історії розвитку української літератури. За сумлінну працю та надану допомогу науковець отримав особисту подяку від головного редактора цього ґрунтового видання, академіка М. Бажана¹⁰².

Однак тим співробітництво з видавництвом не обмежалося: діяч доєднався і до формування «Короткої літературної енциклопедії» (видавалася з 1962 по 1978 рр.).

Літературознавець брав участь у спільному міжнародному проєкті вітчизняних та австрійських учених зі створення Австрійського біографічного словника¹⁰³.

Серед творчого доробку вченого (понад 1300 робіт¹⁰⁴) значну частину посідають енциклопедичні статті. Зокрема, він підготував декілька розвідок до «Шевченківського словника» (1976–1977 рр. вийшло 2 томи). Ви-

дання вмістило багатопланову інформацію про життя й творчий шлях Т. Г. Шевченка, а також літературно-мистецькі твори Кобзаря. Науковець поповнив словник матеріалами, в яких висвітлив постаті французьких науковців: літературознавця, мистецтвознавця і перекладача Е. Дюрана та славіста Л. Леже.

Варто згадати приналежність Федора Петровича до розробки (разом з Є. Кирилюком) головних принципів створення багатотомного видання «Франківська енциклопедія». З цього приводу дослідником було оприлюднено наукову доповідь на міжнародному симпозіумі «Іван Франко і світова культура», що відбувся у Львові 11–15 вересня 1986 р.¹⁰⁵. На думку вчених, які виходили з практики підготовки двотомного «Шевченківського словника» та «Лермонтівської енциклопедії», запланована «Франківська енциклопедія» повинна була стати цілісним виданням науково-довідкового характеру, що узагальнило б результати дослідження творчого доробку письменника відповідно до особливостей епохи його життєдіяльності, та сприяло переходу франкознавства на новий, вищий щабель розвитку. Проте, через певний час стало зрозуміло, що з'явилася нагальна потреба наново переосмислити й вивчити багатоаспектний феномен літератора, занадто спрощений та ідеологічно сплюндрований за період панування радянської влади. Тому й не дивно, що в розробників надалі виникли певні сумніви на предмет необхідності формування персональної енциклопедії в якості науково-довідкового видання. Означений задум був реалізований пізніше, коли чітко оформилася тенденція до створення «Франківської енциклопедії» як інтерпретаційно-джерелознавчого, комплексно-системного, документованого, підсумовуючого попередній досвід, дослідження з відповідним довідково-допоміжним апаратом¹⁰⁶. Перший том цього семи-томного видання вийшов 2016 р., другий — 2024 р.

Чи не найбільшу увагу Ф. Погребенник приділив підготовці «Української літературної енциклопедії»: був автором серії статей, а також діючим членом редколегії, яку очолював директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка І. Дзеверін). Разом з іншими вченими літературознавець займався окресленням базових теоретико-методологічних засад видання, перший том якого побачив світ 1988 р.

Із загального числа передбачених до випуску томів загалом було видано три, останній з яких вийшов 1995 р. УЛЕ поповнили енциклопедичні статті з проблемних аспектів теорії літератури, поетики, про літературні

напрями і течії, об'єднання, художньо-літературну періодику, українські літературні альманахи й збірники, а також персоналії, які стосувалися літераторів, критиків, літературознавців, бібліографів, фольклористів тощо. Це видання акумулювало здобутки вітчизняного письменства від прадавніх часів — і до сьогодні. Слід зазначити, що літературний процес в Україні відображався крізь призму взаємовпливу різних літератур (білоруської, польської тощо). За читацьким призначенням енциклопедія адресувалася широкій читацькій аудиторії та мала супровідні ілюстрації¹⁰⁷.

Для УЛЕ Ф. Погребенником було підготовлено понад сто статейних матеріалів, серед яких більшість становлять статті про персоналії (присвячені П. Атанасову, А. Брюкнеру, В. Будзиновському, Т. Галіпу, І. Діброві, Е. Дюрану, Р. Єсенській, О. Засенку, Є. Згарському, Л. Жебуньову, Г. Журбі, А. Крушельницькому, І. Колессі, З. Кузелі, В. Леонтовичу, Я. Лесичу, О. Маковею, А. Маршинському тощо).

Вченому також належать статті про газетні видання («Буковина», «Життя і слово»); художньо-критичні та літературно-критичні журнали («Мета», «Ми»), літературні альманахи («Багаття», «Буковинський альманах», «За красою», «Дубове листя»); літературно-наукові та художні збірники («Зерна», «Галичанин») та ін. Деякі довідки включають відомості про літературні групи й об'єднання, місця праці українських письменників.

Не обійшов увагою Федір Петрович також електронну «Енциклопедію сучасної України», надавши до неї 16 статей, з числа яких 14 — персоналії, де відображено життєдіяльність О. Басараб, І. Винницької, М. Дашкевича, К. Арабажина, Я. Острук, Ф. Волховського, П. Атанасова, Р. Леонтовича, А. Красовського, С. Левинського, Я. Гудця, Л. Леопольда, О. Гатова, С. Бакирджієва. Решта матеріалів тематично стосуються періодичних видань: громадсько-культурної газети народовців «Буковина» та щомісячного літературно-художнього дитячого журналу «Бібліотека для молоді».

Отже, участь науковця у підготовці енциклопедичних праць загальноукраїнського масштабу важко переоцінити. Доробок вченого у галузі літературознавства є складовою частиною розвитку вітчизняної енциклопедистики. Праця Ф. Погребенника на енциклопедичній ниві — свідчення його творчої активності та вболівання за стан збереження національного історико-культурного надбання.

1.4. ДІАЛЕКТИКА СУЧАСНОСТІ В КУЛЬТУРНО-ЛЮДСЬКІЙ СИСТЕМІ (крізь призму української енциклопедистики)

Українська енциклопедистика — один із найвизначніших національних культурних здобутків у важливій галузі світового цивілізаційного поступу, бо своєю систематичною наполегливою самозреченою діяльністю сприяє пошуку, добору, систематизації, досконалому поданню, формуванню й ефективному усталенню та збереженню національного наукового, технічного й культурного знання в його всеосяжних (ВУЕ) і спеціальних (профільні фахові енциклопедії й довідники) формах, забезпечуючи наукову, історичну та культурну ідентичність нагромаджених безцінних інформацій¹⁰⁸.

Сучасний процес бурхливого й практично неконтрольованого (у сенсі правдивості) розвитку інформаційних потоків і мереж, характерних своєю глобалістикою й вибуховістю обсягів, потребує істотного вдосконалення функціональності й переосмислення орієнтирів енциклопедичних знань у нових, суттєво змінених антропокультурних координатах. Певно, у цій історичній контексті постає нагальна потреба кардинального перегляду багатьох, як не всіх, антропоцентричних орієнтирів і системи гуманітарних цінностей.

Українська енциклопедистика — важливий складник гуманітарного знання, що формує й артикулює національну ідентичність у координатах культури, мови, духовності та історії. Вона не тільки демонструє сконцентровану наукову думку, а й відображає соціокультурні пріоритети доби. Сучасну стадію розвитку української енциклопедистики характеризує глибоке перетворення парадигми її антропокультурного змісту, що спричинене новими викликами глобалізованої дійсності, цифровізацією знань, засадничими змінами в ціннісній структурі суспільства.

У поточнім сторіччі енциклопедія істотно виростає поза межі досконалого й добре впорядкованого вмістилища друкованих знань і перетворюється на динамічне комунікативне середовище, формат якого забезпечує ефективну міждисциплінарну взаємодію, створює світоглядні орієнтири й становить підґрунтя національного наукового знання. Непересічного значення в цій багатофакторній системі процесів набувають антропоцентричні виміри інформацій, де фокус уваги посувається від традиційно

об'єктивізованих інформацій до знань, органічно поєднаних із культурою, мовою й особистісним досвідом.

Зосередимося на діалектичних особливостях аналізу сучасного стану української енциклопедистики крізь призму антропокультурних координат, себто цінностей, сенсів, традицій, а також змін, що відбуваються у способах створення, структурування й поширення знань. Особливу увагу приділимо тому, як енциклопедичні інформації функціують у відкритім соціальному просторі, які завдання стоять перед сучасною українською енциклопедистикою, і як вона спроможна належно реагувати на поточні виклики культурної фрагментації, мішанцевості й вибухових цифрових реалій.

Українська енциклопедистика історично закорінена в глибинах освітніх традицій середньовіччя. Характерні риси енциклопедичної думки можна віднайти навіть у джерелах XI ст., що органічно поєднували природничі, філософські й духові знання. Перші спроби послідовного систематичного впорядкування знань на рівні національної системи з'явилися в барокову добу в практиці Київської Могило-Мазепинської академії, як самостійні розвинені курси для вивчення різноманітних наукових і духових дисциплін, що можна вважати за своєрідні зародки енциклопедичних підсумків тогочасних знань.

Українське національне відродження XIX ст. активізувало енциклопедичну діяльність. Унікальними подіями стали видання енциклопедичних довідників у Галичині, між іншим звитяжна праця товариства «Просвіта», що друкувало популярні книжки й словники, скеровані на поширення знань серед селян. Важливою віхою в розвитку національної енциклопедистики стало видання «Енциклопедії українознавства» під орудою Володимира Кубійовича в 1949–1984 роках. Ця праця містить безпрецедентний науковий синтез інформацій про Україну в усіх ділянках знань: історичній, мовній, географічній, культурній, і стала символом збереження української ідентичності у світовім просторі.

На часах радянської доби тут спинятися недоцільно, хоча й вони мали приклади буквально героїчної праці енциклопедистів на кшталт хрестоматійного випадку дій Миколи Бажана в УРЕ зі статтею про Івана Пулюя. Проте навіть у тих неприродних умовах українська інтелігенція знаходила можливість берегти й передавати національні сенси, адаптуючи їх до офіційних вимог.

Українська енциклопедистика формувалася на часом доволі гострих зіткненнях політичних, культурних і освітніх процесів. Її складна історія є не тільки розвоєм жанрів і форм, а й непримиренною війною за право на самостійне існування й незалежне світосприйняття крізь призму українського національного досвіду.

Власне національний енциклопедичний простір в Україні розпочав складатися в пострадянські часи, коли понова державної незалежності 1991 р. надала можливості національно свідомій спільноті відживити процеси здобуття об'єктивних культурних і наукових інформацій. У той час позитивну роль відіграли установи, що зосередилися на енциклопедичних виданнях, між них Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, створений 2004 р. Ця установа стала провідною структурою у справі створення науково-методичних засад енциклопедичної справи й готування капітальних видань, поміж яких багатотомова «Енциклопедія сучасної України» (ЕСУ), що стала обсяговим проектом, скерованим на впорядкування масиву наукових інформацій про Україну XX й XXI ст. ЕСУ не тільки виконує функцію бази знань, а й є чинником зміцнення національного самосприйняття.

Окрім ЕСУ, варто згадати видання тематичних енциклопедій: історичних, мистецьких, біографічних, регіональних, які забезпечують поліваріантність енциклопедичного простору. Зміст цих енциклопедій часто формували за участі широких кіл фахівців із різних регіонів України, що сприяло децентралізації знань і відображенню регіональних особливостей.

Важливим елементом національного енциклопедичного простору стало поширення українознавчих інформацій шкільною й позашкільною освітою, що використовують енциклопедичні форми як інструменти органічного поєднання змісту навчальних складників. Окрім того, популярні інтернет-ресурси (поміж них енциклопедія «Вікіпедія» українською мовою) стали істотними джерелами енциклопедичних інформацій для маси українців.

У 2013 р. розпочато роботу над створенням «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) як універсальної національної енциклопедії, що наповнена сучасними достовірними науковими відомостями з усіх галузей людських знань. Базовою установою з підготовки ВУЕ стала Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», що поступово перебрала

провідні функції в справі створення науково-методичних засад енциклопедичної справи в Україні. У зручному інформаційно-технологічному форматі, де основою є україноцентричність, зорієнтованість на сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу, ВУЕ репрезентує здатність українства запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства.

Розвій сучасного національного енциклопедичного простору — це не тільки укладання традиційного формату енциклопедичних видань, а й створення різноманітних баз даних та інтерактивних мультимедійних проєктів, орієнтованих на сучасного споживача.

Енциклопедистика в сучасному українському культурному просторі — це не лише інструмент передачі знань, а й засіб зміцнення національної самототожності. Енциклопедія не просто збирає факти, а впорядковує систему ціннісно орієнтованих інформацій, які формують у читача картину світу, обґрунтовують певний наратив і визначають культурну належність останнього¹⁰⁹.

У цім сенсі енциклопедичні інформації мають природу двобічну: вони поєднують наукову об'єктивність та соціокультурну суб'єктивність. Енциклопедист, добираючи факти, вирішує, що насправді значуще необхідно додати, а що залишити поза увагою. Такий добір пов'язаний із ідеологічним і культурним контекстом. Саме тому в умовах незалежної України природне й конче потрібне перетворення радянськоцентричного енциклопедичного бачення культури, науки й історії на бачення україноцентричне.

Відзначимо позитивну роль у цім контексті «Енциклопедії сучасної України», що вперше на енциклопедичнім рівні розбудовувала пострадянську українську самототожність. У ній не лише подано сучасні досягнення української науки, культури, економіки, а й відживлено низку історичних постатей, подій, явищ, раніше маргіналізованих чи спотворено поданих у радянських енциклопедіях.

Водночас сучасна енциклопедистика стикається з викликами культурної мішаності й множинності тотожностей, характерних для постмодерного світу. За умов полікультурності, регіональних відмінностей і цифрової фрагментації засадничого значення набуває проблема збереження цілісного національного наративу поза знищенням локальних чи відмінних версій тотожності. Це потребує відкритості до плюралізму,

гнучкості подачі матеріалу, здатності рівноважити академічну точність і суспільну чутливість. У цьому контексті надзвичайно важливо залучати до енциклопедичної праці людей різних наукових, етнічних, регіональних спільнот, що дає змогу сформувати репрезентативну й справедливую картину українських культурних реалій. Енциклопедія постає як простір для діалогу, де різні думки беруть до уваги й уводять до спільного контексту.

Отже, сучасна українська енциклопедистика не тільки відображає культуру, а й формує її, оскільки є символічним простором об'єднання нації. У часи війни, соціальних перетворень і глобальних викликів енциклопедистика набуває ще більшої ваги як інструмент консолідації, збереження пам'яті й усталення суб'єктності України у світовій інформаційній просторі ¹¹⁰.

Сучасна українська енциклопедистика розвивається в умовах глибоких антропоцентричних і культурних зсувів, які істотно змінюють саму природу інформації і їхнього сприйняття. Особа постмодерної доби вже не тільки споживач інформації, а й її активний творець. Тому енциклопедичні інформації мають пристосовуватися до нових способів і засобів комунікації, мислення й ототожнення. Сучасна людина прагне не просто діставати інформації, а й розуміти їхні значення в контексті власного життя. Це потребує від енциклопедій більшої гнучкості, сприйняття міждисциплінарних явищ, спроможності об'єднати інформації не тільки про світ, а й про людину в ній як суб'єкта самототожності, мови й культури.

Культурні перетворення глобалізації, медіатизації, мобільності розбудовують новітні механізми творення й передачі сенсів. За цих умов енциклопедистика має шукати новіші форми існування: мультимедійні платформи, інтерактивні словники, хмарні бази інформації. У центрі уваги опиняється не тільки зміст, а й спосіб його подання. Мова енциклопедій має бути приступна, візуально підтримана, чутлива до соціальних контекстів. Це формує нову редакторську й авторську етику, що враховує запити як академічної, так і широкої читацької спільноти.

Не менш важливий вплив кризи довіри до авторитетів, характерної для цифровізаційної доби. У ситуації, коли кожен має доступ до інформації, зростає потреба в надійних і достеменних інформаціях, що саме енциклопедії здатні забезпечити. Водночас енциклопедії більше не є монологічними, бо вони містять механізми зворотного зв'язку, взаємодії, колективного редагування, як у разі відкритих електронних енциклопедій.

Варто також враховувати, що сучасні культурні зміни мають виразно етичний вимір: зростає чутливість до тем дискримінації, гендерної рівності, прав людини, національних самототожностей. Це створює для укладачів енциклопедій новітні виклики: як не згубити академічної неупередженості та водночас визнати значущість тем, які до того вважали другорядними чи забороненими.

Українська енциклопедистика вже реагує на ці зміни, поміж іншим, через вміщення до енциклопедій новітніх тем, що стосуються воєнного досвіду, травм, переселення, екології, цифрової культури. У цім виявляється її відкритість до людини як головного суб'єкта інформацій, її здатність не лише інформувати, а й співпереживати.

Цифровізаційна доба радикально змінила не тільки способи продукування й збереження інформацій, а й саму природу енциклопедичності. Традиційна енциклопедія в сенсі статичного, завершеного друкованого видання дедалі більше поступається місцем динамічним цифровізованим форматам, що відкривають новітні виднокраї для організації, репрезентації й сприйняття інформацій.

Один із найважливіших наслідків цифровізації є перехід від лінійної до мережевої структури упорядкування інформацій. У цифровізованих енциклопедіях читач уже не обмежений логікою абеткового чи тематичного порядку: через гіпертекстовість він має можливості створювати власні структури читання, пов'язувати, порівнювати, заглиблюватися чи поверхово переглядати матеріали. Така нелінійність узгоджена з мисленням людини ХХІ ст., що вже звична до швидкого перемикавання поміж тем, джерел і форматів.

З іншого боку, цифровізована енциклопедія — це мультимедійний простір, що поєднує текст, зображення, відео, інтерактивні мапи, аудіо тощо. Такий спосіб подачі надає нові можливості для візуалізації знань, особливо у сферах культури, історії, мистецтва, етнографії. До прикладу, стаття про традиційне українське весілля в електронній енциклопедії може містити не лише опис, а й відео, світлини, записи обрядових пісень, усе те, що створює живу, поліфонічну картину культури. Глобальна цифровізація видозмінює діяльність редакторів і споживачів інформацій. У добу передцифрову, добу друкованих енциклопедій, інформацію здобувало й упорядковувало обмежене коло фахівців. Тепер споживачі інформацій мають послуговуватися відкритими цифровізованими джерелами

енциклопедистики на кшталт вікіпедії (української), весь зміст якої створюють добровільні автори-активісти. Ця засаднича зміна підходу в порядкуванні інформацій незмірно розширює власне творчі процеси. Проте слабка контрольованість має й зворотній бік, бо потребує ретельної верифікації потужних інформаційних потоків, оперативного модерування й узгодження новостворюваних вимог до якості інформаційних матеріалів.

Цифровізовані енциклопедичні проекти виникають в Україні дедалі частіше. Поза згаданою вікіпедією, яка посідає важливу нішу масового поширення популярних наукових інформацій, маємо також цифровізовані варіанти «Енциклопедії сучасної України» та «Великої української енциклопедії», що не просто повторюють надруковану інформацію, а й уміщують нові матеріали, мультимедійні об'єкти, надають можливість інтерактивності. Це цікаві зразки мішаного формату — поєднання академічної пуристики з мобільністю й доступністю цифровізованого середовища.

Цифровізаційна глобалізація надає також можливість створювати вузькоспеціалізовані електронні енциклопедії, орієнтовані на конкретні категорії споживачів (учнів, студентів, дослідників певної ділянки знань). Це дає змогу враховувати освітній рівень підготовки споживача, його потреби й зацікавлення, пристосовуючи докладність, обсяг і спосіб подачі матеріалів. У такий спосіб енциклопедії втрачають певною мірою свою загальність для всіх, проте набувають гнучкості й мультिवаріантності, що добре узгоджується із засадами індивідуалізації навчання й засвоєння інформацій.

Цифровізація, зокрема, породжує й новітні проблеми: як утримувати авторитет і достеменність інформацій у безбар'єрнім інформаційнім середовищі? Як запроваджувати енциклопедичні інформації до системи освіти, суспільних комунікацій, медіапростору? Як підтримувати довготривалість цифрових матеріалів за обставин бурхливого технологічного розвитку? Ці провокаційні питання мають посісти одне з центральних місць не тільки технічних, а й культурних досліджень.

У контексті глобалізаційних процесів українська енциклопедистика неминуче вистає речником взаємодій з міжнародними інформаційними й культурними утвореннями. Це стосується не лише запозичення форматів, методологій, технічних розв'язок, а й активного впровадження українських інформаційних масивів до культурного й наукового обігу у світовім інформаційнім просторі.

Одна з визначальних передумов такої взаємодії — переклад і мультимовність енциклопедичних ресурсів. Сучасні енциклопедії, які претендують на інтернаціональне визнання, мають мати принаймні англійськомовні версії чи хоча б пристосовані фрагменти. Це стосується не лише популяризації України за кордоном, а й участі українських науковців у глобальних інформаційних проєктах. До прикладу, потужна співпраця з міжнародною енциклопедією «Вікіпедія», участь у наднаціональних базах інформацій (Encyclopedia of Life, Stanford Encyclopedia of Philosophy тощо) надає українським авторам нових можливостей репрезентації. Проте глобальна взаємодія — це не лише комунікація зі «світовим Заходом», а й участь у міжкультурних діалогах, що об'єднують досвід Центрально-Східної Європи, країн пострадянських теренів, Балкан, Кавказу тощо. У цім сенсі українська енциклопедистика може правити за міст поміж різних історико-культурних регіонів, зберігаючи власну самототожність і водночас долаючи бар'єри ізоляціонізму.

Чинником глобального контексту є також інтернаціоналізація наукових стандартів. Сучасні енциклопедії мають задовольняти не лише формальні вимоги академічної якості, а й етичні норми відкритості, інклюзивності, гендерного балансу, браку дискримінації. Українська енциклопедистика має орієнтуватися на ці засади, природно узгоджуючи їх із власними традиціями. До прикладу, вміщення до енциклопедій інформації про постатей з національних меншин, жінок-науковиць свідчатиме про готовість до діалогу з сучасною культурною етикою.

Окрему уваги варто приділити інституційній взаємодії. У світі є численні центри енциклопедичних досліджень, де випрацьовують нові стандарти й методологію. Українські наукові установи, поміж них Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, можуть брати участь у цих мережах, пропонувати свої підходи й моделі. Це сприятиме не тільки інтеграції української енциклопедистики, а й усталенню її суб'єктності в міжнароднім академічнім просторі.

Не менш важлива інформаційна дипломатія. Енциклопедії стають інструментами м'якого впливу, засобами формування позитивного образу держави, розповіді про її культурні надбання, інтелектуальні досягнення, суспільні перетворення. У цім контексті цифрові енциклопедії, понадто в умовах війни, відіграють роль джерел достеменної інформації для закордонних споживачів інформацій, що шукають різноманітних знань про Україну.

Отже, взаємодія української енциклопедистики з глобальним інформаційним простором не є вторинним чи периферійним завданням, це необхідна умова сучасного функціонування національних інформацій, шлях до їхньої життєздатності, динаміки й актуальності. У цім не тільки академічний, а й культурно-цивілізаційний вибір України.

Українська енциклопедистика, подолавши складний шлях історичних перетворень від імперської й радянської будови до самостійного взірця україноцентричності, стала потужним інтелектуальним і культурним джерелом унікальних різнобічних знань. У сучасних антропокультурних координатах вона виконує не лише функцію збереження й упорядкування інформацій, а й впливає на формування національної самототожності, культурної суб'єктності й громадянської свідомості.

Заналізовані явища дають змогу зробити кілька узагальнень.

З одного боку, енциклопедистика вже не є вузько академічною справою. Вона зросла до загальногуманітарної практики, що перебуває в постійному діалозі з суспільством, реагує на його потреби, розвивається й перетворюється разом з ним. Така динамічність характерна для живої культури, що не зважає на можливі зміни й рефлексії.

З іншого боку, енциклопедію більше не потрактують як завершену систему інформацій. Навпаки, вона дедалі більше набуває характеру відкритої взаємодійної знеєрархізованої будови, що діє в цифровізованім середовищі. Це потребує від енциклопедистів новітніх навичок, інституційної гнучкості, готовності до міждисциплінарної й міжкультурної співпраці.

Окрім того, українська енциклопедистика здійснює місію культурно-го спротиву, понадто в умовах війни, інформаційних агресій, спроб знецінення чи спотворення української культури й історії. Енциклопедії відіграють тут роль засобу верифікації фактів, відновлення справедливості, збереження національної пам'яті¹¹¹. Вагома роль у здійсненні цієї місії належить «Великій українській енциклопедії». Вона формує простір, де всі його елементи, кожна постать, подія, явище вписані в спільний цілісний наратив український, гуманістичний, демократичний.

Важливо усвідомлювати, що сучасна енциклопедистика — це не тільки зібрання старих інформацій, а й місце створення й опрацювання новітніх сенсів, нових засобів опису та ціннісних орієнтирів. Вона всотує в себе поточні соціокультурні явища: цифрову культуру, екологію, урбаністику,

гендерні студії, війсьний досвід. У той спосіб енциклопедії перетворюються на інтелектуальний портрет сучасної України.

У перспективі українська енциклопедистика має низку важливих завдань, поміж яких забезпечення інституційної підтримки на державнім рівні (фінансування, кадри, технічні ресурси); утривалення цифровізації й інтернаціоналізації проєктів; посилення взаємодії з освітньою сферою через запровадження енциклопедичних знань у навчальні процеси; сприяння розвитку спеціалізованих енциклопедій у нових ділянках наукового, технічного й культурного знання; розвій антропоцентрично орієнтованого підходу, де в центрі людина з її ідентичністю, мовою, історією.

Отже, українська енциклопедистика є не тільки потужною галуззю людської діяльності, а й формою культурного чину, що сприяє утвердженню цілісної сильної України в глобальному світі.

Список джерел та літератури до розділу 1

¹ Абрамович С. Д. «Нові Афіни ...» Б. І. Хмельовського в контексті зміни типу універсального компендіуму в епоху Просвітництва // Традиції і сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: Колективна монографія / Під ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 14–21.

² Альошин А. (Не)відомі волиняни: творець першої енциклопедії з Луцька [Електронний ресурс] // Сайт «Хроніки Любарта». URL: www.hroniky.com/.../4917-ne-vidomi-volyniany-tvorets-pershoi-entsyklopedii-z-luts ; Альошин А. Риба-єпископ і песиголови. Хардкор із Луцька 18 віку // Там само. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/12861-ryba-iepysskop-i-pesyholovy-khardkor-iz-lutska-18-viku>

³ Івченко А. Ще раз про Пилипа з конопель // Культура слова. 1996. Вип. 46–47. С. 127–131. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-26.pdf>

⁴ У сучасному розумінні значення цього терміну, що сформувалося у XVIII ст., «енциклопедія» означає здебільшого працю, що відображає систематизований звід знань та слугує довідником або науковим посібником. Утім, в епоху античності, Середні віки та навіть в Новий час розвивалися обидва напрями значення даного поняття, тобто, по-перше, цей термін мав педагогічний зміст та означав своєрідну навчальну програму, яка дозволила б опанувати певне коло знань, яке з часом отримало назву «*septem artes liberales*» (лат. «сім вільних мистецтв») і яке становило відправний пункт для одержання подальшої освіти (зокрема, вивчення філософії, яка до XIX ст. забезпечувала «повне коло знань», оскільки розглядалася як універсальна наука); по-друге, означав певну систему знань (огляд, звід) з усіх галузей наук або з окремої галузі науки чи її розділу (наприклад, ще у XIX ст. в університетах читали курси та публікували праці під назвою «Енциклопедія права», «Енциклопедія медицини» та ін.), що втілювалася у відповідних виданнях.

⁵ Пансофія — філософсько-релігійне вчення, спрямоване на досягнення універсальних знань, узагальнення всіх здобутих цивілізацією знань та донесення цього знання до всіх людей незалежно від суспільної, расової, релігійної приналежності. Пансофізм мав супроводжуватися толерантністю та розвитком гуманістичних ідей, що, на думку Я. Коменського, могло б призвести до створення Церкви, яка об'єднала би всі релігії.

⁶ Бенедикт Хмельовський (1700–1763) народився в Луцьку на Волині в шляхетній родині. Освіту здобув у Львівському єзуїтському колегіумі, а надалі у Львівській духовній семінарії, по закінченні якої вчителював у Яблоновських (навчав сина Ю. Яблоновського). Під час свого навчання Б. Хмельовський був учнем філософа-схоласта Єжи Генгеля (1657–1727) — ректора Львівського єзуїтського колегіуму, видатного теолога, що був відомий своїми трактатами проти Реформації, янсенізму та картезіанства. 1725 р. Б. Хмельовський став ксьондзом, отримавши парафію на Люблянщині. 1761 р. був каноніком Київської кафедри (церковної). Він жив, переважно, в с. Фірлеїв (нині — с. Липівка Рогатинського району Івано-Франківської області), де окрім обов'язків ксьондза, написав чимало праць з різних галузей знань. Б. Хмельовський цікавився переважно теологією, географією, мистецтвом та садівництвом [Dolański D. Edukacyjno-dydaktyczny wymiar «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // *Ars Educandi*. Zrodla. T. 1: Studia z dziejow wychowania i ksztalcenia od sredniowiecza do XIX wieku. Myslowice, 2009. S. 245–255].

⁷ Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1896. T. 4. S. 171–173. Повна назва: «Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana» — «Нові Афіни або Академія всякої науки повна, на різні назви як на класи поділена, мудрим для запам'ятовування, недосвідченим особам для навчання, політикам для практики, меланхолікам для розваги створена». Видання П. Гольчевського було дещо біднішим в поліграфічному виконанні, ніж видання цієї книги в друкарні Львівського єзуїтського колегіуму. Обсяг другого видання праці в чотирьох томах становить більше 3000 сторінок у чверть аркуша (кожний том видання складався приблизно з 700–800 сторінок і мав численні книжкові прикраси). Відомості в енциклопедії були представлені не в алфавітному порядку, а згруповані за тематичними розділами. Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1745. T. 1. 927 s.; Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1746. T. 2. 806 s.; Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1754. T. 3. 725 s.; Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1756. T. 4. 649 s.

⁸ Kufel Sł. Kapłan oświecony: Uwagi na marginesie «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // *Wiek Oświecenia*. 2020. T. 36. S. 12.

⁹ Dolański D. Edukacyjno-dydaktyczny wymiar «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // *Ars Educandi*. Zrodla. T. 1: Studia z dziejow wychowania i ksztalcenia od sredniowiecza do XIX wieku. Myslowice, 2009. S. 253.

¹⁰ Wiszniewski M. Myśli o ukształtowaniu siebie samego. Warszawa 1873. S. 105.

¹¹ Bentkowski F. Historia literatury polskiej wystawiona w spisie dzieł drukiem ogłoszonych T. 2. Warszawa-Wilno, 1814. S. 679–681.

¹² Woycicki K.W. Chmielowski Benedykt // Orgelbrand St. Encyklopedia powszechna. Warszawa, 1861. T. 5. S. 369–370.

¹³ Wichowa M. «Nowe Ateny» ks. Benedykta Chmielowskiego – kompendium wiedzy barokowej: Warsztat pisarski twórcy encyklopedii. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2022. S. 27.

¹⁴ Estreicher K. Bibliografia polska. Kraków, 1896. T. 14. S. 171–173; Paszyński W. Czarna legenda «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego i próby jej przewyżczenia // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 2014. № 1(141). S. 41.

¹⁵ Grzybowski S. Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Seria A. 1965. z. 7. S. 112; Kallenbach J. Siły umysłowe i moralne // Przyczyny upadku Polski. Kraków, 1918. S. 141.

¹⁶ Chrzanowski I. Historia literatury niepodległej Polski (1918–1945). Warszawa, 1974. S. 445.

¹⁷ Suchodolski B. Dzieje kultury polskiej. Warszawa, 1986. S. 119.

¹⁸ Brückner A. Dzieje kultury polskiej: Czasy nowsze do roku 1831. T. 3. Warszawa, 1958. S. 107.

¹⁹ Tylkowski W. Stoł mądrości ku zbawieniu i politycznemu przy stołowych rozmowach posiłkowi (Wilno, 1663); Tylkowski W. Uczzone rozmowy wszystką w sobie prawie zawierające filozofiją (Warszawa, 1692); Wieruszowski K. Fama polska, publiczne stany i młodzież szlachecką informująca (Poznań, 1720); Bystrzonowski W. Informacja matematyczna (Lublin, 1743); Bystrzonowski W. Informacja matematyczna (Lublin, 1743).

²⁰ Opalek K. Oświecenie // Historia nauki polskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1970. T. 2 S. 264.

²¹ Grzybowski S. Z dziejów popularyzacji nauki w czasach saskich // Studia i materiały z dziejów nauki polskiej. Seria A. 1965. z. 7. S. 112.

²² Rybicka-Nowacka H. «Nowe Ateny» Benedykta Chmielowskiego: metoda, styl, język. Warszawa, 1974. S. 152. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. № 75).

²³ Lipski J. J. Nikifor nauki polskiej // Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna / .../ przez Xiędzu Benedykta Chmielowskiego / Wybor i opracowanie tekstu M. i J. J. Lipsy. Kraków, 1966. S. 5.

²⁴ Paszyński W. Czarna legenda «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego i próby jej przewyżczenia // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 2014. № 1(141). S. 37–59; Paszyński W. Książd Benedykt Chmielowski — życie i dzieło Diogenesa firliejowskiego // Nasza Przeszłość. 2015. Iss. 2. T. 124. S. 130.

²⁵ Wichowa M. Książd Benedykt Chmielowski jako uczony barokowy // Napis. Seria V. 1999. S. 55–56; Wichowa M. «Nowe Ateny» ks. Benedykta Chmielowskiego — kompendium wiedzy barokowej: Warsztat pisarski twórcy encyklopedii. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2022. S. 28.

²⁶ Альошин А. (Не)відомі волиняни: творець першої енциклопедії з Луцька [Електронний ресурс] // Сайт «Хроніки Любарта». URL: www.hroniky.com/.../4917-ne-vidomi-volyniany-tvorets-pershoi-entsyklopedii-z-luts; Його ж: Риба-єпископ і песиголови. Хардкор із Луцька 18 віку // Там само. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/12861-ryba-iepyoskop-i-pesyholovy-khardkor-iz-lutska-18-viku>

²⁷ Івченко А. Ще раз про Пилипа з конопель // Культура слова. 1996. Вип. 46–47. С. 127–131. URL: <http://kulturamovny.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine46-47-26.pdf>

²⁸ Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1754. T. 3. S. 513.

²⁹ Piaskowski J. Wiadomości o minerałach i metalach w encyklopedii B. Chmielowskiego «Nowe Ateny» (1746–1756) // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. 1980. T. 25. Cz. 1. S. 144.

³⁰ Solksi S. «Machina Exhibendo Motui Perpetuo Artificiali Idonea Mathematicis ad examinandum et perficiendum proposita» (Cracoviae, 1663); Tylkowski W. «Arithmetica curiosa» (Kraków,

1668), Tylkowski W. «Meteorologia curiosa» (Kraków, 1669), Tylkowski W. «Physica curiosa» (Oliwa, 1680) тощо.

³¹ Rybicka-Nowacka H. «Nowe Ateny» Benedykta Chmielowskiego: metoda, styl, język. Warszawa 1974. S. 31. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. № 75).

³² Elbanowski A. El Nuevo Mundo en «Nuevas Atenas»: Padre Benedykt Chmielowski sobre América // Revista del CESLA. International Latin American Studies Review. 2010. № 13. T. 2. P. 370–371. URL: <http://www.redalyc.org/pdf/2433/243316493001.pdf>

³³ Krzyżanowski J. Historia literatury polskiej. Alegoryzm – preromantyzm. Warszawa, 1966. S. 375. Незважаючи на те, що Ю. Кшижановський назвав «Нові Афіни» жаклиним енциклопедичним плодом та зразком наукової графоманії, на його думку, енциклопедична праця Б. Хмельовського слугувала важливим джерелом корисної інформації для польської провінційної шляхти того часу.

³⁴ Elbanowski A. El Nuevo Mundo en «Nuevas Atenas»: Padre Benedykt Chmielowski sobre América // Revista del CESLA. International Latin American Studies Review. 2010. № 13. T. 2. P. 381–382. URL: <http://www.redalyc.org/pdf/2433/243316493001.pdf>

³⁵ У другій половині 1620-х рр. Ян Джонстон прийняв посаду вчителя та вихованця дітей родини Коржбюк-Завадських у Лешно, де він також розпочав роботу над своєю першою енциклопедією «природничої історії» — «Enchiridion historiae naturalis», яка пізніше була опублікована під назвою «Thaumatographia naturalis in decem classes distincta» (Амстердам, 1630), як історія дивовижних речей природи, розділених на 10 різних класів (про небо, стихії, метеори, мінерали, рослини, птахів, чотириногих тварин, «комаха та істот, що потребують крові», риби, людину). Наприклад, перша її частина пропонувала опис зірок та п'яти планет: Юпітера, Сатурна, Марса, Венери та Меркурія (до речі, Ян Джонстон не прийняв теорії та системи Коперника); друга частина мала опис чотирьох елементів Всесвіту, які вважалися фундаментальними з часів Платона (вогонь, повітря, вода та земля) та ін. Друга фундаментальна енциклопедична праця Яна Джонстона (Йонстона) «Природничі історії» («Historiae naturalis. Libri I–VII», Лешно-Франкфурт, 1650–1653) була опублікована також латиною та стала однією з найбільших енциклопедій «природничої історії» XVII ст. Сім томів цієї енциклопедії було присвячено птахам; «безкровним, що живуть у воді» («exsanguinis aquaticis»); рибакам та китам; «чотирилапим»; додатковий сьомий том був присвячений комахам, зміям та драконам. Зазначена енциклопедична праця Яна Джонстона зберігала популярність у науковому світі та багаторазово видавалася у різних країнах Європи до кінця XVIII ст.

³⁶ Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywkie rygowana. Lwów, 1746. T. 2. S. 35.

³⁷ Dolański D. Edukacyjno-dydaktyczny wymiar «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // Ars Educandi. Źródła. Mysłowice, 2009. T. 1: Studia z dziejów wychowania i kształcenia od średnio-wiecza do XIX wieku. S. 247.

³⁸ Elbanowski A. El Nuevo Mundo en «Nuevas Atenas»: Padre Benedykt Chmielowski sobre América // Revista del CESLA. International Latin American Studies Review. 2010. № 13. T. 2. P. 383–384. URL: <http://www.redalyc.org/pdf/2433/243316493001.pdf>

³⁹ Як місцевий просвітник та ксьондз, Б. Хмельовський співпрацював з Ю. Залуським, отримуючи від нього поради щодо вибору джерел для «Нових Афін» та шляхів пошуку книг. Ю. Залуський також давав схвальну оцінку його енциклопедичній праці. Відомо, що Б. Хмельовський мав доступ до колекції відомої так званої «Бібліотеки Залуських», яка за часів отця Бенедикта налічувала 200 тис. томів [Rybicka-Nowacka H. «Nowe Ateny» Benedykta Chmielowskiego: metoda, styl, język. — Warszawa 1974. S. 152 (Rozprawy Uniwersytetu

Warszawskiego. № 75)]. Він також брав книги з інших особистих, монастирських та навчальних бібліотек, намагаючись отримати доступ до найкращих можливих джерел. Багато з книг, якими користувався Б. Хмельовський, ймовірно, знаходилися в його особистій бібліотеці, що налічувала приблизно півтори сотні назв, серед яких переважали богословські та географічні книги XVII ст. [Ogrodziński W. Chmielowski Benedykt // Polski słownik biograficzny / red. W. Konopczyński. Kraków, 1937. Т. III. С. 341–342; Załuski J. A. Objasnienie błędami zarobonów zarażonych oraz opisanie niegodziwości, która pochodzi sądenia przez próbę pławienia w wodzie mniemanych czarownic, jako takowa próba jest omylna, różnymi dowodami, Berdyczów, 1766. S. 64–67].

⁴⁰ Лише 1776 р. в Речі Посполитій холодну воду було заборонено для допитів відьом, але їх ще дозволялося страчувати. Так, наприклад, останню відьму в Європі було обезголовлено у Швейцарії 1782 р., а останню відьму, яку допитували «випробуванням водою» було втоплено у польському м. Сопоті 1836 р. під час звинувачення в чаклунстві вдови рибалки Крістіна Сейнова, справа якої ілюструє той факт, що віра в чаклунство продовжувала зберігатися серед соціальної спільноти досить довго навіть після того, як суди за законом перестали приймати такі звинувачення. Проте, коли виникали підозри у чаклунстві, у подібних виняткових випадках, громадськість, як свідчить історія, «брала закон у свої руки». З цього зрозуміло, що, наприклад, відьма була природною частиною суспільного життя ще у XIX ст. У такому випадку цілком логічною є теза, що, якщо є відьма, то є чаклунство, а якщо є чаклунство, то є диявол і т.д.

⁴¹ Kufel Sł. Kapłan oświecony: Uwagi na marginesie «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // Wiek Oświecenia. 2020. Т. 36. S. 19.

⁴² Kosowska E. Ks. Benedykt Chmielowski — pionier polskiego kulturoznawstwa // Prace Kulturoznawcze. Wrocław, 2021. Т. 25. № 4. S. 21; Kosowska E. Nowe Ateny jako przykład strategii edukacyjnej wzorowanej na jezuickich założeniach misyjnych // Rocznik filozoficzny ignatianum. 2021. Т. 27. № 1. P. 65–84.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Dolański D. Edukacyjno-dydaktyczny wymiar «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // Ars Educandi. Zrodla. Myslowice, 2009. Т. 1: Studia z dziejow wychowania i ksztalcenia od sredniowiecza do XIX wieku. S. 250.

⁴⁵ Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1746. Т. 2. S. 210.

⁴⁶ Szady B. Benedykt Chmielowski i «czarna legenda» // Polska-Hispania: wczoraj i dziś: studia poświęcone wybranym zagadnieniom z historii i współczesności. Lublin, 2012. S. 26. URL: https://www.kul.pl/files/845/pdf/szady_benedykt_chmielowski.pdf

⁴⁷ Chmielowski B. Nowe Ateny, Albo Akademia wszelkiej sciencyi pełna na różne tytuły jak na classes podzielona, mądrym dla memoriału, idiotom dla nauki, politykom dla praktyki, melancholikom dla rozrywki rygowana. Lwów, 1754. Т. 3. S. 7.

⁴⁸ Dolański D. Edukacyjno-dydaktyczny wymiar «Nowych Aten» Benedykta Chmielowskiego // Ars Educandi. Zrodla. Myslowice, 2009. Т. 1: Studia z dziejow wychowania i ksztalcenia od sredniowiecza do XIX wieku. S. 252.

⁴⁹ Wichowa M. Ksiadz Benedykt Chmielowski jako uczony barokowy // Napis. Seria V. 1999. S. 48–49.

⁵⁰ Paszyński W. Książd Benedykt Chmielowski – życie i dzieło Diogenesa firlejowskiego // Nasza Przyszłość. 2015. Is. 2. Т. 124. S. 131.

⁵¹ Historia nauki polskiej. Т. 6. Wrocław, 1974. S. 84.

⁵² Bienkowska B. Kopernik i heliocentryzm w polskiej kulturze umysłowej do końca XVIII wieku. Wrocław, 1971. S. 218.

⁵³ Абрамович С. Д. «Нові Афіни ...» Б. І. Хмельовського в контексті зміни типу універсального компендіуму в епоху Просвітництва // Традиції і сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: Колективна монографія / Під ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 18.

⁵⁴ Наприклад, у виданні першого тому «Нових Афін...» (1745) автором надаються відомості про статистику або практичну механіку. Тут таки автор дуже стисло розповідає про різні види машин, що були вже описані в працях Аристотеля, Бартоломея, Кардана та ін. Б. Хмельовський називає також 18 видів машин, які ще недостатньо використовувалися в Речі Посполитій (преси, верстати для обробки дерева, гідротехнічні машини тощо).

⁵⁵ Wichowa M. Ksiadz Benedykt Chmielowski jako uczony barokowy // Napis. Seria V. 1999. S. 45–56; Wichowa M. «Nowe Ateny» ks. Benedykta Chmielowskiego – kompendium wiedzy barokowej; Warsztat pisarski twórcy encyklopedii. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2022. 489 s.

⁵⁶ Lipski J. J. Nikifor nauki polskiej // Nowe Ateny albo Akademia wszelkiej scjency pełna / .../ przez Xiędzu Benedykta Chmielowskiego / Wybor i opracowanie tekstu M. i J. J. Lipsy. Krakow, 1966. S. 31.

⁵⁷ Rybicka-Nowacka H. «Nowe Ateny» Benedykta Chmielowskiego: metoda, styl, język. – Warszawa 1974. 160 s. (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego. № 75).

⁵⁸ Підкуймуха Л., Кісс Н., Шумицька Г. Мова як «байрактар», мова як код: до ювілею соціолінгвістики Лариси Масенко // Радіо «Свобода». 2022. 14 листопада. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/larysa-masenko-ukrayinska-mova/32126052.html>

⁵⁹ Віленський Ю. Олександр Черняхівський: терновий вінець замість лаврового вінка. Видатний український учений у лещатах “процесу СБУ” // День. 2013. 20 червня. № 107–108. С. 10; Його ж: Подвиги й драма хірурга Черняхівського. Людина, яка першою в Києві зробила операцію на серці // День. 2007. 24 січня. № 11. С. 6; Галах В. В. Наукова та педагогічна діяльність професора О. Г. Черняхівського в 1921–1929-х рр. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_halakh.pdf; Наукові студії професора Олександра Григоровича Черняхівського (1869–1939): монографія / Н. І. Коцур, В. В. Галах. Переяслав-Хмельницький : ФОП Лукашевич О. М., 2014. 346 с.; Ганіткевич Я. Українські вчені-лікарі I пол. XX ст. та їхні наукові школи. Львів : [б. в.], 2002; Йовенко Я. Олександр Черняхівський за його архівом // Пам’ятки України. 2014. № 10. С. 22–29. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10429>; Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 20–25 та ін.

⁶⁰ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 21.

⁶¹ Там само.

⁶² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі: ГДА СБУ). Спр. 67098 ФП (СБУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 44.

⁶³ Там само. С. 54.

⁶⁴ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 21.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ ГДА СБУ. Спр. 67098 ФП (СБУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 4, 6.

⁶⁷ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 21.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. С. 22.

⁷⁰ ГДА СБУ. Спр. 67098 ФП (СВУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 4.

⁷¹ ГДА СБУ. Спр. 67098 ФП (СВУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 44–45.

⁷² Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 22.

⁷³ ГДА СБУ. Спр. 67098 ФП (СВУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 45.

⁷⁴ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 22.

⁷⁵ ГДА СБУ. Спр. 67098 ФП (СВУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 45.

⁷⁶ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 23.

⁷⁷ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1993. С. 122.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1993. С. 388.

⁸⁰ Ганіткевич Я. Українські вчені-лікарі I пол. XX ст. та їхні наукові школи . Львів : [б. в.], 2002. С. 260.

⁸¹ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1993. С. 239.

⁸² Галах В. В. Наукова та педагогічна діяльність професора О. Г. Черняхівського в 1921–1929-х рр. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_halakh.pdf

⁸³ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. Київ : НБУВ, 1993. С. 638.

⁸⁴ Йовенко Я. Олександр Черняхівський за його архівом // Пам'ятки України. 2014. № 10. С. 24. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=10429>

⁸⁵ Там само. С. 28.

⁸⁶ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 24.

⁸⁷ ГДА СБУ. Спр. 67098 ФП (СВУ). Т. 65 (Черняховский А. Г.). Арк. 57.

⁸⁸ Могильний Л. Суспільно-політичні погляди й напрямки наукової діяльності Олександра Черняхівського // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2018. № 2(137). С. 24.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Віленський Ю. Олександр Черняхівський: терновий вінець замість лаврового вінка. Видатний український учений у лещатах “процесу СВУ” // День. 2013. 20 червня. № 107–108. С. 10.

⁹¹ З Україною у серці (до 90-річчя від дня народження Федора Петровича Погребенника) // Рожнівський ліцей «ГУЦУЛЬЩИНА» імені Федора Погребенника URL: <https://rozhniv-school.in.ua/з-україною-у-серці-до-90-річчя-від-дня-наро>

⁹² Там само.

⁹³ Пилипчук Р. Подвижник на ниві української культури // Федір Погребенник: бібліогр. покажч. Київ : Нац. парлам. б-ка України, 1999. С. 4–14.

⁹⁴ 23 червня — 85 років від дня народження українського літературознавця, науковця, бібліографа Федора Погребенника (1929–2000) // Краєзнавчий календар. Магія Буковини. Блог відділу краєзнавства Чернівецької обласної наукової бібліотеки імені Михайла Івасюка URL: https://magiabukoviny.blogspot.com/p/blog-page_6821.html

⁹⁵ Казакова Н. В. Погребенник Федір Петрович // УБЕ URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Погребенник%20Федір%20Петрович>

⁹⁶ Пилипчук Р. Подвижник на ниві української культури // Федір Погребенник: бібліогр. покажч. Київ : Нац. парлам. б-ка України, 1999. С. 6.

⁹⁷ З Україною у серці (до 90-річчя від дня народження Федора Петровича Погребенника). Рожнівський ліцей «ГУЦУЛЬЩИНА» імені Федора Погребенника URL: <https://rozhniv-school.in.ua/з-україною-у-серці-до-90-річчя-від-дня-нар>

⁹⁸ Подвижник на ниві української культури : (пам'яті Ф. П. Погребенника) // Укр. мова та літ. 2000. № 4. С. 12.

⁹⁹ 23 червня — 85 років від дня народження українського літературознавця, науковця, бібліографа Федора Погребенника (1929–2000) // Краєзнавчий календар. Магія Буковини. Блог відділу краєзнавства Чернівецької обласної наукової бібліотеки імені Михайла Івасюка. URL: https://magiabukoviny.blogspot.com/p/blog-page_6821.html

¹⁰⁰ Зимомря М. І. Погребенник Федір Петрович // Енциклопедія сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-879485>

¹⁰¹ Савченко С. Невтомний дослідник української культури: до 90-річчя від дня народж. Ф. Погребенника (1929–2000). Дати і події. 2019, перше півріччя : календар знамен. дат. 2019. № 1. С. 102–106.

¹⁰² Пилипчук Р. Подвижник на ниві української культури // Федір Погребенник: бібліогр. покажч. Київ : Нац. парлам. б-ка України, 1999. С. 4–14.

¹⁰³ Казакова Н. В. Погребенник Федір Петрович // УБЕ URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Погребенник%20Федір%20Петрович>

¹⁰⁴ Богайчук М. А., Івасюк О. Я., Огуй О. Д. Погребенник Федір Петрович // Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 292. URL: http://www.history.org.ua/?termin=pogrebennyk_fedir_petrovych (останній перегляд: 24.05.2025)

¹⁰⁵ Кирилюк Є. П., Погребенник Ф. П. Основні засади підготовки «Франківської енциклопедії». Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симпоз. ЮНЕСКО: у 3 кн. Київ : Наукова думка, 1990. Кн. І. С. 76–80.

¹⁰⁶ Жулинський М., Нахлік Є. Енциклопедистівська енциклопедія URL: <https://zbruc.eu/node/65467>

¹⁰⁷ Українська літературна енциклопедія // УБЕ URL: <https://ube.nlu.org.ua/List>

¹⁰⁸ Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку : монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 464 с.

¹⁰⁹ Козирський В. Г., Полевська О. В., Тимочко М. Д., Шендеровський В. А. Українська енциклопедистика: історичні віхи й глобальні тенденції // Енциклопедії як глобальні медії : колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 247–255.

¹¹⁰ Козирський В., Тимочко М., Шендеровський В. Українська енциклопедистика як наріжний камінь українства // Українська енциклопедистика: постаті, ідеї, поняття : збірник

матеріалів / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 97–101.

¹¹¹ Козирський В., Тимочко М., Шендеровський В. Про войовниче невігластво в науковій мові. 1 // Слово Просвіти. Ч. 11 (1294). 20–26 березня. 2025. С. 6. URL:<http://upload.wikimedia.org/Slovo-11-2025>; Козирський В., Тимочко М., Шендеровський В. Про войовниче невігластво в науковій мові. 2 // Слово Просвіти. Ч. 12 (1295). 27 березня — квітня. 2025. С. 7. URL:<http://upload.wikimedia.org/Slovo-12-2025>

РОЗДІЛ II

ПОСТАТІ, ПОДІЇ, ПОНЯТТЯ В ПРОСТОРІ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

2.1. ПОСТАТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У ФОНДАХ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ (1917–2007 рр.)

Видатні діячі Української національно-демократичної революції та періоду боротьби за збереження власної державності (1917–1921 рр.) залишаються у топі дослідницьких ідей, пошуків та проєктів. Актуалізації та затребуваності останніх сприяють різноманітні хронологічні дати (ювілеї від дня народження, вшанування пам'яті на честь роковин тощо). Пропоновану розвідку мотивували: 85-ті роковини (10 березня 2024 р.) від дня казематної загибелі С. Єфремова, століття (3 травня 2024 р.) від дня смерті М. Міхновського, 145-річчя (22 травня 2024 р.) з дня народження С. Петлюри та 19 жовтня 2024 р. — М. Порша, 90-ті роковини (24 листопада 2024 р.) від дня кончини М. Грушевського, 80-ті роковини (26 квітня 2025 р.) від дня загибелі П. Скоропадського, 145-річчя (10 липня 2025 р.) з дня народження О. Скоропис-Йолтуховського, а також 28 липня 2025 р. — В. Винниченка. Першоджерельною базою представленого дослідження стали дотичні до зазначених імен карткові каталоги Книжкової палати України (1917–2007 рр.).

Враховуючи антирадянські нюанси та довготривалі періоди вимушеного емігрантського життя в біографіях більшості учасників національного державотворення, книгодруки, пов'язані з вищеназваними іменами, гарантовно фігурують лише у двох хронологічних кластерах, а саме: періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. та доби руйнації СРСР і розбудови незалежної України. Виключення становлять три особи зі згаданого переліку, зокрема:

1) Михайло Грушевський, який повернувся з еміграції, став академіком УСРР та СРСР, і освячені його іменем книгодруки виходили навіть після його смерті (помер від сепсису, спровокованого карбункулом). Ім'я академіка М. Грушевського від другої половини 1930-х рр. та принаймні, до кінця Другої світової війни швидше замовчувалося, аніж шельмувалося. На користь цієї думки свідчать опрацьовані книгодруки доби евакуації (1942–1944 рр.)¹. Своєрідним «сигналом» для приниження постаті М. Грушевського стала карикатурна публікація «Єдиний потік Скоропадських фігур», що вийшла 1948 р. в журналі «Перець»². Знущальний тон ілюстрації забезпечувала довга сива борода академіка, на якій розташовувались вороги радянської влади (зокрема, Степан Бандера).

2) Сергій Єфремов, який також був радянським вченим і друкувався до моменту свого звинувачення по справі СБУ 1930 р.

3) Володимир Винниченко, що (попри перебування за кордоном) визнавався радянською владою як письменник пролетарського спрямування, його твори величезними накладками виходили в УСРР впродовж стихійного національно-культурного відродження 1922–1932 рр.

Стосовно цих трьох діячів до вищезазначених хронологічних меж (1917–1921 рр.) можна додати міжвоєнний період: до початку розстріляного відродження — у випадку з В. Винниченко та початку освітянсько-мистецької хвилі репресій — у випадку з С. Єфремовим.

Згідно з «Каталогом книг спецзберігання (1917–1921 рр.)» та «Алфавітним каталогом (1922–2007 рр.)» Книжкової палати України картина карткової презентації вагомих постатей національного державотворення так:

Діяч	Кількість карток в «Каталозі книг спецзберігання»	Кількість карток в «Алфавітному каталозі»	Усього	Відсоткове співвідношення
Грушевський М. С.	43	118	161	28%
Винниченко В. К.	19	294	313	54%
Єфремов С. О.	11	44	55	10%
Петлюра С. В.	14	12	26	4%
Скоропадський П. П.	2	6	8	1,45%
Порш М. В.	6	2	8	1,45%
Міхновський М. І.	1	4	5	0,9%
Скоропис-Йолтуховський О. Ф.	1	—	1	0,2%
Усього	95	480	575	100%

Отже, відповідно до підрахованих бібліографічних описів, у фондах Книжкової палати України найбільше карток зберігається в позиції «Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951)»³. Значна частина цих друків (передовсім — міжвоєнного періоду) була описана зі зазначенням накладів,

що дозволяє облікувати їх загальну кількість. Так, упродовж 1922–1932 рр. в Україні вийшло 1 878 180 примірників творів В. Винниченка. Оскільки накладу все ж зазначалися не в усіх виданнях, можна зробити припущення щодо солідних (понад 2 млн за десять років) накладів творів письменника, який не прийняв режим радянської влади, жив в еміграції, мав «антирадянську пляму» в біографії, бо очолював Генеральний секретаріат УЦР і деякий час — Директорію УНР. Тож, значна кількість його видань в радянській Україні може свідчити про намір повернути видатного політичного емігранта на батьківщину. Не варто виключати й ідеологічну близькість письменника до радянського режиму (книги В. Винниченка друкувалися в таких серіях, як «Бібліотека молодого ленінця», «Книгозбірня молодого комунара» тощо). Нагадаємо, що В. Винниченко приїздив в УСРР, намагався встановити стосунки з радянською владою, навіть «вписатися» в конфігурацію нового політичного життя. Під час поховання Микити Шаповала (1882–1932) оприсутнився факт, що В. Винниченко «позичив» гроші у більшовиків для усунення гетьмана Павла Скоропадського⁴.

Упродовж 1922–1932 рр. в УСРР вийшли романи В. Винниченка («Чесність з собою», «Заповіт батьків», «Записки кирпатого Мефістофеля», «Посвій», «Рівновага (роман з життя емігрантів)» та ін.), драматичні твори («Брехня», «Співочі товариства», «Молода кров», «Чорна пантера та білий медвідь» та ін.), оповідання («Краса і сила», «Заручини», «Контраст», «Ан-трепреньор Гаркун-Задунайський», «Голота», «Голод», «Записна книжка», «Біля машини», «Мнімий господін», «Темна сила», «Федько-халамидник», «Кумедія з Костем» та ін.).

У зазначений період творчий доробок В. Винниченка випускався найпотужнішими радянськими видавництвами: «Держвидав України», «Рух», «Український робітник», «Книгоспілка», «Література і мистецтво», що працювали в Харкові; «Сяйво», «Час», «Спілка Жовтень», «Трест “Київ-Друк”», які діяли в Києві. Окрім знаних столичних, траплялися і регіональні видання (до прикладу, «Видавництво ЦК КСМУ» у м. Полтаві). Твори В. Винниченка виходили як додатки до журналу «Службовець», друкувалися в «Бібліотеці красеного письменства», «Універсальній бібліотеці “Часу”», «Бібліотечці художньої літератури» та інших серійних виданнях.

Звертаємо увагу на те, що Всеукраїнський Держвидав УСРР розпочав видавництво творів Винниченка ще в 1920 р., випустивши велику за обся-

гом (193 стор.) збірку його оповідань під назвою «Голота». Книга вийшла в серії «Універсальна бібліотека» накладом у 5 тисяч примірників. Іншим виданням Винниченка радянського часу є його лист до «класово несвідомої української інтелігенції», що вийшов в 1920 р. у видавництві Політвідділу радянської дивізії «Червона Галичина». Тоді ж у вже підрадянських Черкасах кооператив «Допомога школі» видав оповідання Винниченка для дітей «Федько-халамидник». Слід зазначити, що останнього немає в переліку виданих в 1920 р. «Допомогою школі» книжок українських авторів, які перераховуються в навчальному посібнику «Черкаси: історія і сучасність»⁵, що дає нам підстави говорити про раритетність названого видання.

Решта книжок, описаних в «Каталозі книг спецзберігання», виходили у видавництві «Дзвін», яке працювало і за правління УЦР, і в Гетьманаті П. Скоропадського, і в Директорії УНР. 1917 р. у ньому було надруковано оповідання «Сліпий», «Салдатики!!! (малюнок із селянських розрухів)», «Боротьба (з листів студента, засланою в солдати)». У 1918 р. «Дзвін» видав п'єсу на 4 дії «Чорна пантера і білий медвідь», комедію на 4 дії «Панна Мара» та п'єсу «Базар». 1919 р. було видано збірку творів В. Винниченка (194 стор.), куди увійшли «Історія Якимового будинку», «Промінь сонця», «Федько-халамидник», «Маленька рисочка» та ін. Серед регіональних видавництв зустрічаються лише окремі випадки популяризації спадщини В. Винниченка: Педагогічне бюро Полтавського губернського земства 1918 р. у випуску № 15 серії «Книжок для читання в класі» видало оповідання «Федько-халамидник», а Одеське кооперативне товариство «Українська книжка» в 1919 р. видало «Красу і силу» (44 стор.). Зауважимо, що до повчального змісту оповідання «Федько-халамидник» апелювали всі влади періоду національно-визвольних змагань.

Книжки Володимира Винниченка мали не тільки вражаючі накладі, але й продавалися за дуже низькими (принаймні в УСРР) цінами. Так, оповідання «Голод», що вийшло 1930 р. у видавництві «Український робітник» мало наклад 50 тисяч примірників і ціну 4 копійки за один екземпляр. Дещо дорожчими були видання, що виходили у видавництві «Література і мистецтво»: видане 1931 р. оповідання «Записна книжка» за такого ж накладу (50 тисяч) коштувало 8 копійок. Ціни від видавництва «Дзвін» на продукцію 1917–1918 рр. були дещо вищими (25 коп. за примірник «Салдатиків!!!» (обсягом 20 стор.), 40 коп. за книжку «Сліпий» (31 стор.), 1 крб. 50 коп. за оповідання «Боротьба» (75 стор.), 2 крб. 50 коп. за п'єси «Базар»

та «Чорна пантера і білий медвідь» (по 56 стор.). Однак, напевно чи доречно орієнтуватись на зіставлення цін. Так, налаштована на підтримку бідноти радянська влада в 1920 р. продавала винниченківську «Голоту» аж за 90 карбованця (вочевидь, інфляційних).

Аналіз вмісту карткових каталогів Книжкової палати України дає підстави стверджувати, що після 1932 р. видання творів В. Винниченка в УСРР було припинено. Повернення творів письменника Читачеві відбулося в УРСР за часів горбачовської «перебудови». Так, 1989 р. київське видавництво «Дніпро» випустило в світ збірку повістей та оповідань «Краса і сила» (наклад 50 тисяч) та роман-утопію «Сонячна машина» (наклад 100 тисяч). В умовах радянської планової економіки на зворотах палітурок зазначали ціни: 3 крб. 70 коп. коштувала книга «Краса і сила» і 3 крб. 30 коп. коштував роман «Сонячна машина». Того ж 1989 р. видавництво дитячої літератури «Веселка» накладом у 200 тисяч примірників (ціною 95 коп. за один) видало збірку оповідань «Намисто», розраховану на дітей молодшого та середнього шкільного віку. Безумовний лідер у накладках творів Винниченка видавництво «Веселка» 1991 р. випустило накладом 150 тисяч «Федька-халамидника», у 1993 р. накладом у 50 тисяч вийшла збірка оповідань для молодших школярів «Віють вітри, віють буйні», 1994 р. видано 100-тисячним накладом повість, оповідання, щоденникові записи для старшого шкільного віку «Раб краси».

Цікаво, що до популяризації спадщини В. Винниченка долучився й рупор комуністичної пропаганди «Політвидав України»: у 1990 р. накладом 50 тисяч (за ціною 5 крб. за примірник) видавництво випустило в світ книгу В. Винниченка «Відродження нації», де висвітлювалася історія української революції за період «марця 1917 р. — грудня 1919 р.».

У 1991 р. київське видавниче товариство «Криниця» книголюбів України накладом у 75 тисяч за ціною 3 крб. 80 коп. за одиницю продукції випустило винниченківський «Заповіт борцям за визволення» (126 сторінок), де йшлося про уроки української історії та наводилися роздуми про майбутнє нашої держави. Тоді ж у столичному видавництві «Мистецтво» вийшли «Вибрані п'єси» письменника, впорядковані М. Жулинським та В. Бурбелою. Велика за обсягом книга (602 с.) мала наклад 15 тисяч і коштувала 4 крб. за примірник. Переконливим накладом (30 тисяч) у столичному видавництві «Молодь» в 1992 р. вийшли повісті та оповідання ««Уміркований» та «Щирий»», розраховані на дітей середнього та старшо-

го шкільного віку. Зміст збірки складали такі твори, як: «Дим», «Малорос-європеець», «Студент», «Суд», «Салдатики!», «Роботи!» та ін.

В умовах незалежної України до поширення спадщини В. Винниченка долучилися видавництва «Наукова думка» (2001 р. видало роман «Слово за тобою, Сталіне!», наклад 10 тисяч), «Брама-Україна», м. Черкаси (2005 р. півторатисячним накладом випустило «Записки кирпатого Мефістофеля»), «Сакцент-плюс» м. Київ (2005 р. накладом 20 тис. примірників видало «Вибрані твори» В. Винниченка), «Фоліо», м. Харків (2006 р. накладом 4 тисячі також випустило «Записки кирпатого Мефістофеля») та ін.

Зіставлення кількості видань періодів революційних змагань, міжвоєнного та періоду незалежної України засвідчує, що впродовж 1922–1932 рр. у вітчизняному друці переважали праці самого В. Винниченка, а в незалежній Україні — праці, що йому присвячені. Для порівняння, у рубриці «про нього» за десятиліття міжвоєнного періоду (1922–1932) вийшло 7 книжок, а за десять років доби незалежності (1994–2004) — 18. Так, творчій діяльності В. Винниченка присвятили праці автори В. Василенко (Харків, 1928 р.), М. Зеров (Київ, 1929 р.), А. Річицький (Харків, 1929 р.), П. Христюк (Харків, 1929 р.), О. Парадиський (Харків–Одеса, 1930 р.), Т. Зикеев (Харків, 1931 р.), Г. Овчаров (Харків, 1932 р.). За доби незалежності вийшли розвідки: Л. Мороз «Сто рівноцінних правд» (Київ, 1994 р.) (книга присвячена драматургічним парадоксам В. Винниченка); О. Гнідан, Л. Дем'янівська «Володимир Винниченко: життя, діяльність, творчість» (Київ, 1996 р.) (навчальний посібник для студентів-філологів); Н. Гусак «Проблема морального вибору у світоглядній орієнтації В. Винниченка» (Київ, 1998 р.); В. Хархун «Роман Володимира Винниченка “Записки кирпатого Мефістофеля”» (Ніжин, 2001 р.) (навчальний посібник для студентів педагогічних університетів); Г. Баран «Роман-пантопія В. Винниченка «Сонячна машина»: проблематика, особливості поетики» (Дрогобич, 2001 р.); Т. Пінчук «Мемуарна спадщина письменників ХХ століття: В. Винниченко, Б. Антоненко-Давидович, М. Драй-Хмара» (Луганськ, 2003 р.) та ін.

Географія винниченкознавчої літератури охоплювала всі куточки України. Так, послідовним дослідником драматургії В. Винниченка був кримський вчений В. Гуменюк (його праці «Сила краси» (Сімферополь, 2001 р.), де порушувалися проблеми драматургічної поетики В. Винниченка, «Високість трагедійності» (Сімферополь, 2001 р.), присвячена аналізу п'єси «Між двох сил», «По той бік правди і брехні» (Сімферополь, 2001 р.),

у якій досліджено особливості поезики п'єси В. Винниченка «Брехня», «Остання п'єса Винниченка» (Сімферополь, 2001 р.) тощо.

Вагомим є внесок у вітчизняне винниченкознавство дослідника В. Панченка. Його наукові розвідки: «Будинок з химерами» (Кіровоград, 1998 р.) — книга про творчість В. Винниченка періоду 1900–1920 рр. на тлі європейської літературної творчості, «Дзеркало. Драматична поема Лесі Українки «Оргія» і роман Володимира Винниченка «Хочу!»» (Київ, 2002 р.), «Бо я — українець» (Київ, 2003 р.) — книга містить літературний портрет В. Винниченка, «Капрійські сюжети. Італійська проза у творчості Михайла Коцюбинського та Володимира Винниченка» (Київ, 2003 р.), «Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості» (Київ, 2004 р.) — книга розвідок і мандрівок.

Харківська державна бібліотека ім. В. Г. Короленка підготувала до друку великий за обсягом (110 стор.) бібліографічний покажчик «Володимир Кирилович Винниченко», який вийшов 1995 р. доволі незначним (100 примірників) накладом.

Ім'я Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) фігурує в 161-ій каталожній картці (1917–2007 рр.)⁶. Підкреслимо, що період боротьби за встановлення української державності та подальшої вимушеної еміграції, по суті, став завершальним в кар'єрі М. Грушевського як «виробника» власного інтелектуального продукту. Усі фундаментальні праці історика («Історія України-Руси», «Історія української літератури» та ін.) були написані до початку радянського періоду в його біографії. Перебуваючи в УСРР і маючи звання академіка ВУАН, М. Грушевський очолював наукові періодичні видання (збірники, журнали, огляди тощо).

У міжвоєнний період у колекції друків М. Грушевського переважає наукова (академічна) продукція (на відміну від публіцистично-вмісної революційної доби). Вже після смерті М. Грушевського в 1936 р. було видано однотомну працю «Історії України-Руси» (393 стор.). Розвідка вийшла під егідою Академії наук УСРР у київській друкарні «Пролетарська правда». Наклад книги сягнув 1,5 тис., вартість одного примірника становила 8 радянських карбованців. Слід зазначити, що ця праця виходила і за життя історика. Так, в «Алфавітному каталозі» Книжкової палати зберігається бібліографічний опис присвяченого подіям Хмельниччини 9-го тому, що був надрукований Держвидавом України в Харкові в 1928 р. Наклад книги сягав 3 тис., а вартість примірника становила 7 крб. Значущим було видан-

ня багатотомної розвідки «Історія української літератури». В «Алфавітному каталозі» уміщено картки з бібліографічними описами до 4-го та 5-го томів зазначеної праці; видані в 1927 р. столичним (на той час, харківським) Держвидавом України, мали невеликий (4 тис. і 3 тис. відповідно) наклад і продавалися за ціною 6 крб. за 4-й том та 4 крб. за 5-й том.

На 1920–1930-ті рр. припадає більшість літератури, де М. Грушевський виступає в ролі редактора чи автора передмов. Як свідчать бібліографічні описи Книжкової палати України, в 1924 р. історик написав вступне слово до монографії своєї доньки Катерини «З примітивної культури»; у 1925 р. академік редагував краєзнавчі розвідки Д. Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування» та «Перший театральний будинок в Києві і його садиба»; 1926 р. написав передмову до краєзнавчої студії В. Щербини «Нові студії з історії Києва» та редагував збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках»; 1927 р. був редактором збірника науково-дослідної кафедри історії України в Києві; 1928 р. редагував «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», 2-й том «Українського археографічного збірника», огляди, розвідки, матеріали під загальною назвою «Чернігів і Північне Лівобережжя», «Науково-публіцистичні та полемічні писання Миколи Костомарова» (на той момент готувалися до виходу); 1930 р. М. Грушевський написав передмову до праці І. Джиджори «Україна в першій половині XVIII віку».

Окрім того, «Алфавітний каталог» зберігає картки академічних наукових збірників 1924 р., 1926 р., 1927 р., що їх редагував М. Грушевський, а також картки редагованих ним збірників історичної секції ВУАН про громадське і літературне життя України XIX — початку XX ст. (виходили під назвою «За сто літ», видавалися в м. Харкові 1927–1929 рр.). До 60-річчя з дня народження М. Грушевського вийшов ювілейний науковий збірник Академії наук УСРР.

Цікавинками міжвоєнного періоду є «Автобіографія М. С. Грушевського», надрукована в 1926 р. у м. Києві невеликим накладом (2 тис. примірників, обсягом 30 стор.) та збірка художніх творів Грушевського (оповідань, начерків, заміток, історичних образів), виданих 1928 р. під назвою «Під зорями» харківським видавництвом «Рух». Остання мала значний обсяг (578 стор.), типовий для того часу наклад (4 тис. примірників) і коштувала 2 крб. 30 коп. Підзаголовком книги стала ностальгічна сентенція історика «Як я був колись белетристом...».

Колекція друків М. Грушевського, датована 1990–1992 рр., вражає значними накладом. Найбільшими накладом у виданні праць М. Грушевського може похвалитися видавництво дитячої літератури «Веселка». Так, твір Михайла Грушевського «Предок», що вийшов у видавництві 1990 р., мав наклад 200 тис., а науково-популярне видання для середнього та старшого шкільного віку «Як жив український народ», видане в 1992 р., вийшло накладом 100 тис. примірників (надалі відбулося різке скорочення накладів і ця праця у видавництві «Веселка» 1999 р. вже мала наклад усього 5 тис.).

1992 р. столичне видавництво «Либідь» видало працю М. Грушевського «Новий період історії України за роки від 1914 до 1919», наклад якої також становив 100 тис. Один із перших авторських підручників М. Грушевського з історії України, випущений київським видавництвом «Освіта» в 1992 р., також мав наклад 70 тис. примірників. Того ж таки року «Освіта» видала монографію М. Грушевського «З історії релігійної думки на Україні» (накладом 17 тис.).

Видавництво українського товариства «Знання» в 1991 р. перевидало працю М. Грушевського «Хто такі українці і чого вони хочуть (накладом 50 тис.). Потужним столичним видавництвам намагалися відповідати й регіональні установи: в 1991 р. львівський осередок товариства «Меморіал» видав монографію (накладом 10 тис.) М. Грушевського «Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII ст.», написану ним у спів-авторстві з істориком та етнографом О. Левицьким (1848–1922). Аналогічними (10 тис.) були наклади багатотомної «Історії України-Руси», що видавалися 1991 р. академічним видавництвом «Наукова думка» (до 125-ї річниці з дня народження М. Грушевського).

Новацією доби незалежності став вітчизняний друк іноземних праць, присвячених видатному українському історикові: в 1991 р. у м. Києві вийшла книга директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О. Пріцака «Історіософія і історіографія М. С. Грушевського».

Вагомим здобутком стала поява різноманітних академічних серій: «Літературні пам'ятки України», де в 1993 р. було видано 6-титомну працю М. Грушевського «Історія української літератури» в 9-ти книгах, «Епістолярні джерела грушевськознавства», де в 2001 р. було оприлюднено «Листування Михайла Грушевського від 90-х років XIX ст. до 20-х років XX ст.».

Під рубрикою «Бібліотека журналу “Пам’ятки України”» в 1996 р. у київському видавництві «Українознавство» вийшла «Всесвітня історія в короткому огляді» М. Грушевського. 2002 р. у серії «Історичні студії та розвідки» почало виходити повне зібрання творів М. Грушевського в 50-ти томах. Відповідальну справу щодо цього друку взяло на себе львівське видавництво «Світ».

Поширені накладі спадщини М. Грушевського з другої половини 1990-х років не перевищували 10 тис. примірників. Навіть томи повного зібрання творів виходять накладом 5–7 тис., а видана у 2000 р. Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України збірка «Із літературної спадщини М. Грушевського (поезія, щоденникові записи, проза, сценарій)», взагалі, мала наклад 1 тис. Ще меншими накладками (500 примірників) виходила більшість присвячених йому монографічних праць. Хоча, звичайно, М. Грушевського не можна віднести до малодрукованих авторів. Так, його «Ілюстрована історія України» впродовж 1990–2004 рр. перевидавалася шість разів (тричі в Києві та тричі в Донецьку), а його «Історія України, приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх» майже одночасно була перевидавана у трьох столичних видавництвах («Либідь», 1991 р. та 1992 р.; «Варта», 1993 р., Видавничий дім «КМАcademia», 1994 р.). Окрім того, за доби незалежності в Україні з’явилися праці, видані М. Грушевським за кордоном в часи еміграції. Так, дніпропетровське видавництво «Січ» в 1993 р. випустило в світ його розвідку «Про батька козацького Богдана Хмельницького», яка в 1919 р. вийшла в Джерсі-Сіті (США).

Заступник М. Грушевського по УЦР Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) також став знаним радянським академіком. У фондах Книжкової палати він представлений 55-ма каталожними картками, три з яких описують видання 1917 р.⁷, вісім — 1918–1921 рр.⁸, тридцять вісім карток датовані 1922–1929 рр. Та шість карток були виписані на книги, що вийшли за часів незалежності⁹.

Варто наголосити, що в роки революції С. Єфремов намагався поєднувати політичну і наукову діяльність. 1917 р. у київському видавництві «Криниця» вийшли його публіцистичні праці «Як визволитися робочим людям з бідності» (64 стор., вартість книги — 50 коп.), «Як люде прав собі добувають» (24 стор., вартість книги — 25 коп.); у столичному видавництві «Просвіта» в серії життєписів було видано його дослідження «Тарас

Шевченко. Життя та діла» (56 стор., ціна за примірник — 75 коп.). Впродовж 1918–1921 рр. С. Єфремов видав «Коротку історію українського письменства» (обсягом 216 стор., ціною 16 гривень вийшла в київському видавництві «Криниця» в 1918 р.), біографічні нариси про Івана Франка (Київ, 1919 р.), Бориса Грінченка (Київ, 1920 р.), Тараса Шевченка (до 60-х роковин з дня смерті митця) (Київ, 1921 р.). Шевченківська тематика фігурувала у науковця і раніше, зокрема, у виданій «Просвітою» книзі С. Єфремова «Шевченкова могила» (Київ, 1919 р., обсягом 48 стор., за ціною 2 гривні 50 шагів). 1918 р. столичне видавництво «Вік» випустило його історико-документальний нарис «Під обухом. Більшовики в Києві». Науково-методична робота українського літературознавця позначилася виходом «Покажчика потрібнішої до самоосвіти літератури з українознавства» (Київ, 1920 р., 64 стор.).

Найбільша кількість видань С. Єфремова у фондах Книжкової палати України датована 1922–1929 рр., це його роботи по редагуванню та написанню вступних статей. У цей період вчений склав передмови до творів Бориса Грінченка (Харків, 1927 р., 1928 р., 1930 р.) та книги Володимира Леонтовича «Пани й люди» (Київ, 1929 р.), редагував повість Володимира Короленка «Серед лихих людей» та тритомне видання його творів (Київ, 1923 р.), впорядковував 5-томник Михайла Коцюбинського (Київ, 1922 р.; Харків, 1924 р.; Харків, 1925 р.; Харків, 1927–1929 рр.), працював над виданням творів Івана Котляревського (Харків, 1926 р.; Харків, 1928–1929 рр.) та Олександра Кониського (Харків, 1927 р.), редагував видання поезій (Харків, 1927 р.) та повне зібрання творів Тараса Шевченка (Харків, 1929 р.), твір Архипа Тесленка «З книги життя» (Харків, 1925 р.) та повне зібрання його творів (Харків–Київ, 1929 р.). У 1927 р. за редакцією С. Єфремова вийшли перший і другий томи «Словника української мови», третій том «Російсько-українського словника».

Першою ластівкою вітчизняного єфремознавства за часів незалежності стала розвідка М. Чорнопиского «Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записках Сергія Єфремова», видана в 2001 р. у Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Монографічна праця (169 стор.) мала наклад 300 примірників. Решта книжок, що вийшли за часів незалежності, є працями самого С. Єфремова: «За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві» (Київ: «Орій», УКСП «Кобза», 1993 р., 133 стор.), «Літературно-критичні статті» (Київ: «Дніпро», 1993 р.,

349 стор.), «Щоденники, 1923–1929» (Київ: Газета «Рада», 1997 р., 834 с.), «Вибране: статті, наукові розвідки, монографії» (Київ: Наукова думка, 2002 р., 756 с.). Окрім того, в «Алфавітному каталозі» міститься опис на головну наукову працю С. Єфремова «Історія українського письменства», що вийшла за сприяння Миколи Дмитрієва у видавництві «Український учитель». Книгодрук обсягом 466 сторінок має штамп бібліотеки московського державного історичного музею № 1247 від 9 січня 1930 р., а також олівцеву позначку «30 екземплярів УСРР». На жаль, у книзі не вказано рік і місце видання, але за непрямыми доказами (у написі назви друкарні вжито дореволюційний правопис з “Ъ”, який був скасований реформою 1918 р.), можна стверджувати, що книга вийшла не пізніше 1918 р., а за назвою видавництва «Український учитель» — могла вийти в роки функціонування 4-ої Державної Думи Росії — (1912–1917 рр.) за царату, або після його падіння. За нез’ясованих обставин книга потрапила в Книжкову палату України і, власне, видана вона могла бути і на теренах Південно-Західного краю імперії (у тому числі, і в Києві), як називали Україну великодержавні шовіністи. Тож, наявність цього маловідомого друку, а також цілком доведеного київського друку вищеназваної «Короткої історії українського письменства» 1918 р. спростовує твердження видавців студії, випущеної 1995 р. у київському видавництві «Femina», які зазначали, що до їхнього видання ця праця Сергія Єфремова ніколи не виходила в Україні¹⁰.

З огляду на кількість каталожних карток В. Винниченка, М. Грушевського та С. Єфремова, менш титульно виглядають картки інших представників українського національного державотворення. Так, загальна кількість бібліографічних описів, складених за позицією «Симон Васильович Петлюра (1879–1926)», сягає лише 26-ти одиниць¹¹, 12 з яких видані за часів незалежності. Відповідно, у «Каталозі книг спецзберігання» зберігається одна авторська книга цього потужного українського політика — його літературно-критичні мініатюри, що під назвою «Незабутні» вийшли 1918 р. у київському видавництві «Час», а також видана у цьому ж видавництві книга отамана Л. Байкова «Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини» (1918 р.), у якій Симон Петлюра зазначений редактором і автором передмови. У видавництві київського товариства «Культура» 1918 р. вийшла глоризована оповідь «Народні герої. С. Петлюра, Й. Пілсудський», а наступного року в столиці було видано відразу дві компліментарні біографії: «Симон Петлюра, його життя і праця» (автор Вовк-Сіроманець),

«Симон Петлюра Головний Отаман Війська Української Народної Республіки» (видано Міністерством преси й пропаганди УНР). Прізвище Петлюри можна зустріти у збірниках документів УНР (законів, розпоряджень, ухвал тощо). Чимало ж книжок з «Ретро-каталогу» (1917–1921 рр.) — це антипетлюрівські опуси більшовицької пропаганди, зокрема, надрукований російською та українською мовами фейлетон «Як Петлюра продавав Україну» (Харків, 1920 р.), глузливий анонімний (від «Дядька Миколи») «Універсал головного отамана генерала Петлюри з того боку, де поляки, з-за Червоної гори, до йолопів, до бандитів і до щирих куркулів – до замодних і жорстоких пикатих пузанів» (видання Політвідділу Південно-Західного фронту, 1920 р.) та сповнений осуду меморат «Колишні петлюрівці про петлюрівщину» (Київ, 1921 р.). Гарматним пострілом у бік постаті очільника Директорії УНР стала 24-хсторінкова книга «Винниченко проти Петлюри», що була видана Політвідділом радянської дивізії «Червона Галичина» в 1920 р. Редактором і автором передмови до цього видання став Василь Блакитний-Елланський (1893–1925), якого неокласик Микола Зеров (1890–1937) називав «найвитриманішим від усіх українських пролетарських поетів»¹².

З 12-ти вищезазначених карток доби незалежності авторству С. Петлюри належать три бібліографічних описи, зокрема, його «Вибрані твори та документи», підготовлені Всеукраїнським товариством «Просвіта», Українською бібліотекою ім. С. Петлюри в Парижі та Фундацією Симона Петлюри в Канаді (269 стор., укладена Л. Голотою, видало київське видавництво «Фірма “Довіра”» в 1994 р.); «Статті. Листи. Документи», зібрані Інститутом досліджень модерної історії України в США та вищеназваною канадською фундацією (книгу, що вийшла в київському видавництві ім. Олени Теліги в 1999 р. невеликим (1 тис. примірників) накладом, упорядкував В. Сергійчук); «Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну» (книжку було видано коштом Київської міської організації Товариства «Меморіал» в 2001 р., її підготовкою опікувалися науковці Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Центру українознавства та Центру державних архівних громадських об'єднань України, наклад становив 2 тис.). Решта петлюровісних книжок є складниками рубрики «про нього». Першою публікацією у цьому ряду стала (ще часів УРСР) книга «Історичні портрети: Махно, Петлюра, Бандера», яка вийшла в Київському видавництві «РБЕНТП» в 1991 р. Не-

велика за обсягом (32 стор.) книжка мала скромний наклад (300 примірників). Першою меморатною працею став «Збірник пам'яті Симона Петлюри», що вийшов 20-титисячним накладом 1992 р. у київському видавництві «МП Фенікс» (спомини належали сучасникам Петлюри). До 70-річчя трагічної загибелі одного з найвідоміших українських емігрантів вийшло два меморати: 1996 р. у київському видавництві «Рада» (316 стор., наклад не зазначений) та в 1997 р. у видавництві ім. Олени Теліги (299 стор., наклад 1 тис.).

1993 р. академічне видавництво «Наукова думка» випустило в світ працю В. Іваниса «Симон Петлюра — Президент України» (накладом 3 тис. примірників). 1994 р. столичне видавництво «Дніпро» видало кращі конкурсні праці про дореволюційну діяльність С. Петлюри під загальною назвою «Він — з когорти вождів».

Серед петлюрознавців доби незалежності — Сергій Харитонович Литвин. 2000 р. київське видавництво «Аквілон-Прес» випустило його фундаментальне (462 стор.) академічне дослідження «Симон Петлюра у 1917–1926 роках: історіографія та джерела» (наклад 500 примірників). В 2001 р. у видавництві ім. Олени Теліги вийшла наукова студія С. Литвина «Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана» (638 стор., накладом 2 тис. примірників, видана під егідою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Національної академії оборони України та Українського інституту воєнної історії). Одночасно з генерованими в Україні дослідженнями про Симона Петлюру почали з'являтися й твори, перекладені з інших мов, зокрема, книжка Володимира Косяка «Симон Петлюра», перекладена з французької та видана у львівському НТШ в 2000 р.

Невеликою кількістю бібліографічних описів позначено ще одну з найвагоміших постатей національного державотворення — Павла Петровича Скоропадського (1873–1945), ім'я якого фігурує лише в 2-х публікаціях 1918 р. (біографічний нарис про гетьмана, написаний Олександром Маляревським, був надрукований російською та українською мовами) та в 6-ти книгах, що вийшли у роки незалежності¹³. Серед останніх два меморати, укладені самим гетьманом, біобібліографічний довідник, підготовлений Науковою бібліотекою України імені В. І. Вернадського та три різножанрові дослідницькі праці вітчизняних авторів (монографія, історико-архівний нарис, художньо-документальний нарис).

Першим друкованим меморатом Павла Скоропадського, що вийшов після здобуття Україною незалежності, стали його «Спомини» (112 стор., видавництво «Україна», 1992 р.) з передмовою Г. Папакіна. 1995 р. в столиці України вийшла фундаментальна (492 стор.) меморатна праця, підготовлена спільними зусиллями українських (Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) та американських (Східноєвропейський дослідницький інститут імені В. К. Липинського (Філадельфія) вчених. Книга вийшла під редактуванням і з передмовою Я. Пеленського та коментарями К. Гломозди. 1996 р. під орудою НБУ імені В. І. Вернадського та столичного Музею гетьманства у видавництві журналу «Бібліотечний вісник» було надруковано матеріали до біобібліографії П. Скоропадського. Того ж 1996 р. львівське видавництво «Каменярь» видало художньо-документальний нарис «Спонука до чину» митрофорного протоієрея Григорія Онуфріва, у якій йшлося про обставини трагічної загибелі та про погребіння останнього гетьмана України в 1945 р. (71 стор.).

Одним із перших науковців, який розпочав досліджувати державотворчу діяльність Павла Скоропадського в умовах незалежної України, став вінницький історик Олександр Іванович Яременко. Його розвідка, присвячена адміністративній реформі останнього гетьмана України, вийшла 1998 р. у Вінницькому державному педагогічному інституті імені Михайла Коцюбинського. Книга, що уміщувала чимало наочних матеріалів (ілюстрації, таблиці), на жаль, була надрукована накладом лише 350 примірників.

Історико-архівний нарис про останнього гетьмана України підготував директор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України Георгій Володимирович Папакін. Книга накладом 600 примірників під назвою «Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина» (280 стор.) вийшла в Києві у 2003 р. На авантитулі видання було позначено: Державний комітет архівів України та Центральний державний історичний архів України (м. Київ).

Постать самостійника Миколи Івановича Міхновського (1873–1924) у «Каталозі книг спецзберігання (1917–1921)» представлена лише одним книгодруком 1917 р.¹⁴. Йдеться про книгодрук «Відносини до війни» (8 стор.), що вийшов у київському видавництві «Час» під орудою Військового товариства ім. Павла Полуботка. Видання має штамп Наукового ін-

ституту українського книгознавства, а сама стаття є автентичною промові, виголошеній М. Міхновським на І-ому українському військовому з'їзді 6 травня 1917 р. У виступі політик пропонував скористатися Першою світовою війною для здобуття української самостійності: «...У сю війну увійшли українці рабами, але повинні вийти з неї вільними... нації-раби мусять скористатися війною, щоб вирішити свої національні проблеми»¹⁵. Серед видань М. Міхновського, занотованих в «Алфавітному каталозі»¹⁶, превалюють його авторські праці, зокрема, твір «Самостійна Україна». Останній видавався двічі (вперше накладом 2 тис.) у столичному видавництві «Діокор» (2002–2003 рр.). Книга з аналогічною назвою за упорядкуванням і передмовою В. Яременка вийшла у київському видавництві «МАУПа» в 2007 р. накладом 1,5 тис. примірників. У рубриці «про нього» нами знайдено лише працю М. Горелова «Передвісники незалежної України», де йдеться про М. Міхновського, Д. Донцова і В. Липинського. (157 стор., 1996 р., київське видавництво «Рада»).

Постать лідера української соціал-демократії Миколи Володимировича Порша (1879–1944), який був послом УНР у Німеччині, за кількістю каталожних карток (загалом, 8 одиниць¹⁷) є фігурою, зіставною за кількістю бібліографічних описів з П. Скоропадським (теж 8 одиниць). Різниця полягає у тому, що більшість карток на П. Скоропадського складено з книгодруків доби незалежності, тоді як література з позиції «Микола Володимирович Порш» датована лише 1917–1929 рр.). У 1917 р. київське видавництво «Знаття — то сила» видало працю М. Порша «Україна і соціал-демократія» (79 стор.). Книжка коштувала 1 крб. Наступного року це видавництво випустило в світ наукову розвідку М. Порша «Україна і Росія на робітничому ринку» (обсяг 39 стор., вартість 75 коп.). Того ж року катеринославське видавництво «Каменярь» видало його дослідження «Україна в державному бюджеті Росії» (обсяг 32 стор., вартість 50 коп.). Одночасно один із засновників української дипломатії активно займався редагуванням та випуском україномовної політичної літератури. Так, 1918 р. у Києві було видано «Комуністичний маніфест» К. Маркса та «Економічну науку Карла Маркса» К. Каутського над якими ретельно попрацював М. Порш. За його редагування у Києві в 1918 р. вийшла книга Павла Кампфмаєра «Соціал-демократія в світлі культурного розвитку». Незважаючи на перебування Миколи Порша в еміграційному ворожому стані, у 1926 р. та 1929 р. в першій радянській столиці України

(м. Харкові) була надрукована редагована ним праця Карла Маркса «Критика політичної економії».

Один із засновників державного регіонального управління (губернський комісар в УНР, губернатор Холмщини та Підляшшя згодом) Олександр Філаретович Скоропис-Йолтуховський (1880–1946) в бібліографічних описах Книжкової палати України фігурує лише один раз¹⁸. Нами було знайдено його друковану працю «Табори полонених українців» (29 стор.), що вийшла в 1917 р. в одеському видавництві «Народний стяг». Як відомо, політик опікувався створенням українських військових підрозділів зі складу полонених на фронтах Першої світової війни вояків українського походження.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати:

1) описи книгодруків, пов'язаних з постатями В. Винниченка і М. Грушевського, становлять 82 % від загальної кількості видань, зафіксованих у каталогах Книжкової палати України 1917–2007 рр.;

2) видання Повного зібрання творів в Україні з зазначеного переліку осіб удостоєний лише М. Грушевський;

3) найбільші накладі видань діячів національного державотворення належать В. Винниченку;

4) відродження репресованих імен учасників національного державотворення розпочалося в радянській Україні за часів горбачовської «перебудови»;

5) накладі видань фундаторів української державності у роки незалежності демонструють вибірковість і, вочевидь, негативну кількісну динаміку;

6) за роки незалежності сформувалися відповідні школи дослідників, праці яких присвячено вивченню різних аспектів життя і діяльності ключових постатей національного державотворення.

2.2. ПОСТАТЬ ІВАНА СТЕШЕНКА У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ ЕНЦИКЛОПЕДИСТА ПЕТРА РОТАЧА

Петро Петрович Ротач (1925–2007) — український письменник, літературознавець, краєзнавець, енциклопедист, просвітянин та громадський діяч, ім'я якого широко знане й шановане не лише в Україні, а й за її межами, передусім за вагомий науковий та творчий доробок.

Упродовж усього життя П. Ротач невтомно збирав матеріали з історії літературного і мистецького життя Полтавщини. Чи не вперше на сторінках вітчизняних наукових часописів він підняв із небуття ціле гроно імен місцевих письменників, науковців, культурних діячів, які в тогочасній Україні з різних причин зовсім не згадувались. Так, протягом 1965–1971 рр. дослідник опублікував у журналі «Архіви України» матеріали до українського біографічного словника «Літературна Полтавщина», де увів до наукового обігу біографії 577 письменників та літераторів, у тому числі й тих, що носили тавро «буржуазного націоналіста», репресованого тощо. На той час це було неабияким проявом громадянської мужності і патріотизму молодого літературознавця.

Серед зазначених матеріалів знаходимо й коротку (лише 4 абзаци) біографічну довідку, присвячену уродженцю Полтави, видатному українському громадсько-політичному й державному діячу, педагогу та письменнику Івану Матвійовичу Стешенку¹⁹. Звичайно ж, за радянської доби його державницька діяльність як «націоналіста» усіляко замовчувалася, тому П. Ротач згадує про неї скупко, одним реченням: «У роки громадянської війни опинився в буржуазно-націоналістичному таборі: був генеральним секретарем, потім міністром освіти УНР»²⁰. Основну увагу дослідник приділяє вагомим здобуткам І. Стешенка як ученого-літературознавця, поета й перекладача. Зокрема, він зазначає, що ще в студентські роки (1892–1896) молодий літератор почав виступати в галицьких виданнях «Зоря» і «Правда», де друкував поезії, белетристику, драми (п'єса «Мазепа» була нагороджена премією), публіцистичні статті²¹.

1896 р. Іван Матвійович почав учителювати в Київській жіночій гімназії, але наступного року був заарештований і висланий із Києва з заборону жити в університетських та губернських містах. До Києва повернувся лише в 1900 р. уже відомий як поет (збірка «Хуторні сонети» (1898) і літературознавець. Монографія «І. П. Котляревський у світлі критики»

(1898) принесла йому звання лауреата Російської Академії наук. Свої наукові праці І. Стешенко друкував у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (Львів), журналах «Літературно-науковий вісник», «Киевская старина», «Україна», в російській періодиці. 1901 р. вийшла збірка поезій «Степові мотиви»²².

Із літературно-критичних праць І. Стешенка найвизначнішими, на думку П. Ротача, є: «Іван Петрович Котляревський, автор української «Енеїди» (1902), «О. П. Стороженко. Причинки до характеристики його творчості» (1901), «Історія української драми» (1907), «Українські шести-десятники» (1908), «Російсько-українські паралелі в творчості Шевченка» (1916). Крім того, він опублікував розвідки про Марка Вовчка, Панаса Мирного, Лесю Українку, М. Коцюбинського, М. Старицького, В. Стефаника та ін. 1906 р. видав переклад «Орлеанської дівки» Шіллера. Перекладав також Овідієві «Метаморфози»²³.

На початку 1990-х років П. Ротач уклав короткий літературний календар Полтавщини під назвою «Колоски з літературної ниви». Перша його частина була опублікована 1993 р., а повністю це видання побачило світ у 1999 р. Воно містить 131 розповідь про письменників, розміщену за річним календарним циклом, серед яких — невелика розвідка про І. Стешенка та його громадсько-політичну й літературну діяльність. Для підкреслення значущості постаті першого українського міністра освіти дослідник розпочинає її словами з некрологу, опублікованого в журналі «Наше минуле» (1918. Ч. 2), де Івана Матвійовича названо «кращим громадянином нашої небагатої на таких людей країни»²⁴. Окрім іншого, у статті він згадує про трагічну загибель І. Стешенка в Полтаві, куди той прибув 29 липня 1918 р.: «Вночі поблизу Київського вокзалу, на нинішній вулиці Жовтневій, невідомі злочинці смертельно поранили його, і вдень 30 липня він помер у Полтавській лікарні...»²⁵.

До з'ясування обставин цієї трагічної події П. Ротач повертається у своїх літературно-краєзнавчих студіях «Біля гнізда соловейка» (Полтава, 1993). Улітку 1918 р. Іван Матвійович узяв відпустку, щоб готуватись до професорської діяльності в новоствореному Кам'янець-Подільському університеті. Тому вирушив до Полтави, щоб відвідати стареньку матір та сестер, які мешкали в будинку № 28 по вулиці Новопроложених. Пізніше, очевидно, збирався поїхати в село Чернещину, де на території в півдесяти-ни землі стояв будинок із великим садом, неподалік ліс та річка Ворскла.

Місцина затишна й поетична. До Полтави було 30 км, до Великих Будищ менш як два, приблизно на відстані 4-х км знаходилась Диканька. Це житло родина Стешенків придбала в родички письменника Василя Короліва-Старого. Тут проживав його батько — священник о. Костянтин, який мав парафію у Великих Будищах, а потому до 1920 р. служив у Диканській Троїцькій церкві. Про цей будинок згадує дочка Івана Матвійовича Ірина (Орися, як називали її батьки) в листі до П. Ротача від 4 грудня 1966 р.: «Я особисто народилася в Києві, але щороку обов'язково їздила з батьком до Полтави, де... жили його батьки. Там я дуже часто була в своєї полтавської бабуні. [...] Крім того, під Полтавою був у нас домочок..., де ми щоліта відпочивали (до 1918 року)»²⁶.

Свій нарис, уміщений у вказаних вище студіях, літературознавець назвав «Трагічне місце». Намагаючись встановити обставини загибелі І. Стешенка, він звертається до спогадів Григорія Коваленка (який, до речі, приятелював із батьками Івана Матвійовича) під назвою «На спомин борця за вільну рідну освіту І. М. Стешенка» (Полтава, 1919). За ними, трагедія сталася після опівночі неподалік від вокзалу. На станції в цей час Іван Матвійович не знайшов жодного візника й тому вирішив іти з сином Ярославом пішки. Вони відійшли від вокзалу з півверстви, як їх зустріли два незнайомих чоловіки і, скомандувавши «Руки вверх!», почали стріляти. Після першого пострілу Ярослав упав на землю, але не був поранений; він утік і, оглядаючись, бачив, як ті два злочинці нахилися над батьком, а потім хутко зникли. За свідченням Г. Коваленка: «Нещасному І. М. куля пробила голову, і він упав, обливаючись кров'ю». Скоро збіглися люди, які перевезли пораненого в лікарню; він ще дихав до ранку. Помер Іван Матвійович 30 липня об 11-й годині (за іншими даними, о 1-й дня)²⁷.

«Нова революція поставила Стешенка в першій лінії діячів українського відродження, — писав «Літературно-науковий вісник» одразу після вбивства. — З початком організації державного життя України Стешенко взяв у свої руки організацію української школи». Тоді це була одна з найважливіших ділянок національного відродження. Бажання побачити «у щасті безкраім на мить хоч єдину усіх безталанних людей» коштувало йому життя, — зазначає П. Ротач²⁸.

Посада Генерального секретаря освіти УНР, яку обіймав Іван Матвійович, та його «резонансна» громадсько-політична діяльність притягували до Стешенка пильну увагу людей різних настроїв. В одному з некрологів

читаємо: «Всім відомо скільки образ прийняв І. М. від ворогів України і «чорносотенців», і «соціялістів» з «К[ієвской] Мислі», і — сором згадати — від декого з «свідомих» українців за свою щирі діяльність. Ім'я його не сходило з уст добродійних російських учителів. Коли прийшли «большевики» [Муравйова], вони кинулись розшукувати І. М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І. М. пішки з Києва... і врятувався на той раз від большевицьких куль...»²⁹.

Софія Русова, яка працювала в Міністерстві освіти, очолюваному І. Стешенком, згадувала, що «він не визнавав жодних традицій щодо зв'язку з російською школою, боровся з росіянами і так зв. «малоросами», які не могли й уявити собі, щоб наша освіта так одразу встала на власні ноги, без російської опіки»³⁰. А свідок подій «українського сімнадцятого — неповторного феномену історії» письменниця Галина Журба, талант якої міцнів у круговерті пореволюційної доби, після еміграції до США писала: «В дійсності московсько-большевицька рука нищила пляново українських діячів культури, як-от Стешенка та інші.»³¹.

Полтавський губернський комісар освіти Віктор Андрієвський, який добре знав І. Стешенку, у своїх спогадах «З минулого» (Берлін, 1923) зазначив, що в Полтаві під час прощання з ним лунали заклики до «помсти московитам». Він наводить такий факт: коли 30 липня 1918 р. у Києві стався замах лівих есерів на німецького генерал-фельдмаршала фон Айхгорна, то «Слідство про убійство було переведено за один день німецькою владою. Злочинців виявлено і негайно покарано. Але Айхгорн був німцем, а хіба українець у «своїй» державі міг тоді сподіватися на оборону своїх громадянських і звичайних людських прав в такій мірі, як наші «союзники»?»³²

На похороні Івана Матвійовича в Києві були присутні родина Грушевських, Олександр Олесь, Людмила Старицька-Черняхівська, Володимир Самійленко, Сергій Єфремов, Марія Грінченко, Дмитро Антонович, Кирило Стеценко, Олександр Мурашко та ін. Під час прощання з небіжчиком на Байковому кладовищі Оксана Старицька-Стешенко, яка дуже любила свого чоловіка, плачучи, мовила: «Якби знала, що загине, була б не пустила...»³³.

У своїй розвідці П. Ротач пише, що на місці вбивства І. Стешенки ще на початку 1920-х років стояв дерев'яний хрест. Його добре пам'ятав Микола Костянтинович Пойдеменко, 1913 р. н., який у Полтаві провів дитинство, тут навчався, а згодом переїхав у село Писаревщину Диканського

району. У листі до дослідника він повідомляв: «...з полтавців я, може, єдиний, що пам'ятаю той дерев'яний хрест на Куракінській...». За спогадами М. Пойдеменка, у 1920-х роках на Павленках була школа, що носила ім'я Івана Матвійовича (її приміщення збереглося до сьогодні)³⁴. Та після розкопки УНР ім'я першого українського міністра освіти було викреслене з історії на довгі десятиліття.

У 1998 р. (напередодні визначної ювілейної дати — 125-річчя від дня народження І. Стешенка) П. Ротач виступив у місцевій пресі з ініціативою належного вшанування пам'яті «одного з найславніших полтавців». У статті «До ювілею Івана Стешенка» він зазначає: «Замовчати цю дату було б для нас, його земляків, не лише непошануванням видатної постаті минулого, а насамперед ознакою байдужості до пекучих освітньо-культурних проблем, які виникають в процесі сьогочасної розбудови української національної школи. Адже найбільших зусиль І. М. Стешенко доклав саме до підготовки керівних і педагогічних кадрів національної освітньої системи. Завдяки цьому він і залишається нашим сучасником»³⁵.

До плану заходів, які необхідно було б провести для відзначення знаменного ювілею в м. Полтаві, літературознавець запропонував включити такі пункти:

1. Одну з вулиць міста назвати ім'ям І. Стешенка (доцільно перейменувати, наприклад, вул. Халтуріна, яка пролягла поблизу того місця, де Стешенка було смертельно поранено).

2. Підготувати наукову конференцію на тему (орієнтовно): «Іван Стешенко – видатний організатор української національної школи, поет, театрознавець і громадський діяч».

3. Установити меморіальну дошку на приміщенні колишньої класичної гімназії (тепер СШ № 3), де здобував середню освіту І. Стешенко.

4. Надати ім'я І. Стешенка Полтавському інституту післядипломного удосконалення вчителів.

5. На честь 125-річчя від дня народження І. Стешенка провести урочисте засідання за участю науково-педагогічних та культурних установ міста, «Просвіти», архіву та письменницьких організацій.

6. Опублікувати в місцевій пресі статті, присвячені життю і творчості нашого видатного земляка³⁶.

Слід зазначити, що деякі пропозиції П. Ротача були втілені в життя. Так, із нагоди ювілейної дати в обласному інституті післядипломної

освіти педагогічних працівників відбулася наукова конференція на тему «І. М. Стешенко і розвиток національної освітньої системи», до участі в якій долучився й Петро Петрович. Також він був учасником ювілейного вечора на честь 125-річчя від дня народження видатного земляка, організованого крайовою «Просвітою» та обласною науковою бібліотекою імені І. П. Котляревського. Як повідомила журналістка Т. Дениско, на ньому «З пристрасною доповіддю, присвяченою діяльності видатного полтавця, виступив письменник Петро Ротач, який тривалий час листувався з донькою Івана Матвійовича Іриною»³⁷.

Головним твором свого життя П. Ротач вважав «Полтавську Шевченкіану» (Полтава, 2005–2009; 2013). Це обласне (крайове) енциклопедичне видання — результат копіткої, без перебільшення — подвижницької праці дослідника, який, починаючи з 1960-х років, прискіпливо збирав та впорядковував відомості про перебування Т. Шевченка на Полтавщині, людей, із якими він зустрічався, митців і мистецькі колективи, що торкалися шевченківської тематики у творчості тощо. У статті про І. Стешенка, вміщеній в енциклопедії, автор підкреслює, що той присвятив постаті Кобзаря чимало творів. Так, у 1916 р. видав розвідку «Російсько-українські паралелі в творчості Шевченка», пізніше почав писати повну біографію поета, але встиг закінчити лише перші два розділи — про його дитячі та юнацькі роки («Життя й твори Тараса Шевченка». Записки НТШ. 1917. Т. 119–120. С. 1–58). У збірці «Вінок Т. Шевченкові» (Одеса, 1912) опубліковані під псевдонімами Ів. Сердешний та Ів. С-ко вірші «Цвітка на могилу Шевченка» (С. 133–135), «Шевченкові» (С. 157–158), «Т. Шевченко» (С. 187–188), «Рідна легенда» (С. 189–192). Друкувався також у збірнику віршів, присвячених пам'яті Т. Шевченка («До Тарасових роковин». Полтава, 1919)³⁸.

Остання велика праця П. Ротача — тритомний біобібліографічний словник «Полтавщина літературна» (Полтава, 2020) — побачила світ уже після смерті літературознавця у співавторстві та за редакцією його сина Олександра Петровича, який продовжив справу батька. Зазначене видання охоплює період від XVII ст. до наших днів і включає понад 3 тисячі довідок про письменників, діячів культури, науки та ін., які народилися, вчилися, працювали, померли чи поховані на Полтавщині або були творчо пов'язані з цим краєм. Серед них — детальна біографічна стаття про І. Стешенка, до якої додається розгорнута бібліографія³⁹. Окрім того, у словнику вміщено довідку і про дружину Івана Матвійовича — українську письмен-

ницю, перекладачку й педагога Оксану Михайлівну Стешенко (1875–1942). Її доля теж склалася трагічно: за звинуваченням в антирадянській діяльності разом із сестрою була заарештована й відправлена в товарному арештантському вагоні до Казахстану, де померла в таборі⁴⁰.

Нині І. Стешенко в численних наукових розвідках, присвячених його постаті, повертається в незалежну Україну, на жертovníк якої він поклав свою працю і власне життя. Чи не найбільша заслуга в цьому серед полтавських науковців належить енциклопедисту Петру Петровичу Ротачу.

2.3. ЖІНКИ РОДИНИ КРАМАРЕНКІВ У КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРУ (друга половина XIX — початок XX ст.)

Сучасне суспільство все більше усвідомлює важливість ролі жінки у вихованні дітей та її внесок у розвиток суспільства. Саме завдяки жінкам зберігаються традиції та культура народу. Жінки є берегинями домашнього вогнища, вони виховують дітей, передають їм свої знання та цінності. Жінки отримують все більше можливостей для самореалізації та розвитку своїх талантів. Загалом, роль жінки в сім'ї та суспільстві є надзвичайно важливою. Найвагомішою у формуванні особистості є роль матері.

Метою дослідження є реконструкція та аналіз механізмів впливу освічених жінок родини Крамаренків на формування культурного, морального та інтелектуального капіталу в сімейному та міському середовищі, а також відновлення справедливої історичної оцінки їхнього внеску у розвиток освіти, медицини та культури в період соціально-економічних трансформацій другої половини XIX — початку XX ст.

У 1876 р. доля звела молодого лікаря, випускника медичного факультету Київського університету Юрія Крамаренка з талановитою вчителькою Марією Підгаєцькою. Їхнє знайомство швидко переросло у кохання і вже наступного року вони поєднали свої долі у Києві.

Марія була не просто коханою жінкою, вона стала для Юрія справжньою підтримкою та натхненням. Їхні погляди на життя, виховання дітей та навіть професійні інтереси дивовижно збігалися. Марія стала не тільки берегинею домашнього вогнища, але й активною учасницею інтелектуального життя сім'ї. Її мудрі поради та підтримка допомагали Юрію у складних ситуаціях, а спільні інтереси робили їхній союз ще міцнішим.

Перші роки подружнього життя Крамаренки провели на Кавказі, куди Юрія направили для лікарської практики. У Тифлісі, оточені величними горами та щирими людьми, вони облаштували свій побут. Марія, незважаючи на тугу за рідним краєм, продовжувала віддаватись улюбленій справі — навчала дітей. Вона давала приватні уроки кільком грузинським хлопчикам, сприяючи розвитку місцевої громади.

Саме на Кавказі зародилася їхня мрія про велику та щасливу сім'ю. Молоді та сповнені ентузіазму, вони з нетерпінням чекали на народження первістка. 2 серпня 1877 р. у подружжя народилася донька, яку назвали Наталією. Проте, спокійне життя сім'ї було змінено російсько-турецькою

війною. Юрій, працюючи у військовому шпиталі, захворів на тиф. 1878 р. через хворобу він був змушений залишити військову службу; родина переїхала до Умані, де винаймала скромне житло⁴¹.

З часом сім'я Крамаренків збільшувалася і вони відчували гостру потребу у просторому та власному домі. Винайнята квартира вже не могла вмістити усіх членів родини, а постійні переїзди були виснажливими. Мрія про власний куточок, де кожен міг би мати свій простір, стала для Крамаренків першочерговою проблемою. Взимку 1890 р. їхня мрія почала втілюватися в життя. Завдяки фінансовій підтримці заможного підприємця в Умані німця Тіхтера, який позичив їм три тисячі рублів під 8 % річних, та залученню місцевих майстрів та ресурсів, розпочалося будівництво. Взимку вони заготовили камінь для фундаменту, пісок та вапно, а з настанням весни розпочалися будівельні роботи. Лісоматеріали вдалося отримати в борг у місцевих євреїв, а знайомий інженер продав їм за вигідною ціною велику партію цегли. До початку травня будинок вже накрили дахом, а до кінця літа всі будівельні роботи були завершені. Родина з радістю переїхала у свій новий, просторий дім, який мав сім кімнат: два кабінети, велику вітальню, їдальню, дитячу кімнату, спальню та кімнату для гостей. Хоча будинок був дещо низьким, він був дуже зручним та функціональним. Окремий кабінет для прийому хворих дозволив Юрію Львовичу поєднувати домашнє життя з лікарською практикою. Навколо будинку був закладений чудовий сад, у якому росли фруктові дерева та квіти. У вересні до нового помешкання, з Мошен, що під Черкасами приїхав батько Юрія, священник Лев Крамаренко, щоб освятити дім та благословити своїх онуків⁴².

Життя у новому будинку швидко налагодилося. Сім'я мала достатньо місця для всіх своїх потреб. З'явившись на карті міста, будинок Крамаренків став своєрідним культурним центром. Тут збиралася місцева інтелігенція, відбувалися літературні вечори, музичні салони та жваві дискусії на актуальні теми. Будинок Крамаренків став місцем, де обговорювалися важливі питання суспільного життя, народжувалися нові ідеї та проекти. Нині ця садиба збереглася за адресою вул. Європейська, 17⁴³.

У своїх спогадах відома українська діячка Надія Віталіївна Суровцева, чії молоді роки пройшли в Умані, згадувала: «Постійне населення Умані складалося з чиновників, купців та польських панів. На передмістях жили селяни-міщани. Пани були, в основному, поміщики. Жили вони у маєтках, а будинки мали для приїздів до міста та хіба в кого вчилися діти в гімназії.

Решта населення переважно також мала власні будинки, а чиновники наймали квартири... Будинки в центрі міста були цегляні, решта — тиньковані... Власні будинки мали і лікарі Стефан Левицький, Піотровська, Лісовський, Петкевич, Давидов, Крамаренко»⁴⁴.

Літо 1879 р. видалося для сім'ї Крамаренків особливо щасливим. Юрій придбав елегантний фаєтон, запряжений парєю коней, і вечорами сім'я насолоджувалася прогулянками мальовничими околицями Умані. Вони часто відвідували розкішний Софіївський парк, де дітей захоплювали дивовижні скульптури, фонтани та екзотичні рослини. Поїздки в поле чи ліс відкривали перед ними красу рідної природи. Ці спільно прожиті миті не тільки зміцнювали сімейні основи, але й прищеплювали дітям відчуття прекрасного, розвиваючи естетичний смак.

У будні лікар Ю. Крамаренко був зайнятий роботою, об'їжджаючи лікарні та хворих, а Марія дбала про домашнє господарство, дітей та учнів. 14 січня 1879 р. в сім'ї з'явився син Євген, якого батьки лагідно називали Женею. Для допомоги з дітьми була запрошена годувальниця, адже не вдовзі, на жаль, сім'ю спіткало горе: маленька Наталочка померла від дифтерії у дворічному віці. Та, незважаючи на важку втрату, життя тривало і 13 березня 1880 р. народився ще один син, якого назвали Ростиславом. Батьки оточували дітей любов'ю та турботою, прагнучи передати їм не тільки знання, а й відчуття краси навколишнього світу. У сім'ї Крамаренків панувала атмосфера любові та злагоди. Юрій та Марія обожнювали своїх дітей, особливо їх тішив Ростик, який з ранніх років виявляв неабиякі здібності до музики та співу.

У лютому 1886 р. в м. Умані спалахнула епідемія скарлатини та дифтерії, яка забрала життя багатьох дітей. На жаль, хвороба не оминула і їхню сім'ю. Батько, лікар за фахом, щодня ризикував своїм здоров'ям, відвідуючи хворих дітей. Ростик захворів першим: у нього з'явився кашель, жар і висип на тілі. Лікар Квятковський, якого запросили на допомогу, робив усе можливе, щоб врятувати хлопчика, але хвороба прогресувала. Тоді батьки вирішили звернутися за допомогою до відомого лікаря Одіна з Тального. Та через сильну заметіль, яка вирувала в місті, він не зміг швидко дістатися до Умані. Довелося викликати військового лікаря, а згодом приїхав і Одін. Оглянувши Ростика, лікарі дійшли невтішного висновку: врятувати хлопчика може лише операція. Йому вставили в горло спеціальну трубочку, яка давала змогу дихати. Проте, на превеликий жаль, операція не допомогла і

Ростик помер. Ця трагедія стала важким ударом для сім'ї Крамаренків. Батьки довго не могли оговтатися від втрати сина. Проте вони знаходили в собі сили жити далі, адже у них залишалися інші діти, яким була потрібна їхня любов та підтримка.

Любов до всього прекрасного, яку Марія прищеплювала своїм дітям з раннього дитинства, відіграла значну роль у їхньому подальшому житті. Саме завдяки їй вони навчилися цінувати красу природи, мистецтва та людських стосунків. Вплив матері відчувався протягом усього їхнього життя. Діти зростали різними, але однаково добрими. Женя був обдарованою дитиною, здібний до навчання і музики. Хлопчик вирізнявся жвавим характером і лагідністю. У спілкуванні з молодшими дітьми він завжди був спокійним і терплячим, ніколи не сердився на їх вередування, а навпаки, заспокоював і втішав їх. Білявий, вродливий, з сірими очима і ніжним обличчям, він притягував до себе своєю добротою. Донька Оксана також була білявою та сіроокою, проте її характер був більш норовливим. Вона часто вередувала, але батьки любили її такою, як вона була. Син Юрій, на відміну від своїх брата і сестри, був чорнявим та чорнооким. Він вирізнявся спритністю та сміливістю у всіх дитячих забавах.

У навчанні та іграх з дітьми допомагала Ольга Дзбановська — донька знайомих, яка в них квартирувала, а по завершенні навчання успішно склала іспит на звання вчителя народної школи та залишилася жити в сім'ї Крамаренків як гувернантка. Вона не лише навчала дітей, а й всебічно розвивала їхні таланти та здібності. Завдяки матері Марії, діти з ранніх років були оточені красою, захоплювались музикою, живописом та іншими видами мистецтва. Усі діти Крамаренків успадкували від своїх батьків різноманітні таланти, які з дитинства дбайливо розвивалися.

Молоді Крамаренки отримували чудову освіту та виховання. Сімейні традиції та побут були тісно пов'язані з українськими звичаями та обрядами. Особливо яскраво це проявлялося під час свят та сімейних урочистостей. Великою радістю для всієї родини були поїздки до батьків Юрія Львовича у село Мошни. Дід Лев Крамаренко, досвідчений священник, завжди тепло зустрічав своїх онуків. Особливо любив Женю, з яким проводив багато часу, розповідаючи йому про природу, історію та релігію. Мати Юрія Львовича була справжньою берегинею домашнього вогнища, працюютою й турботливою. Незважаючи на велику родину, вона завжди встигала все: і господарство вести, і про дітей подбати.

Юрій Львович Крамаренко у спогадах описував життя своєї сім'ї як спокійне та насичене інтелектуальними зацікавленнями. Незважаючи на те, що вони не мали широкого кола знайомих серед інтелігенції, подружжя підтримувало тісні стосунки тільки з тими людьми, які поділяли їхні погляди на життя, літературу та мистецтво. Тому їхні діти зростали в інтелектуальній атмосфері, оточені любов'ю та турботою.

Окрім лікарської практики, Ю. Крамаренко разом із дружиною Марією брав участь у культурному житті Умані. Вони були членами різних просвітницьких та благодійних організацій, підтримували дружні стосунки з однодумцями, цікавилися літературою, музикою та громадським життям. Марія часто влаштовувала літературно-музичні вечори для дітей, які зазвичай відбувалися кілька разів на рік: на її іменини 8 липня та Новий рік. Новорічні свята завжди супроводжувалися дитячою ялинкою та розвагами за спеціально складеним сценарієм, і збирали багато молоді. Ще одним святом був літературно-музичний вечір, присвячений роковинам Тараса Шевченка. На цей захід збиралося коло української інтелігенції, душею якого були Крамаренки та сім'я уманського нотаріуса Захара Краковецького.

Подружжя активно долучало до громадського життя своїх дітей, коли вони подорослішали. Вони були членами Товариства українських поступовців (ТУП), де разом з іншими патріотами працювали над розвитком української культури та освіти. Разом зі сестрою Юрія Крамаренка, Поліною Крамаренко, та іншими відомими діячами, такими як Віра Бордичевська та Юдина Реннінгів, вони поширювали ідеї українства серед молоді та інтелігенції⁴⁵.

Згодом, здобувши освіту, старші сини Крамаренків, Євгеній та Юрій працювали лікарями в Олександрійському земстві у Петрівській лікарні, що розташовувалася серед українського селянства на Херсонщині. Їх батько, Юрій Львович, час від часу навідував синів. В одному зі своїх спогадів він згадував, як одного разу, приїхавши до них на другий день Пасхи, він побачив біля лікарні справжній ярмарок: сотні возів з хворими з усіх околиць.

Діти Крамаренків успадкували від батьків не тільки любов до прекрасного, але й таланти, які вони успішно розвинули у своєму житті. Євген та Юрій обрали професію лікаря, ставши відомими та шанованими фахівцями у своїй галузі. Оксана, як і її мати, стала берегинею домашнього вог-

нища, присвятивши себе сім'ї та дітям. Лев, наймолодший із дітей, виявив особливий талант до мистецтва, ставши відомим художником та засновником ОСМІВСЬКОГО товариства художників.

Мати була першою вчителькою для своїх дітей, але найбільше вона прихилилась до наймолодшого — Льови — так як готувала його до вступу в гімназію (хоча й мала невеликовну хворобу). У збереженні традиції сімейного піклування один про одного була її остання воля: щоб діти жили дружно і берегли батька.

Важливо зазначити, що всі діти Крамаренків, створюючи свої сім'ї, обрали собі в супутники життя людей зі схожими інтересами та цінностями. Це ще раз підкреслює той факт, що виховання, яке вони отримали в батьківському домі, відіграло вирішальну роль у їхньому подальшому житті.

Окремо варто згадати про Юрія, який обрав фахом медицину, але не втратив любов до мистецтва. Він продовжував розвиватися в цьому напрямі, навіть організовував художні виставки.

Роль матері у вихованні дітей є безцінною та багатогранною, хоча часто залишається поза увагою громадськості. Марія Крамаренко, як і багато інших матерів, відіграла вирішальну роль у становленні своїх дітей, створивши в сім'ї атмосферу любові, злагоди та взаєморозуміння. Саме в такій атмосфері діти можуть повноцінно розвиватися, розкривати свої таланти та здібності. Марія Підгаєцька прищепила дітям любов до прекрасного, навчила їх цінувати духовні цінності та передала свої найкращі якості. Її вплив на дітей був визначальним, саме вона заклала фундамент їхнього майбутнього успіху та щастя.

Марія Підгаєцька є прикладом того, як жінка може успішно поєднувати роль матері та дружини з активною громадською діяльністю. Після її смерті Юрій Крамаренко привів у родину іншу жінку — Олександру Ісаєву. Вона теж була непересічною особистістю. Її життя, хоча й сповнене таємниць та невідомих подій, яскраво свідчить про силу характеру, відданість ідеалам добра, гуманізму та любов до людей.

Знайомство Олександри з Юрієм Крамаренком, майбутнім чоловіком, відбулося 1906 р. на відомому курорті в Єсентуках. Олександра, тоді вже досвідчена редакторка, приїхала туди на лікування, а Юрій, лікар за фахом, відпочивав разом із братом. Спільна подорож до Железноводська стала початком їхнього тісного спілкування, яке швидко переросло у глибоке почуття.

Олександра Ісаєва народилася в Москві у сім'ї державного службовця. Її батько, хоч і був людиною чесною та принциповою, часто зазнавав утисків через свій незалежний характер. Через це батьки Олександри розлучилися і вона з матір'ю змушена була переїхати до підмосковного селища Богородське.

Дитинство Олександри було сповнене вражень та спостережень. Вона рано навчилася читати та полюбила книги, які відкривали для неї світ знань та культури. Її першою вчителькою була добра жінка, яка організувала школу для місцевих дітей. Навчання приносило Олександрі велике задоволення. Вона швидко опанувала грамоту, а любов до читання, яку їй прищепила вчителька, стала для неї справжнім відкриттям світу. Саме завдяки цій любові до книг, її подальше життя буде тісно пов'язане з ними. Згодом Олександра переїхала до Москви, де здобула ґрунтовну освіту в пансіоні. Там вона не тільки навчалася, але й відвідувала театри, знайомилася з творами мистецтва та розширювала свій кругозір.

У ранньому дитинстві Олександри важливу роль відіграли три жінки, кожна з яких по-своєму вплинула на її становлення та формування особистості. Мати, чия любов була безмежною та жертвною, відіграла, мабуть, найбільшу роль у житті Олександри. Мати завжди прагнула для своїх дітей найкращого і освіта Олександри не була винятком. Саме вона, дбаючи про майбутнє доньки, ретельно підшукувала навчальні заклади, де Олександра могла б здобути ґрунтовні знання та розвинути свої таланти.

Тітка, яка прищепила Олександрі любов до читання, стала для неї справжнім провідником у світ знань та культури, ділилася з племінницею своїми літературними уподобаннями та заохочувала Олександрю до читання і у такий спосіб сприяла розвитку її інтелектуальних здібностей та формуванню світогляду. Щоб долучити дівчинку до читання і самій бути в курсі подій, тітка змушувала її читати вголос газети «Русские ведомости» та «Современные известия». У цих газетах, серед іншого, друкувалися сатиричні фейлетони Берендея, що користувалися великою популярністю. Невідомо наскільки глибоко Олександра розуміла тоді зміст газетних статей, але, читання вголос розвивало її мову, збагачувало словниковий запас, закладало основи грамотності. Через деякий час вона буде працювати в редакції «Русских ведомостей», де її любов до читання та вміння чітко викладати думку знайдуть своє втілення.

Сестра, з якою в Олександрії були не дуже теплі стосунки, також відіграла свою роль у її житті. Хоча вони не були близькими подругами, сестра стала для Олександрії прикладом того, що кохання є важливим складником жіночого щастя. Її сміливий вчинок (раннє заміжжя у 17 років всупереч бажанню матері) свідчив про те, що почуття можуть бути сильнішими за будь-які перешкоди.

Ці три жінки — мати, тітка та сестра — кожна по-своєму вплинули на формування особистості Олександрії Крамаренко. Їхня любов, турбота та підтримка допомогли їй стати тією непересічною особистістю, яка залишила свій слід в історії Умані.

Близькою подругою Олександрії була ровесниця Катя. Разом з нею, в сім'ї якої вона жила після смерті матері та тітки, Олександра також вивчала французьку мову. Їхньою вчителькою була французька, яка допомагала їм опанувати граматику та розмовну мову. У юної Олександрії, попри суворі порядки та формалізм закритого пансіону, поступово формувалася власний світогляд, заснований на почутті справедливості та співчутті до знедолених.

Митрофан Гаврилович, батько Каті та працівник газети «Русские ведомости», запросив Олександру на тимчасову роботу в редакцію газети. Там вона отримала свій перший досвід роботи, спочатку у відділі передплати, а потім в іншому відділі, де пропрацювала майже пів року. Цей досвід, а також 200 рублів, які вона заробила за п'ять місяців роботи, стали для Олександрії важливим кроком на шляху до самостійності. «Русские ведомости» були провідним виданням, яке пропагувало прогресивні ідеї та користувалося широкою підтримкою серед інтелектуальної еліти. З огляду на те, що серед керівників та співробітників було багато відомих вчених та професорів, газету називали «професорською».

Знайомство з Ю. Крамаренком стало для Олександрії справжнім відкриттям, яке перевернуло її уявлення про життя. Її захоплювала його енергія, відданість своїй справі та вміння повноцінно жити й працювати в умовах провінції, спростовуючи стереотип про застійне життя в глибинці.

У щоденному спілкуванні, Олександра та Юрій Крамаренко обговорювали безліч тем, від особистого до суспільно важливого. Він розповідав про своє життя, роботу, дітей, яких безмежно любив. Олександра була вражена його енергією та відданістю справі; він був яскравим прикладом того, що й у провінції можна вести активне, сповнене змісту життя. Перебуваючи

в Кисловодську, одного разу вони піднялися на гору, де, милуючись краєвидами, Юрій заспівав свою улюблену пісню «Ой зйди, зйди ясен місяцю». Юрій Львович часто розповідав про Україну — свою батьківщину, яку безмежно любив, її важку долю, героїчну боротьбу за свободу українського народу. Ці розповіді глибоко зворушили Олександру. Закінчення відпустки Юрія та перебування Олександри в санаторії наближали час їхнього прощання. Як зазначала Олександра у своїх спогадах: «Ми розлучилися з надією зустрітись на життєвому шляху бодай ще раз, хоч ні він, ні я тоді й передбачити не могли у що перетвориться наше подальше спілкування»⁴⁶.

Тоді ж, коли її власне життя зазнавало змін та набувало нового сенсу, Олександра відіграла важливу роль і у житті майбутнього пасинка, Юрія, познайомивши його зі своєю давньою знайомою — Анастасією, розумною та освіченою дівчиною, з глибоким внутрішнім світом та розвиненим почуттям прекрасного. Анастасія захоплювалася літературою, мистецтвом та музикою, що робило її цікавою співрозмовницею та духовно близькою до Юрія. Олександра була впевнена у тому, що Юрій та Анастасія мають багато спільного, а тому організувала їхнє знайомство. Між Юрієм та Анастасією швидко виникла взаємна симпатія. Вони знаходили спільну мову у питаннях літератури, мистецтва та філософії. Олександра відчувала радість та задоволення від того, що змогла допомогти двом хорошим людям знайти одне одного.

Приїхавши до Юрія Крамаренка в Умань, Олександра майже відразу вийшла за нього заміж. Шлюбна церемонія була скромною і відбулася у майже порожній церкві. Після шлюбу був організований святковий обід для найближчих родичів та знайомих. Так розпочався уманський період у житті Олександри уже Крамаренко. Невдовзі після приїзду Олександри до Умані, її обрали до Правління Товариства Грамотності, а згодом вона очолила бібліотеку, хоча й не мала досвіду в цій сфері. Разом з однодумцями вона розробила план реорганізації та взялася за його втілення. Невдовзі вдалося багато що зробити, але через бюрократичні формальності Олександра була змушена залишити Правління. Та попри всі труднощі, бібліотека продовжувала функціонувати, хоча й зазнавала постійних утисків з боку влади. Олександрі ж звинувачували у поширенні суспільно небезпечних ідей та навіть арештовували на деякий час.

Завдяки Олександрі та Юрію було отримано дозвіл на проведення лекцій у приміщеннях клубу, гімназії або комерційного училища. 1910 р.

було отримано дозвіл на проведення однієї лекції, 1911 р. — п'яти, 1912 р. — лише однієї. З кожним заходом інтерес слухачів зростає, що викликало занепокоєння з боку влади. З метою забезпечення благодійності кожна лекція підлягала обов'язковому затвердженню губернатором. Усі запрошені лектори зупинялися в будинку Крамаренків, що свідчить про їхню активну участь у просвітницькій діяльності та прагненні сприяти розвитку освітніх ініціатив.

У грудні 1911 р. Олександра Крамаренко отримала лист від секретаря Лекційної комісії Київського Товариства Грамотності з пропозицією стати його членом і зайнятися організацією лекцій. Було ухвалено рішення створити місцеве відділення Товариства, що дало б можливість не лише проводити лекції, а й реалізовувати усі заходи, передбачені статутом. Зокрема, йшлося про створення бібліотек, проведення наукових дискусій, читань рефератів, влаштування вистав та інших освітніх і культурних ініціатив.

Зі спогадів Олександри відомо, що 25 травня 1912 р. в Умані відбулося зібрання членів Товариства (близько 100 осіб). Здавалося, що діяльність почала набувати організованого характеру, однак уже 27 травня 1912 р. надійшло розпорядження про припинення лекцій та усієї просвітницької діяльності.

Опинившись в новому для себе середовищі, Олександра з цікавістю та ентузіазмом почала вивчати українську культуру, побут та фольклор. Разом із Юрієм вони популяризували національну спадщину, організовували літературні вечори та різноманітні заходи, поширювали українську літературу серед населення. У той час це було досить ризиковано, адже українська культура та мова зазнавали утисків з боку влади.

Коли у сімейному колі Крамаренків обговорювались якісь медичні питання, то у них однаково глибоко занурювалися і батько, і сини, а Олександра із захопленням слухала ці дискусії, навіть прагнула підготуватися до професії стоматолога, мріючи стати повноцінною помічницею Юрію Львовичу. Проте доля склалася інакше, і цей задум не вдалося втілити в життя. Вона лише зрідка допомагала чоловікові під час операцій, коли випадала така нагода чи траплялася необхідність. Водночас її захопила інша важлива справа — робота над відновленням Уманської громадської бібліотеки, яка на наступні вісім років стала для неї пріоритетною.

Відносини з дітьми та їх дружинами були чудові. Олександра стала для синів Юрія не просто мачухою, але й другом, порадницею та близькою людиною.

На початку подружнього життя з Олександром Юрій мав багато боргів, адже він постійно пересилав кошти своїм дітям — Євгену, який лікувався за кордоном, та Леву, який навчався за кордоном. Олександра з розумінням ставилася до цього. Подружжя часто їздило у Київ до сестри Лева — Поліни, яка після смерті їхнього брата Петра забрала його дітей до себе. Олександра також була не проти забрати дітей Петра до себе, що свідчить про її людяність та доброту. Сини Юрія Крамаренка, маючи перед собою приклад таких жертвних жінок, самі стали гідними людьми, які цінували сім'ю, поважали традиції та прагнули до саморозвитку.

У родині Крамаренків важливу роль відігравали жінки синів Юрія Левовича, які долучалися до спільних справ, підтримували родинні традиції та розділяли інтереси своїх чоловіків. Однією з них була Анастасія, дружина Юрія Юрійовича.

Анастасія Олексіївна Протопопівна рано залишилася без матері, тоді їй було близько п'яти — шести років. Її батько був військовим, і після смерті дружини виховання дівчинки перейшло до її дядька та тітки. Дядько виявився успішною, доброю та високоосвіченою людиною, що мало значний вплив на дівчинку. Тітка ж не мала високих моральних якостей та педагогічного хисту, і хоч Анастасія завдяки своїй внутрішній стійкості, не піддавалася тітчиному впливу, її молодша сестра Соня сповна такий вплив зазнала.

Дві сестри були цілковитими протилежностями. Анастасія — жива, енергійна, сповнена прагнення до діяльності, спілкування та допомоги людям. Натомість Соня була повільною, флегматичною, замкнутою та недолюдькуватою. Незважаючи на молодий вік, вона ставилася до людей із глибокою недовірою, що, зрештою, призвело до трагічного повороту її долі.

Після закінчення Володимирської гімназії Анастасія вирушила до батька в Польщу, який оточив її товариством військової молоді, сподіваючись, що вона скористається всіма привілеями та розвагами такого середовища. Проте юну дівчину цікавило навчання. Тому вона вирушила до Москви, де вступила на педагогічні курси, а паралельно працювала в школі. У період літніх канікул вона влаштувалася вчителькою в громаді сестер милосердя, що знаходилася в маєтку графа Бобринського в Тульській губернії. У листах вона захоплено описувала свої умови проживання: велике приміщення у флігелі палацу, розкішно мебльована кімната, красивий парк зі ставком, що відокремлював маєток від міста. Вона знаходила ра-

дість у поєднанні навчання, природи та можливості займатися улюбленою справою. Анастасія прагнула подальшої освіти, вивчала латину та мріяла про медичну кар'єру. Саме педагогіка звела Анастасію з Олександром Крамаренко. Їхнє знайомство відбулося випадково. Олександра Крамаренко згадувала: «Моє перше знайомство з Анастасією Олексіївною Протопоповою сталося дуже давно»; «пам'ятаю, ми з Катюшею були у знайомій учительки, завідувачки школою, яка переконувала Катю зайняти її місце. Під час нашої розмови до кімнати зайшла молода дівчина, дуже витончена, з прегарним кольором обличчя. Одяг на ній був траурний. Це була учителька тієї ж школи. Нас познайомили і ми якось відразу відчувли взаємну симпатію. У подальшому, познайомившись ближче, я з особливим інтересом спілкувалася з нею і багато від неї отримувала»⁴⁷.

Анастасія поступово заглиблювалася в анатомію, фізіологію, хімію, плануючи своє майбутнє в медицині. Її день був розписаний до хвилини: з 9-ї ранку до 16-ї години — заняття з сестрами, з 16-ї до 19-ї — самостійне навчання, з 19-ї до 20-ї — читання художньої літератури, після чого вечірня прогулянка. Щонеділі Анастасія відвідувала земську лікарню, де працювала знайома жінка, і пропонувала свою допомогу в аптеці. Вона бачила, наскільки важка праця лікарів, адже за день вони обслуговували до 250 пацієнтів. Проте Анастасія вірила, що практика дає значно більше, ніж теоретичне навчання, прагнула до освіти та професійного розвитку, мріяла навчатися у Петербурзькому інституті. Однак її плани зазнали змін, і наступного року вона вирушила до Швейцарії, в Цюрих.

Олександр широ співчувала та підтримувала Анастасію у її прагненні до освіти. Вона відчувала до неї теплі, майже сестринські почуття. У відповідь Анастасія також виявляла до неї глибоку довіру та доброзичливість. Перебуваючи за кордоном, Анастасія писала про свої враження та труднощі. Вона зізнавалася, що життя у Цюриху було непростим, але вона зберігала віру у власні сили. Згодом Анастасія дізналася про те, що в Петербурзі відбулися значні зміни в освіті: там більше не присуджували золотих медалей, а прийом до навчальних закладів здійснювався за результатами екзаменів. Це змусило її думати про можливість вступу до Паризького університету, тож вона почала дізнаватися про умови навчання в Парижі, Цюриху та Лозанні.

Попри всі труднощі, Анастасія самотужки продовжувала навчання та саморозвиток. Вона активно займалася самоосвітою, читала праці з

політики, філософії, фізіології, анатомії та ботаніки. Водночас вона усвідомлювала власні прогалини у знаннях і відчувала сильне бажання надолужити втрачене. Після тривалих мандрів вона нарешті повернулась до Цюриха і вступила до університету.

Університетська освіта в Цюриху була добре організована, особливо викладання анатомії. Вона зауважила, що серед студентів було багато російськомовних, але більшість із них були євреями, тоді як етнічних росіян було небагато. Вони не становили єдиної спільноти, не гуртувалися. З німцями теж не було близьких контактів, хоч і ворожого ставлення вона не помічала. Анастасія Олексіївна знаходила в науці і натхнення, і розраду, а головне — бачила перед собою мету, заради якої була готова долати усі труднощі. Окрім навчання, вона багато читала, особливо з історії, політичної економіки та філософії. Її цікавило широке коло питань і вона прагнула знань, але часу завжди було замало. Наука забидала багато її сил та енергії. Лекції спочатку були складними, вона майже нічого не розуміла. Щоб прочитати вдома хоча б сторінку, їй доводилося заглядати у словник ледь не на кожному слові. Вона хворіла, відчувала втому, а в душі росло усвідомлення, що дорогоцінний час витрачається даремно. Те, що вона могла б зрозуміти рідною мовою за кілька хвилин, тут займало години. І вона питала себе: чому стільки зусиль, стільки життя, стільки часу йде на це? Її шлях був непростим, сповненим випробувань, але прагнення до знань не дозволяло їй зупинитися. Вона зіштовхнулася з труднощами, оскільки кожне нове слово у підручниках доводилося перекладати, витрачаючи на це години. Проте з часом вона навчилася опановувати матеріал швидше, і це дало їй відчуття впевненості у власних силах.

Знайомству Анастасії з її майбутнім чоловіком, Юрієм Юрійовичем Крамаренком, сприяла Олександра Крамаренко. Навесні 1907 р., коли Юрій Юрійович вирушав за кордон, Олександра попросила передати Анастасії листа. Саме завдяки цьому проханню відбулася їхня перша зустріч, яка залишила в Анастасії глибоке враження, про яке вона згадувала: «його добрі очі, відкритість і природна простота одразу викликали симпатію. Він поведився щиро і безпосередньо, що створювало атмосферу довіри»⁴⁸.

Анастасія була змушена вирушити до Берліна на весняний семестр навчання, що тимчасово розділило її з Юрієм. Проте їхнє знайомство швидко переросло у міцну дружбу, яка згодом стала основою для глибоких почуттів і подружнього союзу. Спільні інтереси, професійні амбіції та вза-

ємна підтримка стали визначальними у їхніх стосунках. Після наукових студій за кордоном, Юрій та Анастасія повернулися до Москви, де разом готувалися до іспитів. Спільна праця, інтелектуальні дискусії та взаємна підтримка в період інтенсивного навчання ще більше зміцнили їхній зв'язок. Ця співпраця не лише сприяла їхньому професійному становленню, а й заклала основу для подальшого спільного життя, сповненого наукових досягнень і самовідданої медичної діяльності.

Навесні 1907 р. Юрій Юрійович вирушив за кордон для навчання протягом одного семестру, маючи на меті вдосконалення своїх професійних знань та набуття закордонного досвіду. У цей час сестра Юрія, Оксана Крамаренко, запросила Анастасію відвідати Умань, де вона вперше познайомилася з батьком свого майбутнього чоловіка — Юрієм Левовичем Крамаренком. Ця зустріч відіграла важливу роль у подальшому зближенні Анастасії з родиною Крамаренків. Юрій Левович мав глибокі знання, широку ерудицію та високі моральні цінності, справив на майбутню невістку сильне враження. Його прогресивні погляди, зацікавленість у медицині та суспільному житті відображалися в атмосфері сімейного кола, де цінували знання, культуру та професійний розвиток.

Анастасія органічно вписалася у родину, їх об'єднували спільні інтереси та світоглядні цінності. Вона багато часу проводила, гуляючи в Софіївському парку разом із Юрієм Львовичем, батьком Юрія, сестрою Оксаною та молодшим братом Левом. У своїх листах до Олександри вона писала: «Я дуже люблю усякі такі прогулянки на лоні природи. Юрій Левович теж цим захоплюється»⁴⁹. Такі прогулянки сприяли зміцненню зв'язків Анастасії з родиною Крамаренків та відкривали для неї нові аспекти їхнього спільного життя.

Улітку 1907 р. Анастасія разом з Юрієм та його родиною вирушили до Криму, в Чам-Агач, де на той час лікарську практику проходив старший брат Юрія — Євген Крамаренко. Метою подорожі був не лише відпочинок, а й ознайомлення з лікувальним потенціалом Криму, який ставав одним із центрів медичної діяльності, особливо у галузі лікування захворювань дихальної системи та загального зміцнення здоров'я. На той час Юрій та Анастасія вже перебували у шлюбі і як сім'я оселилися в Алупці — одному з найвідоміших курортних міст південного узбережжя Криму.

Анастасія та Олександр всіляко підтримували чоловіків у роботі, поділяли їхні наукові зацікавлення та навіть допомагали під час операцій. Інтелектуальні пошуки та культурний розвиток відігравали важливу роль

у житті жінок цієї родини. Вони регулярно організовували поїздки до музеїв, театрів та інших осередків культури. Особливу увагу вони приділяли зміцненню родинних зв'язків, намагаючись підтримувати тісний контакт із родичами своїх чоловіків.

Анастасія та Олександра часто навідували Поліну — сестру Юрія Юрійовича, а також Івана та Наталію — його брата та невістку. Такі відвідини зміцнювали родину, сприяли кристалізації спільних інтересів.

Дружина Івана Наталія опинилася у вкрай важких умовах під час хвороби чоловіка на тиф. Вона була змушена працювати без перепочинку, щоб прогодувати дітей, доглядати за хворим чоловіком і забезпечити родину найнеобхіднішим. Її виснаження яскраво відображене в одному з її листів до Олександри: «Я нічого не пам'ятаю, тому що від втоми я оглухла і майже осліпла — 11 днів без хвилини сну, без допомоги, не відходячи від Івана Львовича. Я ще пекла, щоб було на 1 фунт м'яса і на пляшку молока та на прокляту макуху»⁵⁰. Ці слова засвідчують неймовірну стійкість жінки, яка, попри фізичне та емоційне виснаження, самовіддано виконувала усі сімейні обов'язки. Вони також ілюструють картину тогочасного побуту та сімейного життя, коли жінки брали на себе колосальну відповідальність за добробут сім'ї.

Під час Першої світової війни вся родина Крамренків об'єдналася у Глинську, куди прибули також Анастасія та Юрій. У той час у регіоні лютував черевний тиф, який вразив багатьох, зокрема і Юрія Юрійовича та його племінницю Наталю, молодшу доньку Лева. В умовах значного поширення інфекції Анастасія взяла на себе комплексний догляд за хворими, виконуючи одночасно функції доглядальниці, лікаря та медичної сестри. Її самовіддана праця та компетентність стали вирішальними у процесі лікування та реабілітації рідних. Після одужання Анастасія та Юрій активно долучилися до роботи в Червоному Хресті, надаючи медичну допомогу в умовах воєнного часу. Їхній досвід і професійні знання були вкрай затребуваними, що сприяло ефективній організації медичної допомоги.

Згодом Юрія як висококваліфікованого лікаря було мобілізовано до військово-медичної служби. Така ж доля чекала й на Анастасію, однак вона захворіла на черевний тиф. Перебіг хвороби був надзвичайно важким, що значно підірвало її фізичний стан. Після довгого періоду одужання подружжя вирушило до Києва, де їх зустріли Юрій та Олександра. Остання була глибоко вражена зовнішніми змінами в Анастасії, що стали

наслідком перенесеної недуги. Вона згадувала: «Хвороба залишила глибокий слід на Тасі, — це була знесилена, згорблена стара, важко було утримати сльози, дивлячись на неї»⁵¹. Попри виснаження та серйозні наслідки хвороби, Анастасія не припинила своєї діяльності.

Коли м. Києвом прокотилася хвиля арештів переважно інтелігенції та українців, то арештованим був і Юрій Крамаренко, що змусило його дружину Анастасію залишатися в Києві та докладати значних зусиль для його звільнення. Вона зверталася до офіційних установ, шукала підтримки серед знайомих і колег, демонструючи неабияку наполегливість та дипломатичні здібності.

Після повернення Юрія подружжя продовжило свою професійну діяльність, переїжджаючи з одного міста до іншого. Вони працювали разом як медики, підтримуючи один одного як у професійному, так і в особистому житті. Анастасія відігравала не лише роль вірної супутниці, а й була незамінним фахівцем у медичній сфері. Вона брала активну участь у лікуванні пацієнтів, координувала питання надання допомоги, а в деяких випадках самостійно виконувала складні маніпуляції.

Анастасія відігравала важливу роль не лише у житті Юрія Юрійовича Крамаренка, а й була активною у суспільному та професійному середовищі свого часу. Її діяльність була тісно пов'язана з медициною, громадською роботою та підтримкою чоловіка в усіх його починаннях.

Обставини і дату смерті Анастасії поки з'ясувати не вдалося, а Юрій Юрійович Крамаренко пішов з життя 9 березня 1968 р. Та навіть фрагментарні відомості її біографії та короткі сторінки їхнього сімейного літопису свідчать, що вона була непересічною особистістю з багатим внутрішнім світом, цілеспрямованою на гуманізм та самопожертву. Анастасія була гідною представницею родини Крамаренків, яка займала помітне місце у національно-культурному житті кінця XIX — перших десятиліть XX ст.

Лев Крамаренко — український художник та педагог. Його творчість, сповнена глибокого розуміння національних традицій та прагнення до новаторства, стала справжнім надбанням української культури. Особливе місце в його житті посідала Ірина Жданко, яка була не лише його дружиною, а й вірною соратницею, талановитою художницею. Саме Л. Крамаренко відіграв важливу роль у її становленні як мисткині, спочатку будучи її вчителем та наставником, а згодом — партнером у житті та мистецтві. Їхня співпраця стала вагомим внеском у розвиток українського мистецтва.

Народилася Ірина Жданко 9 вересня 1905 р. в м. Санкт-Петербурзі в родині генерал-майора Олександра Єфимовича⁵². Однак більшу частину життя вона провела в Україні. Переїхавши до м. Києва у 1920 р., вона вступила до Київського художнього інституту, де навчалася в майстерні Л. Крамаренка. Саме під його керівництвом вона набула необхідні навички, які згодом допомогли їй реалізуватися як художниці-монументалістці. 1924 р. Ірина дебютувала на Професійній художній виставці в м. Києві. Після закінчення інституту (1927 р.) вона постала перед вибором між станковим і монументальним живописом. Вона долучилася до створення монументального розпису їдальні в «Ленінському дитячому городку» та працювала над розписом клубу, отримавши диплом художника-організатора монументального малярства. Попри певну критику в пресі⁵³, її робота була високо оцінена викладачами.

Того ж року вона разом з Л. Крамаренком та іншими митцями стала членкинею Об'єднання сучасних мистців України (ОСМУ) та взяла участь у виставці «Мистецький Київ — Західній Україні»⁵⁴, яка мала не лише мистецьке, а й соціальне значення: її організували для допомоги постраждалим від повені в Західній Україні. Наприкінці 1927 р. подружжя Крамаренків представляло українське мистецтво на виставці «Мистецтво народів СРСР» у м. Москві, що підтвердило їхній статус провідних художників країни.

І. Жданко завжди була поруч з Л. Крамаренком, підтримуючи його в усіх починаннях, поділяла його прагнення відродити традиції української кераміки. Л. Крамаренко запровадив до навчального плану Глинської керамічної школи вивчення українських художніх народних промислів та ознайомлення учнів з роботою місцевих майстрів. У цьому він завжди знаходив підтримку та розуміння з боку дружини. Їхній творчий тандем був надзвичайно плідним. Керамічні вироби майстра та його учнів, серед яких була й Ірина, згодом демонструвалися на Всесвітній виставці в Парижі, що стало визнанням їхнього таланту та внеску у розвиток українського мистецтва.

Л. Крамаренко прагнув вберегти своїх учнів Глинської керамічної школи від голоду та холоду у важкі 1920-ті роки й запропонував їм жити в колишньому Межигірському монастирі, який учні жартوما називали «академією». Там вони могли обмінювати свої малюнки на їжу, що було справжнім порятунком для багатьох. Про це у своїх спогадах нотує май-

стер художньої кераміки та один із випускників Глинської школи Павло Іванченко⁵⁵.

1930-ті рр. стали для Ірини періодом багатьох подорожей разом із чоловіком. У 1934–1935 рр вони відвідали Бухару та Самарканд, які посутньо вплинули на її художній стиль. Під час цієї поїздки вона створила серію етюдів, присвячених східним пейзажам та міським мотивам. У 1936–1941 роках вона разом із Л. Крамаренком здійснювала творчі подорожі до Криму та на Кавказ, де вона працювала над серією морських пейзажів і жанрових сцен. Друга світова війна внесла корективи у їхнє життя. У 1941 р. подружжя евакуювалось до Середньої Азії, де 1942 р. Л. Крамаренко помер⁵⁶. Втративши чоловіка, Ірина повернулася до Москви та присвятила себе створенню робіт, присвячених подіям війни.

З 1950-х років вона продовжувала працювати, відкривши у своїй квартирі на Арбаті в м. Москві вечірню студію малюнка. Водночас активно займалася громадською діяльністю: 1965–1990 рр. була членкинею Комісії з народного мистецтва при Спілці художників СРСР, а також продовжувала подорожувати, досліджуючи культуру Середньої Азії. Особливе місце у її творчості займали мотиви східної кераміки, якою вона захоплювалася протягом багатьох років.

Чимало зусиль І. Жданко приділяла збереженню спадщини Л. Крамаренка. 1960 р. вона листувалася з Уманським краєзнавчим музеєм і передавала йому архівні матеріали, світлини та живописні твори чоловіка. Завдяки її зусиллям мистецька спадщина Л. Крамаренка збереглася для майбутніх поколінь⁵⁷.

Померла І. Жданко 23 травня 1999 р. в Москві. Її картини, сповнені ліризму, емоційності та глибокого відчуття світу, надихають життєстверджуючою силою. Її життя та творчість стали яскравим прикладом відданості мистецтву, а її роботи є невід’ємною частиною українського культурного спадку.

Таким чином, у великій уманській родині Крамаренків, де батько Юрій Левович і два старші сини Євген та Юрій були відомими лікарями, а третій — Лев Юрійович став відомим художником, не менш талановитими були їхні дружини. Перша дружина Юрія Левовича Марія і друга Олександра, донька Оксана і невістки сповна виконували місію берегинь сімейних цінностей, були надійною опорою своїх чоловіків, сприяли їхньому кар’єрному зростанню та й самі були духовно багатими особистостями. Вони

здобули освіту, самовдосконалювались, були здібними виховательками та учительками своїх дітей, допомагали своїм чоловікам і зростали професійно на рівні з ними.

2.4. ЖІНОЧІ ДОЛІ ПО ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ЗІ СПОГАДІВ П. Н. Г. ПИХОВИЧ (1926–2008)

Активізація людського «мурашника» в Європі після лютого 1942 р. цілком порівнянна з переміщенням народів, що мало місце в XX ст., — поруч двох світових воєн та по їх завершенню. Як і в минулому XX ст., нині епіцентром цього руху стала Україна. Напад нацистської Німеччини на СРСР у 1941 р. перетворив її терени на головний театр Другої світової війни, призвів до колосальних втрат серед цивільного населення, зламав долі мільйонів людей та їхніх родин, змусив десятки тисяч наших земляків назавжди залишити Україну.

Тривалий час по Другій світовій війні крім офіційних статистичних показників і поодиноких спогадів майже нічого не було відомо ні про мільйони військовополонених (наших краян), ні про сотні тисяч молодих українців (т. зв. оstarбайтерів), яких було вивезено на примусові роботи до нацистської Німеччини, ні про біженців, які втечу рятувалися від вогнища смертоносних фронтів чи від репресій тоталітарного режиму. Їхнім пристанищем (а для сотень тисяч могилою) стали нацистські концентраційні табори на теренах поневоленої Європи. Наприкінці війни та відразу по ній у таких таборах перебувала велика кількість наших співвітчизників, статус яких на той момент складно було визначити.

Згідно з підрахунками командування військ антигітлерівського альянсу, на які покликається В. Маруняк⁵⁸, на день німецької капітуляції 2 травня 1945 р. лише у таборах на німецькій та австрійській території перебувало 16,2 млн чужинців різних категорій: примусових робітників, військовополонених та в'язнів, які вижили, політичних емігрантів. Всі ці люди в таборах (на той момент вже таборах для «переміщених осіб») потребували не лише харчування, місця для ночівлі, роботи, але й визнання та підтвердження власного статусу жертви нацизму⁵⁹.

Тема табірної життєвості в Європі, як українців-військовополонених, так й українців-остарбайтерів та біженців під час Другої світової війни та відразу по ній, не була серед пріоритетів наукових досліджень не лише в Україні, але й на Заході — серед української діаспори⁶⁰, хоча саме їй маємо завдячувати за перші розвідки в цій царині⁶¹.

Закрита з ідеологічних міркувань, в СРСР означена тема вийшла на дослідницький фронт десь у другій половині 1950-х рр. і зберігала ідеологічне

забарвлення до розпаду СРСР⁶². Практично з того моменту і до нині у вітчизняній довідковій літературі міститься доволі скупа інформація про нацистські концтабори, яка зазвичай обмежується трактуванням поняття «концтабір» і представленням декількох історій таборів, як прикладів. Другий важливий момент, який характеризує загальний стан наукових досліджень — це дуже мала кількість інформації про людей, які були ув'язнені в таборах. У нацистській системі ідентифікації в'язнів концтабору такої категорії, як «українці», не передбачалося⁶³. З ідеологічних міркувань не надавалося значення вивченню цього аспекту в СРСР.

В Україні незалежній тема поневолених українців періоду Другої світової війни, — військовополонених, примусових робітників у Третньому райху, біженців і репатріантів, — зазнала прогресу після набуття нею статусу держави. Її фаховим вивченням займаються співробітники єдиної в державі спеціалізованої інституції — відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України Національної академії наук України та архівісти⁶⁴. Чимало неопублікованих документів, що вміщують цінну інформацію про події табірної життя в нацистській Німеччині періоду Другої світової війни, зберігаються на полицях архівів, очікують на своїх дослідників в українських родинах, передаються ними до музейних фондів, стаючи надбанням широкого кола читачів.

Нещодавно один із таких оригінальних документів надійшов на зберігання до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: лист Неллі Гаврилівни Пихович, мешканки м. Прескот-Велі (США), до Діни Андріївни Федоренко, мешканки м. Полтава (Україна)⁶⁵. Лист громадянки США Н. Г. Пихович датується авторкою 20 лютого 1998 р., за поштовими штемпельними відбитками, був відправлений із м. Прескот-Велі⁶⁶ 30 березня 2000 р., прибув до місця призначення 11 квітня 2000 р. Отримувач — Ф. Д. Андріївна. Лист написаний українською мовою культурною ручкою з чорним чорнилом, вкладений у конверт, містить рукописну схему і фотокопію зображення одноповерхової житлової забудови.

Лист Н. Г. Пихович є цінним документом, що містить емоційні роздуми авторки про життя у США на зламі 1990–2000 рр., її спогади про поневіряння теренами воєнної Європи [середина 1943 — кінець 1944], про перебування у таборі Ноймаркт (Баварія) [січень–квітень 1945], про життя у цьому ж таборі у статусі переміщеної особи після його звільнення американськими військами [квітень 1945 — грудень 1947], про від'їзд Н. Г. Пихович на еміграцію.

Н. Г. Пихович належала до тієї хвилі українських біженців воєнної пори, що складалися переважно з представників інтелігенції — колишніх студентів, учителів, інженерів, науковців, священнослужителів, службовців, які пам'ятали жакіття більшовицького політичного режиму та Голодомору 1932–1933 рр., а чимало з них безпосередньо зазнали репресій з боку радянської влади. Потрапивши до Західної України, вони швидко інтегрувалися в українське життя під німецькою окупацією, звідки згодом мігрували далі на захід в очікування приходу радянських військ і нового терору. Частина з них не лише не отримали допомоги від союзницьких сил, коли ті прийшли до Німеччини з визвольною місією, але й зазнали примусової репатріації до Радянського Союзу через їх довоєнне радянське громадянство. Решта — зреклися свого радянського громадянства та ідентифікували себе як українці без громадянства⁶⁷.

Без підготовчих дій та додаткової інформації лист Н. Г. Пихович важко піддається розумінню. Для об'єктивного сприйняття змісту й характеру подій, описаних у ньому, та задля їх комплексного розгляду, авторам статті належало студювати фахові публікації, звертатися до офіційних статистичних видань, ознайомитися з рідкісними архівними документами, опитати учасника листування — В. Ю. Федоренко, яка з огляду на хворобу своєї матері Д. А. Федоренко та за її дорученням фактично вела переписку з Н. Г. Пихович.

Найціннішим (з погляду дослідників) фрагментом спогадів Н. Г. Пихович є її оповідь про перебування з січня 1945 р. по грудень 1947 р. у нацистському концтаборі поблизу м. Ноймаркт⁶⁸. Табір Ноймаркт у Верхньому Пфальці постав у 1942 р. як транзитний табір для примусових робітників⁶⁹. Н. Г. Пихович у своїх спогадах описує його як нацистську фабрику смерті, що умертвляла в газових камерах тисячі людей різних національностей, передусім військовополонених та євреїв. Акцент у своїй оповіді Н. Г. Пихович робить на останніх трагічних місяцях існування табору, стисло й реалістично описує сцени бомбардування та масової загибелі таборян, прихід американських військ та подальшу участь невільників, яким удалося вижити.

Н. Г. Пихович, якій на момент перебування в таборі було лише 19 років, по багатьох роках нічого не згадує про військові підрозділи, що звільняли табір, не описує боїв за саме м. Ноймаркт. Заповнення цього пробілу вартувало авторам статті деяких зусиль, але дозволило отримати точнішу картину подій.

23 лютого та 11 квітня 1945 р. м. Ноймаркт зазнало двох потужних ударів американської авіації⁷⁰. Понад 90% старого міста лежали в руїнах.

Цивільне населення переховувалося у передмістях⁷¹. Із офіційних видань дізнаємося, що головну роль у захопленні м. Ноймаркт зіграла 65-та піхотна дивізія армії США, яка 21 січня 1945 р. висадилася у м. Гавр (Франція), 5 березня вийшла на фронт і з боями просувалася на схід. Упродовж 20–22 квітня її 259-й і 260-й полки вели запеклі бої за м. Ноймаркт, де зіткнулися з шаленим опором двох дивізій СС. Хоча офіційною датою окупації Ноймаркту американськими військами вважається 22 квітня 1945 р., опір есесівців у місті було подолано лише 23 квітня, а переговори щодо їх капітуляції тривали до 4 травня⁷².

Ув'язнені Ноймаркту пережили американські бомбардування і бої довкола табору з великими людськими жертвами, про що згадується в листі Н. Г. Пихович. Прихід американських окупаційних військ докорінно змінив умови життя поневолених у таборах. Американці запровадили тут свої військові адміністрації, які забезпечували порядок в тилу армії та регулювали процес повернення чужинців до своїх країн. Із початком їхньої діяльності частина чужинців в окупованих районах Німеччини отримали статус *переміщених осіб* (англ. Displaced Persons, DP). Для збирання й репатріації таких осіб до своїх країн була задіяна UNRRA⁷³, спеціальна установа ООН⁷⁴.

У 1945–1947 рр. основною проблемою мешканців табору Ноймаркт (на той момент мав самоназву *Нова Говерла*) стала репатріація до СРСР. За оцінкою Верховного штабу Союзнницьких експедиційних сил, на травень 1944 р. лише в Західній Європі перебувало близько 3 млн українців⁷⁵, полонених і робітників. За Ялтинською угодою від лютого 1945 р. союзники антигітлерівської коаліції зобов'язалися взаємно якнайшвидше репатріювати всіх громадян союзних держав із зайнятих теренів.

Військові комендатури західних членів альянсу активно взялися за виконання цього зобов'язання, не розуміючи небажання багатьох людей, які волею різних обставин опинилися на теренах райху, повертатися на батьківщину. Тих, хто чинив фізичний опір, етапували до радянського окупаційного сектору примусово, підозрюючи їх у вчиненні воєнних злочинів чи у співпраці з нацистами. По таборах Німеччини запанувало жахття примусової репатріації.

До осені 1945 р. повоєнний хаос на теренах Європи був узятий під контроль. Українці, яким вдалося уникнути репатріації протягом літніх місяців, розпочали новий етап у своїй боротьбі за політичний притулок. Вони опинилися в горнилі мінливої міжнародної ситуації, яка протягом

наступних місяців мала неминуче призвести до розпаду союзницького альянсу. Позбавлені двох прав, яких вони найбільше прагнули, — самоідентифікації та притулку, — вони зіштовхувалися із дедалі складнішими перспективами виживання⁷⁶.

Н. Г. Пихович була живим свідком полювання на людей у таборах повоєнної Баварії, спостерігала за трагедією примусової репатріації в американській окупаційній зоні, сцени якої красномовно описала у своєму листі. У ході цієї акції багато із переміщених осіб категорично відмовилися повертатися на окуповані радянськими військами рідні землі з національних, релігійних чи політичних причин. За спогадами Н. Г. Пихович, у ході згону на радянський бік вони зазнавали побоїв від табірнього конвою, на знак протесту вчиняли суїцид⁷⁷, нерідко завдавали собі важких фізичних ушкоджень⁷⁸.

Наростання суперечностей повоєнної доби у відносинах Сходу і Заходу відіграло визначальну роль у долі українців, які ще залишалися у таборах Німеччини. На зламі 1945–1946 рр. з'явилися перші ознаки зміни на краще. Питання примусової репатріації і політичних переслідувань не сходило з порядку денного палат США і Канади⁷⁹. Західна політика щодо мешканців таборів Європи почала пом'якшуватися у бік розширення можливостей їхньої еміграції на Захід — до США, Канади, Аргентини та інших країн.

За статистичними даними ЦПУЕ⁸⁰, у березні 1946 р., коли закінчилося їх масове повернення до СРСР, у Німеччині залишилося 177 тис. українців, із них в американській зоні окупації — 104 тис., у британській — 54, у французькій — 19 тис. осіб. В усіх зонах Австрії було на той момент 29 тис. українців⁸¹. Отож бо, менше ніж за рік після Ялтинської конференції з теренів повоєнної Європи до СРСР було репатрійовано до 2,8 млн осіб української національності.

Десь із літа 1946 р. життя у Ноймаркті дещо стабілізувалося, про що побіжно пише у своєму дослідженні канадійська науковця М. Дичок (2000)⁸². Вона згадує табір переважно в аспекті боротьби тутешніх українців за дозвіл на діяльність своїх національних організацій. Останні утискалися західною окупаційною адміністрацією з огляду на їх політично орієнтовану діяльність та спротив репатріації⁸³. Орієнтовно на осінь 1947 р. у Ноймаркті утримувалося 1 067 осіб, діяли 8 майстерень, кооператив, 6 фахових курсів, 6 громадських організацій, 2 парафії, 3 бібліотеки, дитячий садок, народна школа, гімназія, драматичний гурток, хор, оркестр⁸⁴. Щороку зростав потік емігрантів із числа мешканців табору. Н. Г. Пихович

разом із чоловіком Юрієм опинилася серед тих 45 044 українців⁸⁵, яким дозволили емігрувати з таборів повоєнної Європи до США. На 30 вересня 1949 р. у таборі Ноймаркт (Нова Говерла) не залишилося жодного колишнього в'язня і він припинив своє існування⁸⁶.

Перед публікацією оригінального тексту листа Н. Г. Пихович вважаємо за необхідне надати короткі біографічні силуети дійових осіб, згаданих у ньому.

Пихович (у дівоцтві Стенька) Нелля Гаврилівна (1926–2008) — уродженка с. Старі Санжари (нині Полтавського р-ну, Полтавської обл.). Із картки реєстрації переміщених осіб Союзнницьких експедиційних сил⁸⁷ відомо, що мала батька Гаврила Стеньку та матір Марію (у дівоцтві Черньовську)⁸⁸. Перед Другою світовою війною проживала з батьками на Донбасі, куди сім'я переїхала в 1930-х рр. До (чи з початком) нацистської окупації України Стеньки повернулися до Старих Санжар, де мешкали у будинку своїх родичів Рибасів. У період нацистської окупації Санжарщини, мати Н. Г. Пихович служила перекладачкою при окупаційній владі. Донька дружила зі своєю ровесницею, односельчанкою Д. А. Федоренко. Орієнтовно навесні 1943 р. сім'я Пиховичів залишила с. Старі Санжари⁸⁹ і якийсь час мешкала у Західній Україні, зокрема у м. Львів, де Н. Г. Пихович навчалася у музичній школі⁹⁰. Із особистої оповіді Н. Г. Пихович у згадуваному листі дізнаємося, що приблизно з літа 1943 р. вона «в голоді і в бомбах» біля півтора року поневірялася Польщею, Карпатами, Мадящиною, Словаччиною, Баварією. З січня по квітень 1945 р. перебувала на становищі ув'язненої у баварському концтаборі Ноймаркт. Після звільнення бранців Ноймаркту американськими військами у лютому 1945 р., як переміщена особа, перебувала у таборі до 6 грудня 1947 р. Тоді ж вийшла заміж: свідectво про шлюб № 39/47 видане у таборі Ноймаркт 30 жовтня 1947 р. 6 листопада 1947 р. змінила дівоче прізвище *Стенька* на прізвище чоловіка *Пихович*. Після 6 грудня 1947 р. відбула до Бельгії, де на неї очікував чоловік Юрій, звідки обоє планували виїхати до м. Вінніпег (Канада). У подальшому багато років мешкала з чоловіком та сином (обоє Юрії) у м. Прескот-Велі (Аризона, США)⁹¹. У 1960-х рр., після тривалих пошуків, написала першого листа подрузі своєї юності Д. А. Федоренко, яка на той момент мешкала в м. Полтава⁹². Померла Н. Г. Пихович 1 липня 2008 р. у Самаритянському центрі⁹³ Прескот-Велі. Похована на цвинтарі Odd Fellows Cemetery у Прескоті⁹⁴.

Пихович Юрій (1918–2013) — уродженець с. Яблунця (нині Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.), чоловік Н. Г. Пихович. Із картки реєстрації переміщених осіб Союзницьких експедиційних сил відомо, що перед Другою світовою війною жив у с. Яблунця. Під кінець Другої світової війни мешканець табору Ноймаркт (Баварія), де 30 жовтня 1947 р. було видане свідоцтво про його шлюб з Н. Г. Стенькою. Після жовтня 1947 р. перебрався до Бельгії, звідки планував виїхати до Канади. У подальшому багато років мешкав у м. Прескот-Велі (Аризона, США), помер 31 січня 2013 р. у м. Глендейл⁹⁵. Похований на цвинтарі Odd Fellows Cemetery у Прескоті⁹⁶.

Федоренко Діна Андріївна (1926–2005) — уродженка с. Старі Санжари (нині Полтавського р-ну, Полтавської обл.). У період нацистської окупації Полтавщини (вересень 1941 — вересень 1943) мешкала з родиною в с. Старі Санжари. Після звільнення України від нацистських військ навчалася у м. Івано-Франківську, здобула фах бухгалтера. Упродовж багатьох років мешкала і працювала за набутим фахом у м. Полтава. У 1960-х рр. отримала листа від Н. Г. Пихович зі США, подружки своєї юності періоду нацистської окупації Полтавщини. Переписка з п. Пихович тривала до початку 2000-х рр. Померла Д. А. Федоренко у 2005 р. після тривалої і важкої хвороби. Похована на міському цвинтарі в с. Розсошенці⁹⁷.

Федоренко Валентина Юріївна (1953 р. н.) — уродженка м. Полтава Полтавського р-ну Полтавської обл., донька Д. А. Федоренко.

*Лист публікується вперше в оригінальній літературній версії.

*Mrs. N. Pychowycz.
3300 Pine View Dr.
Prescott Valley,
Arizona 86314
U.S.A.*

*Ukraine
314000 Україна.
м. Полтава.
ул. Жовтнева 46
кв. 204
Федоренко Діна Ан*

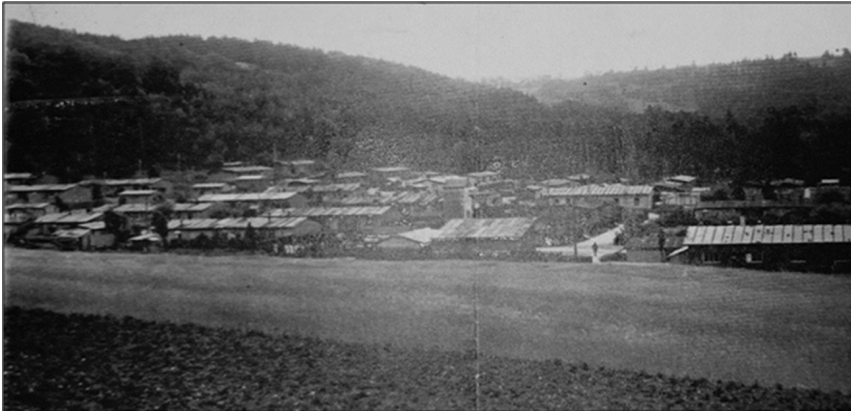
«Февр. 20–98

Дороженька моя Діна і вся Твоя родина,

Дякую за листа що надіслала Валюся⁹⁸, та задержалась з відповіддю. Слава Богу не гірше в нас майже по старому. Зима в нас продовжується, урагани, зливні дощі та повинь — принесла шкоди на мільярди дол. людям.

Позатопляла дома і поля, такого жаху ще не помне історія. Читаючи Святе Письмо, віруючі говорять, що Господь Зачав карати людей, щоб покалялись і не грішили. Але люди замість того роблять навпаки. Ще цього Гусейна принесло, був Гітлер а цей ще гірший. Кажу Юркові, проснімось рано — а то вже війна. Ми вже старої «наїлись», а це буде жаклива. Бо все атоми та страшні бактерії різних хворіб. Так спомнилось мені старе, то я зфотографувала своє — старе з 1945 — літом фото, що один робив. Той дурний Гусейн має тих всяких смертельних зараз що може вже знищити 2 — таких світа як наша земна куля. І сказав, — що я не журюсь що помру — але всіх знищу. Це мало трапитись в 1982 р., але якось пронесло. Тут в нас всі віруючі моляться аби не було війни — за мир. Дорогенька Діна, я дуже пережила багато перейшовши Польщу, жили 5 міс., Карпати — жили 5½, Мадяричину, Словаччину — жили 5 міс. Це все в голоді і в бомбах, Австрію 2 міс. — але той лагерь був збитий бомбами, залишки і нас з ними завезли до другого в Баварії — але коли ми приїхали — то з нього остались подекуди куски тіл, все було знищене. Тоді ми етапом йшли з 25 км, до цього. Один лагерь мав 19½ тис. людей з нашої Укр., то по кінці війни вони не захотіли повертатись на «Родіну», бо знає що їх чекає другий Гітлер. То англійська армія заїхала кругом лагерьа і стала звужатись, хто тікав — зза танків стріляли. Так, що це історична трагедія. Всіх дітей, жінок, священників було багато крім чол. все змішали з бараками і зробили «рівне» місце. А ще один на 12 тис. людей, — то вигнала всіх і гнала до готового транспорту, то вони проходили через міст і стали кидатись в річку батьки з дітьми, а анг. з ам. і російські солдати стояли і сміялись. То потім з ріки німецькі фермери викидали трупи на берег і там в ямах заривали. Навіть фото були, що деякі німці зробили. Наш лагерь два рази був обступлений і два рази нас вивозили, але один раз ми всі таборяни порозбігались – вже бувши в сов. лагері — готов до відправки на Родіну, а другий раз амер. військовики нас усіх спасли, і ми далі поїхали до «нашого» лагерью. Міста ж нім. всі були дуже зруйновані, также їжі не було. Дорогенька Діна, чи дістанеш мого листа як нічого не загремить! Дай Боже щоб був мир, але наш жидок і жиди — за війну, а другі проти, як завжди. Пробач моє сумне письмо, будь здоровенька зі Всією Родиною, щирий привіт від нас. Цілую щиро Вас Всіх, любяща Тебе твоя Неллі.

P.S. В нас понаїзжало сила дівчат — жінок на простітуцію до міст через агенцію в Укр. і Росії — «на заробітки» тепер їх вивалюють, бо тут своїх не бракує.

**Копія світлини концтабору Ноймаркт-ін-дер-Оберпфальц (1945).
З листа Н. Г. Пихович до Д. А. Федоренко, 2000 р.**

Дороженька Діна, в цьому лагері-концентраційному я перебувала від початку 45 року — янв., після війни до 47 року, виїшла тут заміж і в 1948 рік виїхала до Бельгії до Юрка. Тут було нас до 4 тис. укр. і поляків. Це я переняла з фото що мала на папір, бо раніше на папір не перенімали. Це не цілий лагерь, а більша частина, то я його домалювала. Ноймарк Оберпфальц (Так в оригіналі. — Л. К.) в Баварії високо в горах. Було 3 високі вежі з охранныками за ще війни, дроти на кругом загорожі колючі-загнуті. На кладбищі одна на раз була яма до 1.000 осіб як заповнили, то заривали самі таборяни а другу виривали і складали трупи одні на других [...] ми не мали імен — а тільки №№ = що мусіли запам'ятати і визивали коли треба — за номером. Це був найменший лагерь за війни а то всі по 12 до 19 тисяч. Воєнно пленных згазували, а нас не жидів — що людей прибувших давали до лагеря і газували що ночі. Ми як попали в нього (всі мусіли іти до л.) то цеж був январь і Словачч. вже була звільнена від нім. то нас теж на др. день попередили, готовтесь! То наш останній транспорт мав майже 1200 людей [...] То всі розклали (в баракі) по 1 простині і клали на неї хто що міг, чі харчі, чі золото. То сразу звязали угли і понесли люди «коменданту лагерю» подарунки, так ми уціліли. А коли нім. відступали, то перед тим приїхали грузовики з сол. і кулеметами нас розстрілять, але наш уже «спаситель» довго тургувався з ними, аж вони відїхали. А ми всі стояли вже напів мертві. То він сказав: [...], я спас ваше життя, а як прийдеться мені — то ви мене

спасите“. То він забрав нім. солдат з 3-вежів і наказав нам тікати в ліс, під віття щоб наломити і (як шалаш) ховатися під ним. Ворота відчинив. То ми всі як миші під куці і накрились віттям сиділи цілий день (14 днів) без їжі в холоді, а німці ще бились. По 14 днях прийшли амер. то ми всі дуже боялись, бо йшли цепом — напотові до стрілу. Мертвих було багато як ломились дерева від артилерій, але ранених не було, але від голоду і холоду. Ми ж усі були не далеко скелетів. Трупи звалювали до готової вже як завжди ями. 2 міс. ми не мали їжі, люди мерли по 10–12 в день. Містечко недалеко нас було все майже розбите — німці теж не мали їди».

2.5. КОПЕНГАГЕНСЬКА ШКОЛА БЕЗПЕКИ: ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ Й АНАЛІТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

У сучасному світі, що характеризується дедалі більшою конфліктогенністю, нестабільністю міжнародної системи та еволюцією загроз, що виходять за межі традиційного військового виміру, постає необхідність переосмислення теорій безпеки. Однією з найвпливовіших і водночас дискусійних теоретичних парадигм останніх десятиліть є концептуалізація конфліктогенності міжнародних відносин Копенгагенською школою безпеки. Вона запропонувала новаторський підхід до аналізу безпеки, розширивши її поняттєво-галузеві та акторно-дискурсивні межі. У центрі уваги цієї школи — процес «сек'юритизації», що визначає, як певні питання трансформуються в екзистенційні загрози через дискурсивні практики.

Актуальність дослідження зумовлена не лише методологічною інноваційністю концепцій Копенгагенської школи, а й її практичною евристичною цінністю для аналізу новітніх конфліктів (зокрема таких, як російсько-українська війна, яка демонструє нові форми гібридного протиборства, пропаганди, інструменталізації ідентичностей і маніпуляцій безпековим дискурсом). Копенгагенська школа дозволяє по-новому подивитися на роль мови, соціальних конструктів та ідентичностей у формуванні загроз і реакцій на них.

Мета наукової розвідки полягає в дослідженні теоретико-концептуальних засад Копенгагенської школи безпеки на основі аналізу її ключових понять (передусім «сек'юритизації») й оцінці аналітичних можливостей школи для дослідження сучасних міжнародних конфліктів, зокрема контексту війни Росії проти України. Серед завдань дослідження: з'ясувати еволюцію Копенгагенської школи в контексті загальної історії теорій безпеки; визначити основні поняття, підходи й інструменти, запропоновані представниками школи; проаналізувати приклад застосування концепції сек'юритизації до аналізу конфліктів постбіполярної доби, зокрема оцінити евристичний потенціал школи для вивчення російсько-української війни.

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, системності, поліфакторності, репрезентативності та залученні дискурсивного аналізу, структурно-функціонального,

конструктивістського і міждисциплінарного підходів. Використовуються елементи якісного аналізу безпекових дискурсів, а також теоретичне моделювання з урахуванням постпозитивістських традицій у теорії міжнародних відносин. Дослідження у розрізі проблематики наукової статті здійснюється насамперед на основі наукових принципів і методологічних засад сучасних міжнародних безпекових студій і неореалістичного підходу до вивчення поведінки міжнародних акторів. Науково-теоретичну базу аналізу безпеки становить поєднання класичного і розширеного західних підходів до розуміння національної безпеки, зокрема й на основі ідеї сек'юритизації як процесу трансформації певного безпекового питання чи аспекту.

Теоретики і засновники Копенгагенської школи безпеки

Теоретико-концептуальні засади Копенгагенської школи безпеки в рамках ширших безпекових студій були закладені ґроном західних науковців, які працювали у сфері дослідження конфліктогенного потенціалу міжнародних відносин. З-поміж них насамперед Баррі Бузан, Оле Вевер і Яап де Вільде зайняли провідні позиції та стали засновниками школи як провідного наукового напрямку західних безпекових студій.

Баррі Гордон Бузан (Barry Gordon Buzan) — один із провідних теоретиків сучасних міжнародних відносин, співавтор і співзасновник Копенгагенської школи безпеки. Народився 1946 р. у Великій Британії. Доктор політичних наук, почесний професор Лондонської школи економіки та почесний член Міжнародного інституту стратегічних досліджень. Його дослідження суттєво вплинули на розвиток теорій безпеки, міжнародної системи, регіоналізму та теоретичної рефлексії над структурами міжнародного порядку.

Центральною працею Бузана стала книга *«People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations»* (1983 р.; 2-ге вид. — 1991 р.)⁹⁹, у якій він запропонував багатовимірну концепцію безпеки, що виходить за межі виключно військових загроз і включає політичні, економічні, соціальні й екологічні аспекти. У цій роботі він започаткував ідею сек'юритизації — процесу, через який певні питання політизуються як «екзистенційні загрози» і вимагають позанормативної відповіді. Цей підхід, який Бузан розвинув разом з Оле Вевером та Яапом де Вільде у фундаментальній праці *Security: A New Framework for Analysis* (1998 р.)¹⁰⁰, ліг в основу подальшого формування Копенгагенської школи безпеки.

Копенгагенська школа розширила аналітичне поле безпеки, зосередивши увагу не лише на акторах і загрозах, а й на дискурсивних процесах, завдяки яким певні явища набувають статусу «загроз». Бузан також розробив концепцію регіональних безпекових комплексів, пояснюючи, як безпека формується і взаємодіє в межах певних географічно-політичних контекстів. Його подальші дослідження стосувалися теорії міжнародних систем і порядку, що знайшло відображення в спільних із Річардом Літлзом роботах, а також у книзі *From International to World Society?* (2004 р.)¹⁰¹, яка переосмислює ідеї англійської школи міжнародних відносин. Бузан виступає за міждисциплінарне поєднання політичної теорії, безпекових студій і соціології міжнародних систем, що робить його внесок ключовим для розуміння трансформацій у сучасній безпековій парадигмі.

Оле Вевер (*Ole Wæver*) — датський науковець, один із ключових теоретиків сучасних безпекових студій, співавтор і співзасновник Копенгагенської школи безпеки. Народився 1960 р. в Данії і є професором міжнародної політики в Копенгагенському університеті, засновник Центру розширених безпекових студій (*Centre for Advanced Security Theory*). Він відомий передусім як автор концепції сек'юритизації — центрального поняття Копенгагенської школи, яке радикально трансформувало академічне розуміння безпеки у постбіполярну добу.

У статті «*Security: the Speech Act*» (1995 р.)¹⁰² Вевер, спираючись на теорію мовленнєвих актів Дж. Л. Остіна, обґрунтував, що безпека не є об'єктивною властивістю загрози, а постає як результат дискурсивного процесу, під час якого політичний актор у своїй промові «сек'юритизує» певну проблему — тобто подає її як екзистенційну загрозу, що вимагає надзвичайних заходів. Це змістило акцент у безпекових дослідженнях із «матеріальних» на «інтерсуб'єктивні» чинники, відкривши шлях для аналізу мови, влади та політики у сфері безпеки.

Разом із Баррі Бузаном та Яапом де Вільде Вевер є співавтором знакової праці *Security: A New Framework for Analysis* (1998 р.)¹⁰³, у якій було остаточно сформульовано основи Копенгагенської школи. У цій моделі безпека розглядається як п'ять взаємопов'язаних секторів: військовий, політичний, економічний, соціальний та екологічний, кожен із яких може бути ареною сек'юритизації.

Крім того, Вевер значно вплинув на розвиток теорії міжнародних відносин через залучення дискурсивного аналізу, постструктуралізму та ідеї

«європеїзації безпеки». Його дослідження вказують на глибоку залежність безпекових практик від культурного, інституційного та лінгвістичного контексту. Завдяки Веверу Копенгагенська школа здобула визнання як інноваційний напрям у критичних безпекових студіях, що кидає виклик традиційним реалістичним підходам.

Jaap de Vries (Jaap de Wilde) — нідерландський політолог, один із провідних теоретиків безпекових студій і співзасновник Копенгагенської школи безпеки. Народився 1963 р. в Нідерландах. Став професором міжнародних відносин і безпеки в Університеті Гронінгена (University of Groningen). Його науковий доробок поєднує теоретичну глибину та інституційну практичність, зокрема в аналізі процесів сек'юритизації, регіоналізації та розширеного розуміння безпеки.

Найвідомішою є його участь у спільній праці з Баррі Бузаном і Оле Вевером — «*Security: A New Framework for Analysis*» (1998 р.), яка стала програмним документом Копенгагенської школи¹⁰⁴. У ній розроблено концепцію розширеної безпеки, що виходить за межі традиційного військово-центричного підходу і включає п'ять секторів: військовий, політичний, економічний, соціальний та екологічний. Де Вільде зробив вагомий внесок у теоретичне осмислення соціального й екологічного вимірів безпеки, а також у розвиток методології міждисциплінарного аналізу загроз.

Яап де Вільде активно досліджував трансформації безпекової політики в умовах постбіполярного світу, зокрема зміщення фокусу з державних акторів на транснаціональні, недержавні та інституційні структури. У своїх пізніших працях він також зосередився на питаннях гуманітарної безпеки, цифрових викликів та взаємодії безпеки й прав людини. Його підхід вирізняється критичністю щодо традиційних теорій міжнародних відносин, акцентом на важливості політичного контексту формування загроз та ролі безпекових дискурсів у конструюванні політичної дійсності. Як науковець, де Вільде сприяв легітимації Копенгагенської школи як одного з провідних напрямів у сучасних безпекових студіях, зокрема в межах критичної безпекової парадигми.

Копенгагенська школа безпеки:

концептуальні основи, структура й аналітичний потенціал

Копенгагенська школа безпеки, яка сформувалась наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. навколо дослідницької спільноти Копенгагенського

інституту миру (Copenhagen Peace Research Institute), стала одним із найвпливовіших альтернативних підходів до вивчення безпеки в постбіполярний період. Як уже зазначалося, її провідними представниками виступають Баррі Бузан, Оле Вевер та Яап де Вільде, спільна праця яких «*Security: A New Framework for Analysis*» (1998 р.) є програмним документом школи. Основною новацією Копенгагенської школи стало розширення розуміння безпеки за межі суто військового виміру та запровадження дискурсивного підходу до аналізу загроз через концепцію сек'юритизації.

У класичному реалізмі та неореалізмі безпека розглядалася переважно як захист держави від зовнішньої військової загрози. Основним аналітичним суб'єктом виступала держава, а головним критерієм загрози — її потенціал на дестабілізацію чи знищення державного суверенітету. Проте кінець холодної війни поставив під сумнів адекватність цього підходу до нових типів загроз: внутрішніх конфліктів, екологічних катастроф, міграцій, тероризму та гуманітарних криз.

Копенгагенська школа постала як відповідь на потребу в ширшому, гнучкішому і міждисциплінарному концептуальному апараті безпеки. Вона зберегла деякі структурні положення реалістичної традиції (наприклад, увагу до держав як акторів), але інтегрувала постструктуралістські й соціологічні підходи, зокрема дискурсивну теорію мовленнєвих актів Дж. Остіна та Дж. Серла.

Центральним поняттям Копенгагенської школи є *сек'юритизація* (securitization) — процес, у якому актор (сек'юритизатор) проголошує конкретну проблему екзистенційною загрозою для певного об'єкта (референтного об'єкта безпеки). Якщо така заява сприймається відповідною аудиторією як легітимна, проблема виходить зі сфери «нормальної політики» і потрапляє у сферу надзвичайних заходів.

Таким чином, безпека не є об'єктивною властивістю об'єкта чи ситуації, а міжсуб'єктивно сконструйованим станом, що виникає у процесі дискурсивної взаємодії. У цьому сенсі, Копенгагенська школа радикально зрушує аналітичний фокус: головним питанням стає не «що є загрозою?», а «як і чому щось проголошується загрозою?». Цей підхід підриває уявлення про безпеку як фіксовану категорію, натомість пропонуючи її як динамічний процес артикуляції загроз.

У «*Security: A New Framework for Analysis*» Бузан, Вевер і де Вільде розробили п'ятисекторну модель аналізу безпеки, що охоплює:

військовий сектор — традиційні питання оборони, війни, стратегічного балансу;

політичний сектор — легітимність, ідентичність, стабільність політичних систем;

економічний сектор — доступ до ресурсів, ринки, фінансова стабільність;

соціальний сектор — колективна ідентичність, культурна гомогенність, загрози асиміляції чи маргіналізації;

екологічний сектор — довкілля, зміни клімату, природні катастрофи¹⁰⁵.

Кожен сектор має власну логіку загроз, акторів і механізмів сек'юритизації. Наприклад, у соціальному секторі загрозою може виступати імміграція, яка сприймається як загроза національній ідентичності, тоді як в екологічному — зміна клімату як загроза виживанню людства.

Ще однією важливою розробкою Копенгагенської школи стала запропонована Бузаном концепція регіональних безпекових комплексів (*regional security complexes*). Її суть полягає в тому, що безпека не функціонує глобально однорідно, а формується у просторово структурованих регіонах, де безпекові взаємозалежності між акторами є сильнішими, ніж із зовнішніми середовищами. Ця модель дозволяє аналізувати регіональні системи безпеки (наприклад, Близький Схід, Південну Азію чи Центральну Європу) як самодостатні структури з власною динамікою, конфліктами та процесами сек'юритизації. У результаті школа пропонує більше, ніж універсальні теорії: вона надає інструмент для контекстуалізованого аналізу.

Копенгагенська школа є частиною ширшої парадигми *критичних безпекових студій*, оскільки ставить під сумнів усталені уявлення про «природність» загроз і безпеки. Водночас вона дистанціюється від радикального постструктуралізму, зберігаючи емпіричну орієнтацію та методологічну поміркованість.

Критика школи пов'язана з трьома аспектами:

I — логікою елітизму: акцент на сек'юритизаторах (влада, державні інституції) обмежує розуміння сек'юритизації як процесу знизу — з боку громадянського суспільства, меншостей, маргіналізованих груп;

II — надмірною увагою до дискурсу: обмеження аналітики лише сферою мовленнєвих актів і нехтування матеріальними умовами та структурними факторами (наприклад, нерівністю);

III — проблемою десек'юритизації: школа пропонує позитивний ідеал «повернення до нормальної політики», але не завжди чітко визначає механізми десек'юритизації в реальних конфліктах.

У контексті гібридних загроз, інформаційних війн, пандемій, глобальної кліматичної кризи та цифрової трансформації Копенгагенська школа зберігає свою актуальність. Її аналітичні інструменти дозволяють зрозуміти, як нові форми загроз конструюються, легітимізуються та інституціоналізуються в політичному дискурсі. Сек'юритизація кліматичних змін, COVID-19, міграцій, кібератак чи штучного інтелекту — усе це приклади, де підхід Копенгагенської школи надає можливість аналізувати не лише природу загрози, а й політичні ефекти її артикуляції.

Копенгагенська школа безпеки запропонувала радикальну переорієнтацію теорії безпеки від об'єктивістських до конструктивістських засад, наголосивши на ролі мови, дискурсу та соціального контексту у формуванні безпекових реальностей. Її п'ятисекторна модель, концепція сек'юритизації та ідея регіональних безпекових комплексів стали фундаментальними внесками у розвиток критичних безпекових студій. Попри певні методологічні обмеження, аналітична гнучкість і здатність адаптуватися до змінного світового контексту роблять Копенгагенську школу надзвичайно релевантною для дослідження безпеки у XXI ст.

Російсько-українська війна 2014–2025 рр. в оптиці Копенгагенської школи безпеки

Російсько-українська війна є не лише найбільшою збройною конфронтацією в Європі з часів Другої світової війни, а й феноменом, що докорінно змінює архітектуру регіональної та глобальної безпеки¹⁰⁶. Для її осмислення недостатньо традиційного реалізму чи ліберального інтернаціоналізму — вона вимагає інструментів, які враховують не лише матеріальні виміри сили, але й символічні, ідентичнісні, дискурсивні фактори. Саме такою методологією володіє Копенгагенська школа безпеки, що зосереджується на концептах сек'юритизації, багатосекторності безпеки та регіональної взаємозалежності.

Ключова концепція Копенгагенської школи (сек'юритизація) передбачає, що загроза стає реальною не лише через матеріальну силу, а й завдяки мовленнєвому акту, який переводить проблему в позаполітичну площину надзвичайного реагування. У випадку російсько-української війни ми спостерігаємо потужну двосторонню сек'юритизацію.

З боку України, агресія РФ від 2014 р. була представлена як загроза не лише державному суверенітету, а й ідентичності українського народу. Повномасштабне вторгнення у 2022 р. завершило процес дискурсивного відокремлення України від «російського світу» і активувало широке міжнародне співчуття¹⁰⁷. Війна інтерпретується як боротьба за виживання, що дозволяє мобілізувати ресурси, легітимізувати воєнний стан і надзвичайні політичні заходи.

Росія, у свою чергу, виправдовує агресію сек'юритизацією України як «антиросійського плацдарму» НАТО, а Заходу — як «екзистенційного ворога» російської ідентичності. Таким чином, утворюється симетричний (але не рівнозначний) конфлікт двох дискурсів, що самовідтворюються через медіа, офіційні наративи та зовнішньополітичні дії. Копенгагенська школа підкреслює, що сек'юритизація — це не лише відображення об'єктивної загрози, а акт створення нової реальності, яка виправдовує виключні заходи. Війна Росії проти України ілюструє цей процес з усією очевидністю.

Базуючись на ідеї, що загрози можуть мати не лише військову природу, Копенгагенська школа виділяє п'ять секторів безпеки: військовий, політичний, економічний, соціальний і екологічний. Російсько-українська війна як конвенційний повномасштабний збройний конфлікт екзистенційного характеру¹⁰⁸, зачіпає кожен із них.

Військовий сектор: очевидне вторгнення і масове насильство супроводжуються руйнуванням військової інфраструктури, застосуванням стратегій тотальної війни, а також елементами ядерного шантажу з боку Росії.

Політичний сектор: в Україні посилюється процес демократичної легітимізації влади в умовах воєнного стану, а в Росії — ескалація авторитарного правління. Війна змінила логіку політичної суб'єктності у Східній Європі.

Економічний сектор: блокада портів, знищення виробничої бази, санкції проти Росії, глобальні енергетичні та продовольчі кризи є наслідками війни, які змінили глобальну економічну геополітику.

Соціальний сектор: гуманітарна катастрофа, мільйони мігрантів і переміщених осіб, радикалізація національної ідентичності, формування нових лояльностей і антагонізмів — все це підтверджує, що війна є не лише збройною, а й соціально-екзистенційною.

Екологічний сектор: руйнація інфраструктури, зокрема підриг Каховської ГЕС, загрози ядерній безпеці (ЧАЕС і ЗАЕС), хімічне забруднення й

довготривалі екологічні наслідки засвідчують, що війна — це ще й екологічна проблема.

Отже, конфлікт має ознаки тотальної сек'юритизації, що охоплює весь спектр суспільного життя.

Розробки представників Копенгагенської школи безпеки ґрунтуються на теорії регіональних безпекових комплексів (RSCТ): безпека в різних частинах світу має власну динаміку і не завжди визначається глобальними акторами. Війна в Україні наочно підтверджує це. Регіон Східної Європи зазнав кардинальної трансформації. Україна фактично інтегрується до євроатлантичного комплексу, водночас РФ втрачає статус регіонального гегемона, а новими опорами стабільності стають Польща, країни Балтії, Чехія та Словаччина. Центральна Європа активізувала власну сек'юритизацію Росії, мобілізуючи ресурси для оборони східного флангу НАТО. Регіональна логіка безпеки перестала бути пасивною щодо рішень Вашингтона чи Брюсселя. Білорусь трансформується на військовий апендикс Росії, втрачаючи навіть залишки стратегічної автономії. Таким чином, на основі теорії Копенгагенської школи війна в Україні розглядається як подія, що змінила регіональні безпекові межі, переформатовуючи як союзи, так і уявлення про загрози¹⁰⁹.

На відміну від класичних теорій безпеки, Копенгагенська школа пропонує не лише аналіз сек'юритизації, а й розгляд можливості десек'юритизації — повернення проблем до нормального політичного дискурсу. Проте в реаліях російсько-української війни така перспектива виглядає проблематичною. Це пояснюється, зокрема, тим, що наративи обох сторін зафіксовані в символічній логіці добра і зла, цивілізаційного протистояння, що не допускає компромісів. До того ж інституційна сек'юритизація (закони, воєнні бюджети, зміни до освітньої, мовної, культурної політики) унеможливорює швидке повернення до нормальності. Урешті, Україна не має внутрішньої чи зовнішньої мотивації до десек'юритизації РФ, адже це суперечить самій логіці її національного виживання. Тим самим, довготривалий мир потребуватиме не лише припинення бойових дій, а й нових дискурсивних рамок, що можуть бути побудовані лише після фундаментальної зміни режиму в РФ¹¹⁰.

Отже, Копенгагенська школа безпеки дає потужний теоретичний інструментарій для розуміння природи російсько-української війни. Вона дозволяє побачити цю війну не лише як збройне протистояння, а й як дискурсивну та цивілізаційну боротьбу, що охоплює всі сектори суспільства, фактично деконструє регіональну безпеку та формує нову реальність для Європи. Теоретичне

осмислення цього конфлікту крізь призму сек'юритизації, багатомірності загроз і регіональної взаємозалежності дозволяє краще зрозуміти не лише минуле й теперішнє, а й потенційні сценарії майбутнього.

Копенгагенська школа безпеки стала однією з найпомітніших інтелектуальних течій у теорії міжнародних відносин, запропонувавши системний підхід до розширення і реінтерпретації поняття безпеки. Її основна інновація полягає в акценті на соціальній конструкції загроз, що відбувається через мовні акти — сек'юритизацію. Це дозволяє досліджувати безпекові феномени не лише як об'єктивні умови, а як міжсуб'єктивні процеси, в яких ключову роль відіграють політичні, суспільні й культурні чинники.

Теоретико-концептуальна модель Копенгагенської школи — з її виокремленням п'яти секторів безпеки (військового, політичного, економічного, екологічного та соціального), інструментом сек'юритизаційного аналізу та увагою до регіональних динамік — забезпечує комплексне осмислення сучасних конфліктів. Особливо ефективною ця модель виявляється у випадках так званих «гуманітарних» чи «гібридних» криз, де традиційні силові виміри доповнюються культурними, інформаційними та ідентифікаційними вимірами загроз.

Застосування аналітики Копенгагенської школи до російсько-української війни дозволяє розкрити, яким чином Росія та Україна конструюють власні безпекові дискурси, створюючи образи «екзистенційного ворога». Особливо це проявляється в російському політичному та медійному дискурсі, де Україна представляється як «антиросійський проєкт», загроза «руському миру» та регіональній стабільності. Український дискурс, своєю чергою, формує наративи про російську агресію як загрозу не тільки національному суверенітету, а й загальноєвропейській безпеці. Таким чином, війна постає не лише як територіальний конфлікт, а й як зіткнення альтернативних безпекових порядків та ідентичностей.

Загалом, Копенгагенська школа пропонує потужний інструментарій для теоретичного аналізу сучасних міжнародних конфліктів, проте її підходи потребують подальшої адаптації до умов багатомірної гібридної війни, цифрової інформаційної епохи та нелінійних форм впливу. Це відкриває перспективи для міждисциплінарних досліджень на перетині безпекових студій, соціальної лінгвістики, політології та кібербезпеки.

2.6. МІНЕРАЛИ РІДКІСНИХ ЕЛЕМЕНТІВ І КРИТИЧНІ МІНЕРАЛИ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Розвиток людства нерозривно пов'язаний з використанням багатств земних надр. Від кременевих наконечників для стріл до танків з бронею зі збідненого урану. В міру того як розвивалася промисловість, виникали запити на нові й нові види корисних копалин. На зміну тривалому «залізному» віку прийшов вік алюмінію і поліметалів, як наслідок розвитку літакобудування й електротехніки. У середині XX ст. людство спрямувало свої погляди на хімічні елементи, що не мали значного поширення в земній корі, але незначне їхнє додавання змінювало властивості сталі, ставало каталізатором технологічних процесів тощо. Цих елементів критично не вистачало електроніці, що бурхливо розвивалася.

Радянський Союз з ізолюваною в умовах холодної війни економікою орієнтувався на власні дослідження. Створений 1956 р. у системі АН СРСР Інститут мінералогії, геохімії та кристалографії рідкісних елементів (ИМГРЭ) отримав завдання вивчити поширення у надрах Радянського Союзу мінералів і руд з елементами, які не часто виявляли під час геологічного опробування. Наукова література поповнилася такими термінами як геохімія рідкісних елементів, мінералогія рідкісних елементів, родовища рідкісних елементів¹¹¹.

На перших порах до рідкісних відносили практично всі елементи, що перебувають у земній корі у твердому стані, за винятком півтора десятка петрогенних. Головним критерієм слугував їхній вміст у земній корі — ці елементи розмішені в таблиці кларків на найнижчих позиціях. Вміст більшості із них становив тисячні й менші частки від маси земних порід. Та не всіх, що робило геохімічний критерій дещо умовним (див. *табл.*). Зокрема, вміст поліметалів мало відрізнявся від вмісту рідкісно-земельних елементів, кларки Ba і Sr, які ніколи рідкісними не вважали, — цілком порівнянні з кларками Sr і Zr відповідно. Заради справедливості варто зазначити, що кларк елемента не є чимось остаточним і в міру накопичення аналізів зазнає змін, іноді досить суттєвих. Отримані різними авторами дані можуть відрізнятися вдвічі-втричі, а для Rb вони різняться в п'ять разів.

**Вміст рідкісних елементів у земній корі.
Усереднені дані з різних джерел**

Вміст, мас. %	Елементи
$> 10^1$	O, Si
$10^0—10^1$	Al, Fe, Ca, Na, Mg, K
$10^{-1}—10^0$	Ti, H, P
$10^{-2}—10^{-1}$	Mn, F, Ba, C, <i>Sr</i> , S, <i>Zr</i> , Cl, V, Cr, <i>Rb</i>
$10^{-3}—10^{-2}$	Ni, Zn, <i>Ce</i> , Cu, <i>Nd</i> , La, Y, N, Co, <i>Sc</i> , <i>Li</i> , <i>Nb</i> , <i>Ga</i> , Pb, B
$10^{-4}—10^{-3}$	<i>Th</i> , <i>Pr</i> , <i>Sm</i> , <i>Gd</i> , <i>Dy</i> , Er, Yb, <i>Cs</i> , <i>Hf</i> , <i>Be</i> , U, Br, Sn, <i>Ta</i> , Eu, As, <i>Ge</i> , W, Ho, Mo, Tb
$10^{-5}—10^{-4}$	<i>Tl</i> , Lu, Tm, <i>I</i> , <i>In</i> , Sb, <i>Cd</i> ,
$10^{-6}—10^{-5}$	Hg, Ag, <i>Se</i> , Pd
$10^{-7}—10^{-6}$	<i>Bi</i> , He, Pt, Au, Os, <i>Te</i> , Ru, Ir, Rh
$10^{-8}—10^{-7}$	<i>Re</i>
$10^{-11}—10^{-10}$	<i>Ra</i>
Примітка: Рідкісні елементи розміщені в порядку зменшення кларка. Напівжирний шрифт — категорія рідкісних елементів на середину XX ст., курсив — на початок XXI ст.	

Та незабаром перелік рідкісних елементів зазнав змін. Вже у зазначеній вище праці обмежились лише 41 елементом, вилучивши з рідкісних Hg, W, Sn, Mo, хоча за вмістом вони відповідають назві якнайкраще. В окремій групі вивели Ag і Au, а також радіоактивні U, Th, Ra. Для категорії рідкісних стали застосовувати додаткові критерії — відсутність власних мінералів або мале їх число та неспроможність утворювати скупчення (великі родовища). До геохімічних критеріїв уперше додали економічні — існування складнощів у разі вилучення елементів з мінералу. Таким чином, до кінця XX ст. перелік рідкісних елементів було обмежено до 18-ти, оскільки групу лантанідів разом з ітрієм стали розглядати також окремо — як рідкісноземельні елементи (*REE*)¹¹².

З відкриттям у світі нових родовищ рідкісних елементів геологічні критерії не витримували критики¹¹³. На сьогодні число мінералів з формальними рідкісними елементами перевищило за тисячу, так само невпинно

збільшується число відкритих родовищ. Та не до всіх із них є доступ, а експлуатація не будь-якого з них буде рентабельною. Нарівні з геологічними характеристиками рідкісності елементу визначають характеристики економічні й політичні.

В англомовній літературі термін рідкісні елементи (*rare elements*) має суто геохімічне значення. Це елементи, вміст яких у земній корі коливається в межах 0,0001–0,000001 % (1–0,01 ppm), поряд з поширеними, дуже поширеними і дуже рідкісними (*very rare elements*). Трапляються також інші характеристики: *rarest elements* (найрідкісніші), *rare-scattering* (рідкіснорозсіяні), *dispersed* (розпорошені) тощо, та вони не належать до таксонів класифікацій. Окремо вживають також термін *rare earth elements* (рідкісноземельні елементи), назва якого говорить сама за себе. Та в повідомленнях у галузях економіки і промисловості останній термін часто скорочують до *rare elements*. Може саме тому нині в журналістських публікаціях ми читаємо цілковиту плутанину. Пишуть про рідкісноземельні елементи, а зазначають Li, Sc, U, Ti.

У західному світі замість «рідкісні елементи», «мінерали рідкісних елементів» оперують поняттями: *Critical Raw Materials (CRMs)*, *Strategic Raw Materials (SRMs)*, *Critical Minerals* (критична сировина, стратегічна сировина, критичні мінерали). Це мінеральна сировина, яка незамінна для широкого кола стратегічних секторів, зокрема для відновлюваної енергетики, цифрової промисловості, космічної й оборонної галузей, а також охорони здоров'я. Перелік *CRMs* постійно зазнає змін. Деякі види сировини втрачають свою критичність, але на загал перелік критичних мінералів, так само як потенційних кандидатів на них, з року в рік зростає. Європейська Комісія в 2023 р. із 70 потенційно критичних визнала критичними 34 *CRMs*¹¹⁴. Окрім відомих нині рідкісних елементів — Li, Be, Sr, Sc, Nb, Ta, Ga, Ge, Zr до переліку внесли Bi, W, V, As, B, Co, Cu, Ni, що були вилучені зі списку рідкісних або ніколи там не були. Більше того, до категорії стратегічної критичної сировини потрапили такі елементи як P, Ti, Mn і навіть Mg, що ніяк не підходять під визначення «рідкісні».

Критерії критичної сировини не обмежені геологічними показниками — мінеральним складом руд і розвіданими запасами в світі. Не менш важливим, а часто найголовнішим, є монопольне володіння запасами. Фірми-монополісти і країни-монополісти можуть зробити критичним майже будь-який елемент періодичної таблиці. Показовим є приклад з

рідкісноземельними елементами. Після відкриття великих родовищ у Китаї деякі країни законсервували свої родовища. Та незабаром змушені були їх розконсервувати і розвідувати нові, оскільки Китай припинив експортувати сировину, замінивши її на готову продукцію. Важливим критерієм є також політична ситуація в країні, де знаходяться запаси сировини. Хоча за деякими прогнозами розвіданих запасів літію вистачить на 200 р., політична нестабільність на кордоні Чилі, Болівії й Аргентини, де сконцентровані великі родовища цього елемента, може суттєво змінити ситуацію. Монополісти, щоб закріпити своє становище, не гребують впливом на нестабільні уряди окремих країн.

Європейський Союз майже повністю залежить від імпорту критично важливих видів сировини^{115,116}, постачальники якої сконцентровані в десятці країн. Для деяких видів сировини, сирця і переробленої сировини, існує майже монопольне постачання з однієї країни. Китай монопольно постачає в ЄС очищені REE, 97 % Mg, 60 % очищеного Co. Росія до 2022 р. забезпечувала ЄС на 64 % церієм, 21 — диспрозієм, 44 — ванадієм, разом з Казахстаном — на понад 70 % металічним титаном. Очевидно, що такий розподіл постачання є досить ризикованим для промисловості і може бути використаний як зброя проти країни-імпортера. З чим уже зіткнулися в ЄС. Енергетична криза, спровокована агресивною війною росії проти України, виявила структурну залежність поставок та її потенційно руйнівні наслідки. Диверсифікація імпорту критично важливої сировини розглядається як одне із завдань для забезпечення безпечних і стійких поставок і зниження залежності ЄС.

Внесок України в поставки критичної сировини до ЄС досить мізерний. Виділяються лише поставки Hf — 16 % у 2016–2020 рр.¹¹⁷. Ge і Ga — на рівні перших відсотків. Це всі рідкісні метали, що ЄС закуповувала в Україні. У 2021 р. ЄС підписав з Україною «*Memorandum of Understanding on a strategic partnership on raw materials*» (Меморандум про взаєморозуміння щодо стратегічного партнерства у сировинній сфері). Стратегічне партнерство мало включати діяльність уздовж усіх ланок створення вартості первинної і вторинної критичної сировини, відповідно до «*Critical Raw Materials Action Plan*» (План дій щодо критичної сировини). Втілення планів у життя сприяло би диверсифікації, зміцненню і убезпеченню поставок критичної сировини для обох сторін. Метою партнерства було також збереження конкурентоздатності і стійкості промисловості ЄС і України. Зі

свого боку у січні 2021 р. Державна служба геології та надр України презентувала 30 об'єктів з мінералами майбутнього, серед яких руди Ti, Ni, Co, Cr, Mo¹¹⁸. Після вторгнення росії на територію України дорожню карту стратегічного партнерства Україна–ЄС було оновлено на 2023–2024 рр. з конкретними проектами щодо зміни пріоритетів і реконструкції добувної галузі України¹¹⁹.

У лютому 2023 р. Президент Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн і Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль підписали угоду щодо приєднання України до Програми єдиного ринку. Європейська Комісія вивчає, як використати весь потенціал Угоди про асоціацію та Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі з Україною для полегшення її доступу до єдиного ринку. Це призвело до перегляду плану пріоритетних дій на 2023–2024 рр., в якому викладено комплекс заходів, що мають бути здійснені ЄС та Україною з метою прискорення повної імплементації Угоди про поглиблену та всеохоплюючу зону вільної торгівлі. Президент зазначила¹¹⁹, що Комісія працюватиме з Україною, щоб зробити ще один крок і забезпечити безперешкодний доступ України до Єдиного ринку Європейського Союзу.

Список джерел та літератури до розділу 2

¹ Дояр Л. Книги і періодика України в історичному контексті: 1929–1945 рр. Київ : Ліра-К, 2021. С. 144.

² Єдиний потік скоропадських фігур // Перець. 1948. № 1. С. 8.

³ Каталог книг спецзберігання. Скр. 1, 2; Алфавітний каталог. Скр. 72.

⁴ Дояр Л. В. Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби // Грані. 2017. № 5 (145). С. 63.

⁵ Черкаси: історія і сучасність: навчальний посібник для закладів середньої освіти / За ред. В. М. Мельниченка. Черкаси : Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2023. 280 с.

⁶ Каталог книг спецзберігання. Скр. 1, 2; Алфавітний каталог. Скр. 124.

⁷ Каталог книг спецзберігання. кр. 1.

⁸ Там само. Скр. 2.

⁹ Алфавітний каталог. Скр. 167.

¹⁰ Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Femina, 1995. С. 2.

¹¹ Каталог книг спецзберігання. Скр. 1, 3; Алфавітний каталог. Скр. 400.

¹² Альбом портретів українських письменників/ [Малюнки Ю. Садиленка. Пояснення М. Зерова]. Київ : Сяйво, 1929. 8 с.[20 вкладених аркушів з портретами].

- ¹³ Каталог книг спецзберігання. Скр. 4; Алфавітний каталог. Скр. 490.
- ¹⁴ Каталог книг спецзберігання. Скр. 1.
- ¹⁵ Міхновський М. Відносини до війни/ Міхновський М. Відносини до війни. Київ : Час, 1917. С. 7.
- ¹⁶ Алфавітний каталог. Скр. 342.
- ¹⁷ Каталог книг спецзберігання. Скр. 1, 3; Алфавітний каталог. Скр. 423.
- ¹⁸ Електронні бази даних Книжкової палати України. Ретро-каталог.
- ¹⁹ Ротач П. Літературна Полтавщина // Архіви України. 1969. № 1. С. 105–106.
- ²⁰ Там само. С. 105.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. С. 105–106.
- ²⁴ Ротач П. Колоски з літературної ниви: короткий літературний календар Полтавщини. Полтава : Полтавський літератор, 1999. С. 271.
- ²⁵ Там само. С. 273.
- ²⁶ Ротач П. Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. Полтава : Полтавський літератор, 1993. С. 131–132.
- ²⁷ Там само. С. 130–131.
- ²⁸ Там само. С. 129.
- ²⁹ Цит. за: Білокінь С. Доля членів Центральної Ради в СССР // Визвольний шлях. 2000. Кн. 1 (622). С. 16.
- ³⁰ Титаренко Г. «На гострому сірому камені блиснуло щось, наче полімінь» // Стешенко І. М. Твори. Переклади. Вибране листування / Упорядник та автор біографічного нарису Г. В. Титаренко, післямова Г. А. Александрової. Полтава, 2013. С. 52.
- ³¹ Білокінь С. Доля членів Центральної Ради в СССР // Визвольний шлях. 2000. Кн. 1 (622). С. 16.
- ³² Андрієвський В. З минулого: [у 2 т.]. Берлін : Укр. слово, 1923. Т. 2: Від Гетьмана до Директорії: [у 2 ч.]. Ч. 1: Гетьман. С. 138.
- ³³ Ротач П. Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. Полтава : Полтавський літератор, 1993. С. 134.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Ротач П. До ювілею Івана Стешенка // Полтавський вісник. 1998. 9 січня.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Дениско Т. Чий дух горів запалом неземним // Зоря Полтавщини. 1998. 30 червня.
- ³⁸ Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. Полтава : Дивосвіт, 2013. Вид. 2-е, випр. С. 784.
- ³⁹ Ротач П. П., Ротач О. П. Полтавщина літературна: енциклопедичний біобібліографічний словник: у 3-х кн. Кн. 3.1: П-С. Полтава : Дивосвіт, 2020. С. 502–505.
- ⁴⁰ Там само. С. 505–506.
- ⁴¹ Лікар-громадянин. (До 70-річчя від народження Ю. Л. Крамаренка) // Робітниче-селянська правда. № 49. 1924. С. 10.
- ⁴² Спогади врача Крамаренко Юрія Львовича (1918 р.). Уманський краєзнавчий музей. Д-8947–566. С. 24.
- ⁴³ ReHERIT. (n.d.). Будинок родини Крамаренків. URL: <https://reherit.org.ua/object/zhytlovuj-budynok-ta-magazyn/> (дата звернення: 16.03.2024).
- ⁴⁴ Суровцева Н. Спогади. Київ, 1996. С. 56.
- ⁴⁵ Слюсаренко Ф. В перші роковини смерті Івана Мірного. (17. III. 1937.) // Діло. 1938. № 58. С. 6.

⁴⁶ Крамаренко А. А. Спогади. Умань 1870–1908 рр. Уманський краєзнавчий музей. НДФ 65 (2). С. 225.

⁴⁷ Крамаренко А. А. Спогади. Умань 1870–1908 рр. Уманський краєзнавчий музей. НДФ 65 (2). С. 256.

⁴⁸ Крамаренко А. А. Спогади. Умань 1870–1908 рр. Уманський краєзнавчий музей. НДФ 65 (2). С. 273.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Крамаренко А. А. Спогади. (Умань). 1908–1927 рр. Уманський краєзнавчий музей. НДФ 65 (2). С. 363.

⁵¹ Там само. С. 557.

⁵² Абрамова А. Ирина Александровна Жданко. Живопись. Графика. Москва, 1983. С. 2.

⁵³ Виставка дипломантів художнього інституту // Глобус. 1927. № 11. С. 20.

⁵⁴ Художня виставка «Мистецький Київ — західній Україні» // Глобус. 1928. № 1. С. 15.

⁵⁵ Іванченко П. Спогади про вчителя — Лева Крамаренка // Сучасні проблеми художньої освіти в Україні. 2012. Вип. 7. С. 280.

⁵⁶ Логвинська Л., Малащенко О. Лев Крамаренко. Київ, 1975. С. 47.

⁵⁷ Вихристюк, А. З мистецького сузір'я Уманщини : [до 115-річчя з дня народження уродження Умані, художника-монументаліста Л. Ю. Крамаренка] // Уманська зоря. 2003. 15 січня.

⁵⁸ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Том 1 : Роки 1945–1951. Мюнхен : Академічне Видавництво д-ра Петра Беля, 1985. С. 16.

⁵⁹ Пастушенко Т. В. Нацистські концтабори в енциклопедичних виданнях: історія поняття, класифікація, стан досліджень // Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 21. С. 85.

⁶⁰ Маруняк М. За ґратами і дрютами націонал-соціалістичної Німеччини = Behind Bars and Bard Wires of the Third Reich. Вінніпег : Накладом Комітету Українських Політичних В'язнів, 1985. С. 5–6.

⁶¹ Див.: Мартинець В. Шляхом таборів Д. Р. (Rudolstadt, Coburg, Dachau, Karlsfeld). Споради із скитальщини. = Through the D.P. camps (Rudolstadt, Coburg, Dachau, Karlsfeld). Memoirs. Вінніпег : Друком Нового Шляху, 1950. 385 с.; Маруняк М. Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні = System of Nazi concentration camps and the Policy of Extermination in Ukraine. Вінніпег : Загальна бібліотека «УКТ»; Printed by The New Pathway Publishers Ltd., 1963. 88 с.; Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк–Торонто : Видавництво «Ключі»; [Printed by East Side Press], 1968. С. 167. («Життя і мислі»; кн. 9); Самчук У. Планета Ді-Пі: Нотатки й листи = Planet of DP's: Notes and Letters / Інститут дослідів Волині. Вінніпег : Накладом Товариства «Волинь», 1979. 355 с.

⁶² Павленко М. І. «Біженці» та «переміщенні особи» в політиці імперіалістичних держав, 1945–1950 рр.: монографія / М. І. Павленко; відп. ред.: І. М. Кулинич; АН Української РСР, Ін-т історії. Київ : Наукова думка, 1979. 123 с.

⁶³ Пастушенко Т. В. Нацистські концтабори в енциклопедичних виданнях: історія поняття, класифікація, стан досліджень // Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 21. С. 90.

⁶⁴ Див.: Гальчак С. Д. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, реперіація / С. Д. Гальчак, Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.), О. С. Онищенко, О. П. Рент, П. Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. Київ : НВП «Видавництво „Наукова думка“ НАН України», 2011. Кн. 2. С. 44–91; Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. 2002. Вип. 6. С. 70–77; Пастушенко Т. В. Нацистські концтабори в енциклопедичних

виданнях: історія поняття, класифікація, стан досліджень // Сторінки воєнної історії України. 2019. Вип. 21. С. 81–92; Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2009. 284 с.; Пастушенко Т. В. Репатріанти та «вороги народу» як маргінальні групи українського суспільства // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія у 2-х книгах, 3-х частинах / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. Кн. 1, Ч. 2. С. 250–292; Пастушенко Т. В. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 110–127.

⁶⁵ Лист Н. Г. Пихович (м. Прескотт-Велі, США) до Д. А. Федоренко (м. Полтава, Україна). 11.04.2000 р. // Інвентарна книга ПКМВК 98138 Д 13204.

⁶⁶ Прескотт-Белі (англ. Prescott Valley) — місто в США, в окрузі Явапай штату Аризона.

⁶⁷ Антонс Я.-Х. Українські переміщені особи у західних окупаційних зонах = Ukrainische Displaced Persons in den westlichen Besatzungszonen // Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті» = Geschichtsportal «Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert». URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/>

⁶⁸ Ноймаркт-ін-дер-Оберпфальц (нім. Neumarkt in der Oberpfalz) — місто та міська громада в Німеччині, районний центр у землі Баварія, де розташований меморіал Ноймаркт — найбільший у цій землі цвинтар в'язнів нацистських концтаборів часів Другої світової війни, переважно українців, поляків та югославів.

⁶⁹ Red Army into the Reich: The 1945 Russian Offensive / Simon Forty, Patrick Hook, Nik Cornish. Casemate, 2021. P. 231.

⁷⁰ Н. Г. Пихович у своєму листі згадує про один із цих масованих нальотів, ймовірно, про наліт 11 квітня 1945 р.

⁷¹ Die Zerstörung Neumarkts im Zweiten Weltkrieg. URL: <https://www.neumarkt.de>

⁷² United States Army in World War II: Special Studies, Chronology, 1941–1945. Compiled by Mary H. Williams. Washington : Office of the Chief of Military History Department of the Army, 1960. P. 507, 508, 510–511, 512, 531.

⁷³ UNRRA (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration; укр. Адміністрація допомоги та відновлення Об'єднаних Націй) — міжнародна організація для допомоги країнам, потерпілим у Другій світовій війні. Існувала у 1943–1947 рр.

⁷⁴ Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк–Торонто : Видавництво «Ключі»; [Printed by East Side Press], 1968. С. 101. («Життя і мислі»; кн. 9).

⁷⁵ Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Oxford : St Antony's College (University of Oxford), 2000. P. 14.

⁷⁶ Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. Oxford : St Antony's College (University of Oxford), 2000. P. 74.

⁷⁷ Лист Н. Г. Пихович (м. Прескотт-Велі, США) до Д. А. Федоренко (м. Полтава, Україна). 11.04.2000 р. // Інвентарна книга ПКМВК 98138 Д 13204.

⁷⁸ Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк–Торонто : Видавництво «Ключі»; [Printed by East Side Press], 1968. С. 155–160. («Життя і мислі»; кн. 9).

⁷⁹ Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк–Торонто : Видавництво «Ключі»; [Printed by East Side Press], 1968. С. 167. («Життя і мислі»; кн. 9).

⁸⁰ Центральне Представництво української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН, до 1953 ЦПУЕ). Існувало протягом 1945–2004 рр.

⁸¹ Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк–Торонто : Видавництво «Ключі»; [Printed by East Side Press], 1968. С. 156. («Життя і мислі»; кн. 9).

⁸² Dyczok M. *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees*. Oxford : St Antony's College (University of Oxford), 2000. P. 95, 217.

⁸³ Dyczok M. *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees*. Oxford : St Antony's College (University of Oxford), 2000. P. 95, 217.

⁸⁴ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні Том 1 : Роки 1945–1951. Мюнхен : Академічне Видавництво д-ра Петра Белея, 1985. С. 101, 107.

⁸⁵ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні Том 1 : Роки 1945–1951. Мюнхен : Академічне Видавництво д-ра Петра Белея, 1985. С. 19.

⁸⁶ Contributions to International Organizations // Department of State Appropriation Bill for 1951: Hearings Before the Subcommittee of the Committee on Appropriations, House of Representatives, Eighty-first Congress, Second Session, Subcommittee on the Department of State John J. Rooney, New York, Chairman Daniel J. Flood, Pennsylvania, Karl Stefan, Nebraska, Prince H. Preston, Georgia, Cliff Clevenger, Ohio, Jay B. Howe, Executive Secretary to Subcommittee. Part 1. Washington : United States Government Printing Office, 1950. P. 854.

⁸⁷ Союзні експедиційні сили (англ. Allied Expeditionary Force, AEF) — збройні сили західних союзників періоду Другої світової війни, створені у 1943 р. для вторгнення в Західну Європу. Верховний головнокомандувач генерал армії США Д. Ейзенхауер.

⁸⁸ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

⁸⁹ За спогадами Д. А. Федоренко, записаними авторами статті зі слів її доньки В. Ю. Федоренко.

⁹⁰ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

⁹¹ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

⁹² За спогадами Д. А. Федоренко, записаними авторами статті зі слів її доньки В. Ю. Федоренко.

⁹³ Самаритянський центр — установа з надання послуг проживання і догляду особам похилого віку.

⁹⁴ Pychowycz Nela / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

⁹⁵ Глендейл (англ. Glendale) — місто в США, в окрузі Марікопа штату Аризона.

⁹⁶ Pychowycz Jurij / Arolsen Archives. URL: <https://collections.arolsen-archives.org/en/search/person/>

⁹⁷ Біографічну сильветку Д. А. Федоренко підготовлено за матеріалами її доньки В. Ю. Федоренко.

⁹⁸ З огляду на хворобу Д. А. Федоренко її листування з Н. Г. Пихович відбувалося через доньку В. Ю. Федоренко.

⁹⁹ Buzan B. *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Brighton : Wheatsheaf, 1983 262 p.

¹⁰⁰ Buzan B., Wæver O., Wilde J de. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO : Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.

¹⁰¹ Buzan B. *From International to World Society? English School Theory and the Social Structure of Globalisation*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 320 p.

¹⁰² Wæver O. *Securitization and desecuritization* // Lipschutz R (eds) *On Security*. New York : Columbia University Press, 1995. Pp. 46–86.

¹⁰³ Buzan B., Wæver O., Wilde J de. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO : Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Buzan B., Wæver O., Wilde J de. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO : Lynne Rienner Publishers, 1998. Pp. 49–162.

¹⁰⁶ Troyan S., Kyrydon A. *Wojna rosyjsko-ukraińska w kontekście bezpieczeństwa globalnego // Kultura — Historia — Globalizacja*. 2023. № 29. S. 75–92.

¹⁰⁷ Киридон А. Чим є «русский мир»? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. С. 61–72.

¹⁰⁸ Киридон А., Троян С. Чи можна російсько-українську війну 2014–2022 рр. вважати екзистенційною війною? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. С. 82–84.

¹⁰⁹ Troyan S., Kyrydon A. Deconstructing stability: the impact of the russian-ukrainian war on the formation of a new system of international relations // *International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. № 33. 2024. Pp. 10–24.

¹¹⁰ Стецьків Т. Як облаштувати майбутнє Росії. URL: <https://zbruc.eu/node/112287>; Киридон А., Троян С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.

¹¹¹ Геохимия, минералогия и генетические типы месторождений редких элементов : у 3 т. / Гл. ред. К. А. Власов. Москва : Наука, 1964.

¹¹² Редкие элементы Украинского щита / Отв. ред. И. П. Щербань. Киев : Наукова думка, 1986. 256 с.

¹¹³ Кульчицька Г. О., Черниш Д. С. База даних мінералів рідкісних елементів України // *Мінералогічний журнал*. 2023. Т. 45. № 2. С. 49–61. URL: <https://doi.org/10.15407/mineraljournal.45.02.050>

¹¹⁴ Study on the Critical Raw Materials for the EU 2023. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2023. 158 p. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/57318397-fdd4-11ed-a05c-01aa75ed71a1>

¹¹⁵ Critical Raw Materials // European Commission. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/raw-materials/areas-specific-interest/critical-raw-materials_en?prefLang=sk

¹¹⁶ FACTSHEETS – CRMS 2023 // Screen. URL: <https://screen.eu/crms-2023/>

¹¹⁷ SCREEN2 // Screen. 2020. URL: https://screen.eu/wp-content/uploads/2024/01/SCREEN2_factsheets_HAFNIUM-update2.pdf

¹¹⁸ «Мінерали майбутнього». Презентація інвестиційного потенціалу України // Урядовий портал. 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minerali-majbutnogo-prezentaciya-investicijnogo-potencialu-ukrayini>

¹¹⁹ Support actions for Ukraine // European Commission. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/support-actions-ukraine_en?prefLang=sk

РОЗДІЛ III

ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА І ВІЙНА. КУЛЬТУРНІ КОДИ ДОБИ

3.1. КУЛЬТУРНІ КОДИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Феномен національної ідентичності в останні десятиліття став центральним предметом досліджень у сфері соціогуманітарних наук, зокрема культурології, соціальної антропології, філософії культури, політології та історичної науки. У сучасному світі, що характеризується як постмодерний і водночас глибоко травматизований новими формами насильства, гібридними війнами, масовими міграціями та інформаційними маніпуляціями, ідентичність набуває статусу не лише особистісного вибору чи культурного кодування, а й політичного акту.

Повномасштабна війна РФ проти України — це війна проти ідентичності; війна за ідентичність; війна ідентичностей; війна за ідентичність та цінності не лише українців, а всього цивілізованого світу; це геноцид українців та знищення української ідентичності; це спроба знищити не тільки Українську державу, а й саму націю. В умовах повномасштабної війни особливого значення набуло не лише усвідомлення українцями своєї національної та громадянської ідентичності, яка багато років подавлялася та «розмивалася», а й її утвердження на усіх рівнях. Війна рельєфніше визначила ті компоненти національної свідомості, громадянської активності, що потребують подальшого розвитку, за сприяння та участі державних установ і суспільних інституцій. Для розв'язання наявних проблем 1 січня 2023 р. набув чинності Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який визначив мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у цій сфері як складника гарантування національної безпеки України, забезпечення участі громадян України, закордонних українців, громадських об'єднань та інших інституцій громадянського суспільства у її реалізації, визначив повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування у цій сфері¹. Для реалізації положень Закону 15 грудня 2023 р. Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 р. і затвердив операційний план заходів її реалізації у 2023–2025 рр.². У цих документах зафіксовані зміни в царині національної та громадянської ідентичності українців під впливом російсько-української війни, акцентується увага на їхній єдності в розма-

їтті, на необхідності участі громадськості в налагодженні міжкультурного діалогу та застосування ефективних підходів до розв'язання конфліктів як усередині громад, так і поза ними, окреслено шляхи зміцнення демократичних цінностей, консолідації українського суспільства як невід'ємних компонентів української національно-громадянської ідентичності. 18 квітня 2023 р. Кабінет Міністрів України затвердив Типове положення про координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при місцевих органах виконавчої влади, органів місцевого самоврядування³.

Нагальність і вагомість зазначеного дослідження вмотивована такими основними чинниками.

По-перше, дослідницьке поле ідентичності / цивілізаційної ідентичності українства актуалізоване геополітичним, соціально-культурним і ментальним зсувами в Україні та світі під впливом подій російсько-української війни й необхідністю утвердження пріоритетності буттєво-історичної парадигми українства у протистоянні інформаційним інсинуаціям агресора. Розв'язана путінською Росією окупаційно-гібридна війна, перманентні культурно-інформаційні атаки, потужна антиукраїнська пропаганда з метою заперечення національно-культурної самобутності, тяглості державотворення та культурно-історичного буття українства, збереження синдрому постколоніальної й посткомуністичної свідомості частини населення України тощо становлять серйозну загрозу цивілізаційній ідентичності України. Тож архіважливим завданням прихильників української ідентичності є глибинне усвідомлення необхідності послідовної боротьби за власну українськість, концептуальне визначення її сутності та самодостатності, повсюдне артикулювання й масштабне практичне ствердження.

По-друге, першочерговою актуальністю та постійною всеприсутністю для сучасної української нації проблеми національного державотворення на всіх рівнях суспільного існування з позицій пріоритетності національного буття й національної ідеї.

По-третє, опрацюванням проблеми ідентичності в гуманітарному просторі, інтегративним характером розвитку науки, виникненням міждисциплінарних проблем у вирішенні питання формування і трансформації змісту самого поняття ідентичності та ідентифікаційних процесів тощо. Відчутний брак теоретичних праць, присвячених комплексному аналізу проблеми, а разом існує нагальна потреба чіткішої категоріальної

стратифікації, розширення та поглиблення сфери застосування. Окрім того, екзистенційна специфіка війни, а також «разюча недовіра до метанаративів» (Ж.-Ф. Ліотар) зумовлює потребу в розвитку подібних міждисциплінарних студій. Саме шляхом інтеграції знань і застосування міждисциплінарних методів дослідження, дотримання цивілізаційного, синергетичного, системного та інших підходів уможливлується пізнання різних дискурсів ідентичності, зокрема й «цивілізаційної ідентичності»⁴.

Для України, яка перебуває в стані багаторівневої боротьби — за територіальну цілісність, мовний суверенітет, історичну правду та символічний простір — проблема культурного коду як основи національної ідентичності є не академічною абстракцією, а питанням виживання. Дослідження антропологічного коду української культури вимагає оновлення традиційного методологічного інструментарію з урахуванням надбань цивілізаційного, синергетичного та антропологічного підходів, нового розуміння усталених принципів наукового пізнання — історизму, антропологізму, системності, комплексності, наступності, об'єктивності, спростування хибних тверджень чи спотворень тощо, використання вітчизняного та зарубіжного досвіду антропологічних студій.

Національна ідентичність, згідно з концепцією Б. Андерсона⁵, є формою уявленої спільноти, що утворюється й відтворюється через спільні символи, мову, ритуали, історичну пам'ять і міфи. У широкому контексті під національною ідентичністю розуміють індивідуальне й колективне відчуття належності до певної національної спільноти, ототожнення з її символами, цінностями, культурою, історією, територією, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Професор Варшавського університету О. Гнатюк визначає національну ідентичність як «комплекс спільних переконань, позицій і вірувань, вироблених у процесі формування окремішності спільноти, який поєднувався з акцептацією політичних прагнень певної політичної групи або акцептацією держави»⁶.

Основою ідентичності як факту самосвідомості людини є емпіричний факт приналежності останньої до певної спільноти. Загалом, сама належність людини до спільноти як абстрактний принцип її самоконституювання є апіорною засадою всього, що можна осмислити як соціальне і культурне. Ототожнення із певною спільнотою є імперативом соціальної поведінки людини, але її приналежність до якоїсь конкретної спільноти на

певному (цивілізаційному) етапі розвитку її родової сутності стає проблемою, а відтак і предметом рефлексії. Спільнота стає чимось реальним і значущим в уявленні про неї. На основі цього уявлення відбувається ідентифікація людини зі спільнотою. Коли певна кількість таких людей об'єднується, вступає в соціальну, культурну, інтелектуальну комунікацію, на її основі виникає замкнена система смислово-знакових умовностей і зв'язків, яка взаємно проєктується на соціокультурну реальність, відображає і оформлює її специфіку⁷. Наші емоції і способи реагування формуються всередині відповідної культури, у системі її спільних норм і символів. Культурний код у цьому контексті виконує функцію смислового каркасу, який організовує досвід колективу в чіткі, повторювані та взаємозрозумілі схеми.

Культурні коди є об'єктом дослідження багатьох зарубіжних та українських вчених — уявлення про них включене як у культурознавчі студії у соціології, так і у дотичні до соціології культури дослідження з боку культурології, філософії, політології, економічної науки, психології, антропології тощо. Це комбінації таких знаків і символів у широкому сенсі цих слів (тобто, взагалі знакових і символічних елементів культури), орієнтація на які спонукає до особливого соціально визначеного способу поведінки. Зокрема, Т. Парсонс, Р. Мертон, Н. Луман, К. Леві-Стросс, М. Фуко, Р. Барт, та ін. розглядали культурні коди як різновид структурно-системних ознак, які утворюють суспільство як ціле і визначають спосіб життя людей протягом тривалого часу. А. Шютц, І. Гофман, У. Еко та ін. розглядали культурні коди як складник мотивів та орієнтацій, що визначають міжособистісну взаємодію між людьми у порівняно невеликих соціальних групах. Дж. Александер, Ю. Габермас, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяр, Е. Гідденс, М. Кастельс, П. Бурдьє та ін. розглядали культурні коди як результат компромісу між активними та рефлексивними соціальними суб'єктами і найбільш загальними культурними та соціальними факторами. Культурні коди осмислюють у зв'язку і з суспільною пам'яттю (П. Коннертон), функціонуванням соціальних інститутів (Т. Веблен, Д. Норт, Б. Біб), економікою (Л. Тевено, О. Бессонова), наукою (М. Петров), мовою (Б. Бернштейн, Дж. Гамперц, С. Ервін-Тріпп, Д. Х. Хаймс, Е. Хауген та ін.), життям міст (Х. У. Зорбо), масовою комунікацією (Н. Костенко, Л. Скокова), суб'єктивною реальністю (І. Мартинюк, Н. Соболева та ін.), центральною зоною культури та ядром культури (Е. Шилз, Ш. Ейзенштадт, М. Р. Деметрадзе, С. В. Лур'є,

Л. Гороховська, Є. Нестерова, О. Сопов, К. Настояща, А. Ракітов, Д. Пивоваров, В. Красних, Т. Берсенева та ін.). Проте далеко не завжди наукові уявлення про культурні коди співмірні реальному різноманіттю та протистоянню культур, за яким криються й аналогічні процеси щодо соціальних спільностей різного рівня організації⁸.

За своєю суттю, культурний код — це інформація про культуру конкретної спільноти у певний історичний період, що закодована у знаково-символічній формі. Код обумовлений історикокультурними, соціально-історичними, етнопсихологічними та геополітичними процесами, що відбуваються в тому чи іншому суспільстві. Код формується у межах певної культури й історично зумовленого типу мислення людей. Він рефлексує цілий спектр системних характеристик культури (менталітет, світобачення, ціннісні установки, універсальні уявлення про світ), властивих спільноті та напрямку її еволюції. Це складний конструкт, в якому інваріантний комплекс культурних елементів переплітається з варіативними складниками. Інваріантний компонент центрується навколо ключових культурних парадигм, котрі відбивають найдавніші архетипові уявлення людини; варіативний — детермінований культурною парадигмою, яка домінує в соціокультурному полі у конкретний історичний період⁹.

Код в культурі та його особливі форми й змісти, семіотичні і семантичні трансформації виникають у процесі кодування під час збереження і трансляції інформації. Такий процес, як правило, може відбуватися впродовж якогось історичного часу і в певному культурному просторі. Якщо процес кодування проходить різні стадії розвитку, код набуває нових якостей, зокрема, стає притаманним мистецьким творам. Культурний код — це система знаків матеріального й духовного світу, що стали носіями культурних смислів; у процесі освоєння людиною світу вони втілили в собі культурні смисли, які «прочитуються» в цих знаках. Культурний код транслює основні світоглядні орієнтири того чи того народу. Саме через культурні коди формуються ті «нарративні рамки», в межах яких індивід ототожнює себе з нацією. Водночас коди — це не застигли структури, а пластичні, змінні, чутливі до контексту одиниці, які постійно переозначаються в процесі культурної комунікації та соціальної трансформації. Як психологічний феномен, культурний код виступає необхідною умовою аналітико-синтетичної діяльності мислення у знаково-символічній багатоманітності культури, її емоційного та інтелектуального змісту. Матері-

альною формою культурних кодів є практичні дії, мова, різні знаково-символічні моделі. Тому у якості культурних кодів можуть виступати практично будь-які предмети та речі, природні і соціальні процеси, антропоморфні та абстрактні зображення, фантастичні істоти тощо, які потребують відповідного декодування, розшифрування, прочитання, герменевтичного «розуміння».

Особливої складності набуває аналіз культурного коду в постколоніальних суспільствах, де процес ідентифікації часто супроводжується деколонізацією культурної свідомості, реконструкцією витіснених наративів, символів і мовних практик. Україна є саме таким прикладом: з одного боку, з багатовіковим досвідом зовнішнього панування (польського, російського, радянського); з іншого — з глибоким внутрішнім ресурсом культурного опору, який акумулювався в народних піснях, фольклорі, побутовій етиці, образах національної пам'яті. Це зумовлює складність і багатовимірність українського культурного коду, що постійно балансує між традицією і модернізацією, локальним і глобальним, пам'яттю і переосмисленням.

Культурні коди, на відміну від формальних ідеологем, діють на рівні глибинних структур — вбудовані в мову, жести, символи, архетипи, колективні уявлення. Саме тому вони мають здатність об'єднувати суспільство навіть тоді, коли інституції не функціонують, а зовнішні рамки (державні, правові, економічні) є нестабільними. У випадку України останніх років, де інституційна нестабільність межує з героїчним громадянським піднесенням, саме культурний код став тим цементуючим фактором, який забезпечив внутрішню стійкість та ідентифікаційну мобілізацію мільйонів громадян.

На підставі використання як традиційних методів аналізу та синтезу, періодизації і класифікації, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, текстологічного, інтерпретаційного тощо та методів суміжних наук: антропології, культурології, етнографії, соціології, філології, географії, статистики тощо, вдаємося до аналізу культурних кодів (мовні, символічні, наративні, поведінкові тощо) як чинників формування національної ідентичності та окреслимо механізми їх функціонування в історичній та сучасній перспективах. Сучасна наука трактує антропологічний код як «сукупність сформованих історично образів, засобів біологічного і соціокультурного характеру, пов'язаних з певним комплексом

стереотипів свідомості окремої людини або групи людей, які виражаються в архетипах, менталітеті, інтелектуальному, моральному і матеріальному житті, в політичній і соціальній організації суспільства, його культурі та цивілізації, який має транзитний характер і здатність успадковуватися»¹⁰.

Поняття культурного коду виникло як спроба описати ті глибинні смислові структури, які визначають спосіб сприйняття світу в межах конкретної культури. На відміну від поверхневих культурних практик — таких як мода, стиль чи популярні ідеї — культурні коди діють як системи попереднього значення, які структурують не лише поведінку, а й саму можливість інтерпретації дійсності. Культурний код передає інформацію, історично накопичену в культурі і закріплену в знаках і символах.

У філософському та семіотичному контекстах поняття коду активно розробляли Ролан Барт¹¹, Венді Лідс-Гурвіц¹², Клод Леві-Строс¹³. Ґрунтовний аналіз антропологічного коду цивілізації здійснено авторами колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність»: О. Рафальським, Я. Калакурою, О. Калакурою, та М. Юрієм¹⁴.

Так, французький семіотик, критик, есеїст Р. Барт трактує «код» як асоціативне поле, «понадтекстову організацію значень, які надають уявлення про певну структуру». За його визначенням, код належить головним чином до сфери культури: це «певні типи вже баченого, вже прочитаного, вже зробленого; код є конкретною формою цього «вже», констатуючого будь-яке письмо». У будь-якій оповіді, на думку Р. Барта, є поєднання різних кодів (культурний, герменевтичний, символічний, семіотичний та проайретичний/наративний), постійне зіставлення, протиставлення та створення інтересу у читачів для встановлення інтерпретаційного зв'язку¹⁵. Також він розглядав культурний код як спосіб натуралізації ідеології — механізм, за допомогою якого штучно створені значення подаються як природні; культура кодує смисл через символи, які здаються очевидними, хоча насправді є результатом соціальної конструкції¹⁶.

В. Лідс-Гурвіц у межах семіотики, розглядав культурні коди як маркери національної ідентичності, що організовує досвід через знакові структури. Для нього культурний код є сукупністю правил, які забезпечують зберігання і трансляцію інформації всередині культурного простору. При цьому кожна культура формує власний «внутрішній перекладач» — здатність інтерпретувати нове на основі власного архіву смислів¹⁷. Зазначимо, що у цьому сенсі український культурний код виступає як механізм зчиту-

вання і відбору досвіду — що вважається своїм, а що — чужим; що зберігається, а що витісняється; що святкується, а що трактується як трагедія.

К. Леві-Строс у теорії структурної антропології доводив, що культура створює універсальні схеми через дихотомії (чисте/нечисте, своє/чуже, чоловіче/жіноче), які утворюють базову логіку міфів і ритуалів. У цьому ключі культурний код виконує когнітивну функцію — він впорядковує світ. Ідентичність виникає як результат співвіднесення себе із цими структурованими уявленнями: через те, що ми їмо, як святкуємо, яких героїв вшановуємо¹⁸.

Автори колективної монографії «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» досліджують історичні, теоретичні та методологічні засади наукового пізнання антропологічного коду української культури і цивілізації, їх самобутності і загадковості, в епіцентрі яких перебуває Людина як унікальна і найвища цінність. Розкривають його сутність як сукупність образів, засобів біологічного і соціокультурного характеру, пов'язаних з певним комплексом стереотипів свідомості окремої людини або групи людей, які виражаються в архетипах, менталітеті, інтелектуальному, моральному і матеріальному житті, в політичній і соціальній організації суспільства. Вони стверджують, що стрижнем антропологічного коду культури виступає людина, а антропологічного коду цивілізації — суспільство¹⁹.

Сучасна соціокультурна думка розглядає поняття коду як міждисциплінарну категорію, яка поєднує семіотику, культурну антропологію, психологію колективної пам'яті (Я. Ассман), а також політичну філософію і постколоніальну теорію. У межах цієї парадигми код — це не просто сукупність символів, а динамічна система культурної регуляції, що формує межі ідентичності²⁰.

У контексті України культурний код функціонує в особливо напруженому режимі. Це пов'язано з тривалим історичним досвідом зовнішнього домінування, в межах якого культура не просто зазнавала впливів, а була об'єктом системної асиміляції, витіснення та маргіналізації. Відтак, український культурний код має дві ключові особливості:

1. *Поліфонічність і гібридність* — він включає в себе багатшарові елементи: язичницькі, християнські, селянські, козацькі, модерністські, посттоталітарні. Це створює внутрішню напругу, але й відкриває потенціал до творчої трансформації.

2. *Функціональна опірність* — українська культура розвинула здатність зберігати себе не завдяки державним інституціям, а всупереч їм. Через побут, пісню, обряд, усну історію, сімейну етику — тобто через ті канали, які є неформалізованими, але стійкими.

Те, як коди працюють у повсякденності, які форми поведінки вважаються прийнятними, які слова є маркерами «свого», які образи викликають довіру або відразу — і є базисом національної ідентичності. Причому ці коди не завжди усвідомлюються, але діють з рівня колективного несвідомого (за К. Юнгом)²¹, проявляючись у кризові моменти як спонтанні реакції самоідентифікації: наприклад, у виборі мови, символіки, вшанування своїх героїв.

Таким чином, культурний код — це не лише метафора або аналітична категорія, а реальний механізм культурного функціонування. Його глибоке розуміння відкриває шлях до адекватної інтерпретації української ідентичності не як випадкової сукупності етнічних ознак, а як складної, історично обґрунтованої системи, що має внутрішню логіку та потенціал до модернізації.

Мова — не просто засіб комунікації. У межах націєтворчих процесів вона функціонує як центральна вісь ідентичності, носій смислів, пам'яті та культурної неперервності. У випадку України мовний код виступає не лише як інструмент вираження, а як символічне поле боротьби за культурну суб'єктність. Мовна ідентичність є фундаментом того, що Джошуа Фішман називає «символічним виживанням етносу»²².

Історично українська мова перебувала в зоні постійної загрози — заборон, репресій, витіснення. Від Валуєвського циркуляру 1863 р., який стверджував, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може», до радянської політики «злиття націй» — усі ці кроки були спрямовані на демонтаж мовного коду як механізму культурного самовираження. Мова розглядалася не як засіб комунікації, а як носій небезпечної національної ідентичності, що підлягала контролю або асиміляції. Як зазначає Тарас Возняк, мовна політика імперій щодо України — це «політика невидимого витіснення», при якій формальне визнання мови співіснувало з фактичною забороною на її повноцінне функціонування²³. У цьому контексті мова набуває екзистенційного значення.

У XX–XXI ст. українська мова стає простором політичного вибору. Її використання — не лише комунікативний акт, а акт солідарності, опору,

деколонізації. Особливо чітко це проявляється після 2014 р., коли розмежування між українською і російською мовами стало не просто культурним, а цивілізаційним кордоном. За результатами соціолінгвістичних досліджень, після початку війни значна частина російськомовних українців (особливо молоді) свідомо переходить на українську як знак приналежності до політичної нації, що підтверджує: мовна ідентичність більше не визначається етнічним походженням, а конструюється в межах нової соціокультурної ситуації²⁴.

На теоретичному рівні мову варто розглядати як «репертуар ідентичності» (за Дж. Блумом)²⁵, який включає не лише граматичні конструкції, а цілу систему символічних відсилок: до історії, до етики, до уявлення про «правильне» і «своє». У мовному коді сконцентована колективна пам'ять — у фразеологізмах, метафорах, приказках, назвах явищ. Наприклад, навіть такі повсякденні слова, як «воля», «земля», «мати», «світ», мають унікальне значення в українській ментальності, що глибоко відрізняється від їхніх відповідників у інших мовах.

Мова також є простором відтворення національного наративу. Через неї функціонують літературні тексти, медіа, історична публіцистика, які закріплюють або змінюють культурну парадигму. Тексти Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, згодом — Ліни Костенко, Василя Стуса, а в наш час — Сергія Жадана, Оксани Забужко, Юрія Андруховича формують смислове середовище, яке надає мові функцію не лише засобу, а й сенсу.

Варто також звернути увагу на фонологічний і ритмічний коди української мови — м'якість, співучість, мелодійність. Це не просто естетична риса, а елемент колективної афективності, емоційного коду культури. Недаремно саме пісня стала однією з головних форм збереження української мови в періоди її офіційного витіснення. Народна пісенна традиція, зокрема обрядові, ліричні, козацькі пісні, виконували не лише естетичну, а й наративну функцію: зберігали історичну пам'ять, культурну етику, світоглядні моделі.

У цьому сенсі мовний код — це не лише індивідуальне вміння говорити, а структурований простір значень, у якому формується й функціонує колективна ідентичність. Він об'єднує розпорошені покоління, регіони, соціальні верстви в одну культурну спільноту, яка навіть за відсутності спільних економічних інтересів чи політичної організації здатна до самоідентифікації. Саме мовний код дозволяє українцям у діаспорі зберігати зв'язок з нацією навіть після кількох поколінь еміграції.

Отже, українська мова є не просто ознакою, а ядром національного культурного коду — тією глибокою структурою, яка формує межі мислення, емоції, уявлення про світ і себе в ньому. Її захист і розвиток — це не лише питання культурної політики, а питання збереження ідентичності в найширшому, цивілізаційному сенсі.

Під впливом широкомасштабної агресії значні зміни відбулися у мовному питанні, яке є одним із головних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності. Їх зафіксувало опитування, проведене КМІС у грудні 2022 р. Найважливішою з них є збільшення частки респондентів, які говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, та відповідне зменшення частки російськомовних (41 % респондентів сказали, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17 % — «у більшості ситуацій» українською, натомість тільки російською говорять 6 %, а переважно російською — 9 % (ще 24 % сказали, що вживають обидві мови «рівною мірою»). Порівняно з 2017 р. частка повністю і переважно українськомовних збільшилася на 8 %, а частка російськомовних зменшилася на 11 %. Навіть на Сході та Півдні українськомовних не менше, ніж російськомовних (29 % проти 27 %). Значно зріс в очах суспільства статус української мови і, відповідно, знизився статус російської. Наприкінці 2022 р. 80 % респондентів вважали, що «українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування», а за двомовність — 15 % (у 2017 р., відповідно, 60 % і 33 %). Різко збільшилася частка людей, які вважали російську мову взагалі неважливою: нині їх 58 %, тоді як у 2014 р. було 9 %. Прикметно, що так вважають навіть 46% мешканців Півдня та Сходу й 35 % людей, які самі спілкуються переважно російською, але, вочевидь, не вважають це причиною не підтримувати звуження її суспільного обігу²⁶.

Українська мова — не тільки ознака національної ідентичності та громадянської позиції, а й інструмент боротьби з ворогом. З початком повномасштабної російсько-української війни проявами утвердження мовної ідентичності стало поширення в ужитку українців нових слів, висловів, актуальних термінів (наприклад: «Азов-сталь» — фраза, якою українці віддають шану захисникам Маріуполя, їхній стійкості й незламності; «Вірте (і допомагайте ЗСУ)» — популярний заклик у соцмережах українців; орки; рашизм; Чорнобаївка тощо)²⁷. На початку березня 2022 р. автор шкільних підручників з української мови та літератури О. Авраменко запропонував писати назву країни-агресорки з маленької літери. Редакторка

О. Васильєва пояснила, що в українській мові «існує троп (прийом виразності) антономазія, який ґрунтується на тому, що власне ім'я, найчастіше ім'я особи (історичного або літературного персонажа), яка вирізняється якоюсь характерною ознакою, стає прикметою цієї ознаки й пишеться з малої букви: ванька — пересічний росіянин; гітлер/путін — вбивця століття; росія — країна-терористка» тощо²⁸.

При формуванні цілісної конфігурації культурної ідентичності базову роль виконує культурна пам'ять, яка, за К. Юнгом, обумовлена колективним несвідомим. Саме культурна пам'ять²⁹ виконує ідентифікаційну, інтеграційну і нормативну функції та має (часто на рівні несвідомості) глибинний зв'язок з культурними традиціями спільноти, надає стійкість культурній ідентичності та постійність її відтворювання. У структурі національного культурного коду історія відіграє не лише роль хронологічного тла, а стає основою для формування ідентичнісних міфів, наративів і символів, які визначають колективне уявлення про себе. Цей історичний вимір не є об'єктивною сумою фактів, а завжди проходить через призму культурної інтерпретації.

Для України, що має багатовіковий досвід втрати і відновлення державності, історико-міфологічний код є центральною віссю націєтворення. Він не тільки описує минуле, а формує символічний простір, де нація усвідомлює себе як історичний суб'єкт. У цьому сенсі міф — не вигадка чи хибна історія, а стисла форма колективного сенсу, закодована в образах, сюжетах, ритуалах.

Давня Русь посідає особливе місце в історико-міфологічному коді української культури. Вона виступає як первинна політична формація, з якої бере свій початок українська державність, культурна традиція та християнська цивілізаційна орієнтація. Водночас Русь є символічним полем конкуренції ідентичностей, оскільки претензії на її спадщину одночасно висувають Україна, Росія та Білорусь. Саме тому сучасна культурна боротьба розгортається не лише за майбутнє, а й за минуле — за історичну легітимність джерела.

Упродовж століть українська традиція інтерпретувала Русь як киево-центричну цивілізацію, пов'язану з династією Рюриковичів, хрещенням Володимира (988), появою писемності, розквітом давньоруської культури. У творах українських істориків — від Грушевського до сучасних — Русь подається не як передісторія Росії, а як самостійна політична традиція, яка

має пряме продовження в Галицько-Волинському князівстві, козацькій державі, зрештою — в сучасній Україні.

Як зауважує М. Грушевський у «Історії України-Руси»³⁰, Русь — це не початок Росії, а попередниця українського державного розвитку, який після монгольської навали змістився на захід, зберігши основні культурні й політичні маркери. Такий підхід кардинально протиставляється імперському наративу, де Русь редукується до передісторії московського царства.

Значення Давньої Русі у культурному коді — не лише історичне, а й символічне. Це еталон сакрального початку, джерело легітимності державності, точка ідентифікації з європейською християнською традицією. Образи князя Володимира Великого, Софії Київської, Пересопницького Євангелія — все це елементи, які не тільки фіксують хронологію, а й структурують українське уявлення про власне походження як цивілізації.

У сучасних умовах (особливо після повномасштабного вторгнення РФ 2022 р.) ідентифікаційного конфлікту російська пропаганда намагається привласнити історичну спадщину, тоді як український культурний простір (історики, митці, медіа) активно реполітизує тему Русі, наголошуючи на її локалізації в українському географічному, релігійному й культурному контексті.

Цей конфлікт є не лише політичним, а й онтологічним: він зачіпає уявлення про те, хто ми є, звідки походять наші коріння, традиції, і на яких підставах ми маємо право називати себе суб'єктом історії. Саме тому Русь у структурі культурного коду України є не просто «давнім періодом», а символом кореневості, джерелом цивілізаційної тяглості й фактором відновлення історичної суб'єктності в постколоніальному дискурсі.

Одним із найпотужніших міфологем української культурної свідомості є образ козака — вільної людини, воїна, захисника землі та справедливості. Козацтво у цьому контексті — не лише соціальний феномен 17–18 ст., а архетип свободи, що був інтерналізований у масову свідомість через літературу, усну традицію, фольклор, мистецтво.

Образ Запорозької Січі як ідеальної чоловічої спільноти, побудованої на рівності, честі та військовій майстерності, набув характеру культурного коду, що впливає на сучасне сприйняття українських військових, волонтерів і громадських лідерів. Постать козака-характерника — водночас реальна і сакралізована — демонструє, як історичний факт перетворюється на

ідентифікаційний символ, який актуалізується в сучасних умовах, зокрема під час війни.

Інший вимір коду — травматичний. Український культурний код включає в себе досвід колективного страждання, зокрема в контексті таких подій, як Голодомор 1932–1933 рр., масові репресії, депортації, війни³¹. Ці травми, замовчувані офіційною радянською історіографією протягом десятиліть, починаючи з 1990-х роках, поступово відновлюються в культурній пам'яті через меморіальні практики, літературу, кінематограф, музику.

Голодомор став не просто історичним фактом — він набув статусу символу жертвовності, який функціонує як моральна основа національної свідомості. У цьому контексті важливо не те, наскільки детально пам'ятається конкретна подія, а те, як вона символічно репрезентується. Через пам'ять про Голодомор українська ідентичність конструює себе як травматизовану, але морально стійку; як таку, що має право на історичну справедливість.

У центрі історико-міфологічного коду також події українських визвольних змагань 20 ст.: боротьба за УНР, діяльність ОУН–УПА, повстання в концтаборах, дисидентський рух. Ці сторінки не були інтегровані в офіційну історичну науку радянського періоду, натомість залишалися живими у сімейній пам'яті, фольклорі, релігійній культурі, емігрантських колах.

Постать воїна УПА або радянського політв'язня (як Василь Стус, Левоко Лук'яненко) є сучасним архетипом нескореного інтелектуала й патріота. Такі образи є не лише історичними прикладами, а міфологемами — вони транслюють етичний імператив: встояти, зберегти гідність, не зрадити спільноту. Цей міф супротиву активізується у сучасній візуальній культурі, зокрема в іконографії Майдану та війни після 2014 року.

Нова сторінка історико-міфологічного коду — події Помаранчевої революції, Революції Гідності та російсько-української війни³². Ці події вже стали міфологічними у культурному сенсі: вони не просто фіксуються історіографічно, а символізуються — через образ Небесної Сотні, Чорного Тюльпану, Азовсталі, пісні «Ой у лузі червона калина» в сучасному виконанні, портрети героїв у військовому камуфляжі.

Так формується живий міф — не ретроспективний, а такий, що триває в реальному часі. Він потребує не лише фіксації, а й осмислення, оскільки саме ці події нині задають напрям національного саморозуміння.

У цьому контексті важливо не допустити поверхневого героїзму — міф має бути не знаряддям пропаганди, а простором етичного вибору.

Таким чином, історико-міфологічний вимір українського культурного коду є не випадковим набором образів і подій, а цілісною структурою, яка поєднує героїчне, трагічне, сакральне й повсякденне в єдиний символічний простір. Цей вимір забезпечує не лише спадкоємність культурної традиції, а й легітимацію сучасної політичної суб'єктності — Україна постає як нація з глибокою історією, правом на власну ідентичність і здатністю до опору.

Культурний код не є сталим або однозначно заданим — він формується історично, змінюється під впливом кризових подій, внутрішніх культурних зрушень та зовнішніх інформаційних потоків. В умовах війни, а також у контексті інтенсивних глобалізаційних процесів, культурний код зазнає глибоких трансформацій, що позначаються як на його структурі, так і на функціональних проявах. Для України, яка з 2014 р. живе в стані гібридної війни, а з лютого 2022 р. — у фазі повномасштабної агресії РФ, динаміка культурного коду є особливо помітною.

Війна радикально змінює функціонування культури: вона стає не лише полем рефлексії, а й інструментом опору, координації, мобілізації³³. Культурний код в умовах війни виконує щонайменше три функції:

- Морально-етичну — консолідує суспільство навколо цінностей, таких як гідність, свобода, жертовність, солідарність;
- Психотерапевтичну — каналізує страх, травму, втрату у формати ритуалу, мистецтва, пам'яті;
- Політичну — протистоїть інформаційній агресії, фальсифікації історії, нав'язуванню чужих смислів.

Значна частина символів українського культурного коду не лише зберігається, а й перезаряджається новими смислами. Наприклад, вишиванка — тепер не етнографічний артефакт, а символ спротиву; козацький хрест — маркер єдності армії й церкви; народна пісня — частина цифрової кампанії культурної самоідентифікації.

Медіа й цифрові технології значно посилили темп символічної трансформації: нові культурні коди створюються швидко й поширюються вірусно. Образи, як-от «пес Патрон», меми про «Байрактар», сатиричні колажі з ворогами — стають частиною національно-культурного опору. У цьому проявляється новий пласт — культура миттєвої реакції, що зберігає глибинний зміст, але адаптується до нових форм.

Глобалізація та цифровізація впливають на структуру і спосіб трансляції культурного коду. У 21 ст. він більше не обмежений регіональним простором, побутом чи шкільною програмою. Навпаки: культурний код дедалі частіше продукується, тиражується і модифікується в цифровому просторі, зокрема через:

- соціальні мережі (Facebook, Instagram, TikTok, Twitter/X);
- цифрове мистецтво (анімації, ілюстрації, графіті, AR-об'єкти);
- транснаціональні платформи (Netflix, YouTube, Spotify), де з'являється український контент у глобальному контексті.

Це означає, що культурний код більше не є лише етнографічною спадщиною або архаїчною структурою — він стає динамічною мережевою системою, у якій смисли циркулюють, змагаються, змінюються. Водночас зростає роль культурного саморедагування: українці дедалі частіше самостійно відтворюють і конструюють нові форми національного змісту — через подкасти, стріми, поезію, онлайн-курси, пісні на фронті.

Цифрова культура також змінює механізми пам'яті: вшанування героїв, архівування досвіду, реконструкція втраченого — все це відбувається в публічному цифровому просторі, де збереження перетворюється на живу, інтерактивну дію.

Глобалізація створює суперечливі умови для існування локальних культур. З одного боку, вона відкриває доступ до світового культурного обміну, з іншого — уніфікує символічні структури, зменшуючи специфічність локальних кодів. Для українського культурного середовища це означає постійну напругу між збереженням і трансформацією.

У відповідь на це українська культура активізує механізми ідентифікаційного опору, зокрема через:

- посилення ролі національного брендингу (культурна дипломатія, дизайн, архітектура);
- переосмислення традицій в умовах сучасного міського життя;
- формування нових синтетичних форм (етноелектроніка, урбан-фольклор, військова поезія).

Таким чином, культурний код стає платформою для творення нової ідентичності, яка не протиставляє себе глобальному, а використовує глобальні інструменти для посилення національного суб'єкта. Ідентичність в цьому випадку — не броня, а інтерфейс, що взаємодіє, але не розчиняється.

В умовах війни та глобалізації український культурний код демонструє дивовижну адаптивність і стійкість. Він не лише зберігає базові цінності (мову, пам'ять, символи, архетипи), а й оновлює їх у нових медіа, нових ритуалах, нових сенсах. Це свідчить про його живу природу: він є не музеєм традицій, а живою системою культурної навігації у світі, що швидко змінюється. Водночас саме його динаміка забезпечує збереження української ідентичності в умовах глобального розмивання смислів та реальних екзистенційних загроз.

Підсумовуючи зазначимо, що нація та національна ідентичність є комплексним феноменом, у якому сполучаються політичні (насамперед держава та свідома участь громадян у її діяльності) та культурні чинники, серед яких найбільшу питому вагу мають мова, колективна пам'ять, релігія, ментальність тощо. Національна ідентичність формується на основі суспільного консенсусу з ключових питань суспільного розвитку та містить узгоджені підходи до питань мови, культури та історії, найбільш конфліктна частина яких виноситься за межі політичного порядку денного. Діє принцип: суперечливість минулого долається спільним баченням майбутнього. Аналіз українських культурних кодів як чинників формування національної ідентичності засвідчив, що ідентичність не є ні природною, ні застиглою категорією — вона постає як результат дії багаторівневої символічної системи, яка опосередковує сприйняття історії, мови, звичаїв, соціальних ролей і моральних норм. Український культурний код, будучи поліфонічним, постколоніальним і динамічним, відіграє ключову роль у консолідації суспільства в умовах екзистенційних викликів. Колективна свідомість формує складну систему взаємозалежностей і виступає ключовим чинником соціальної стабільності і моральної інтеграції, водночас підкреслюючи її динамічну і реляційну природу, що відтворюється через соціальні взаємодії та практики спільнот.

У мовному вимірі — українська мова функціонує як основний носій не лише комунікативної, а й культурної, етичної та політичної ідентичності. Її захист і утвердження в сучасних умовах є стратегічним фактором збереження національного суб'єкта.

У історико-міфологічному просторі культурний код акумулює як героїчні, так і травматичні наративи — від Давньої Русі та козацтва до Голодомору, УПА, Майдану й сучасної війни. Саме через ці наративи спільнота формує образ себе як історично вкоріненої, морально легітимної й гідної нації.

Смислові атаки³⁴ гібридної війни РФ спрямовані на нівелювання історичних цінностей (зокрема, вікової боротьби українського народу за державний суверенітет); нав'язуються маргінальні ідеї конформізму і тоталітаризму (керованої демократії); заперечуються демократичні орієнтири розвитку та європейські стандарти і норми життя. Типовими симулякрами сучасної смислової війни Кремля проти української ідентичності є “братні народи”, “русский мир”, “духовные скрепи” тощо³⁵.

Символічні структури та архетипи української культури діють не лише як культурна спадщина, а як активні механізми сучасної мобілізації, опору, переозначення. У контексті війни вони стають інструментами як емоційної стійкості, так і ідеологічної самоідентифікації.

У добу глобалізації та цифрової трансформації український культурний код демонструє здатність до адаптації, включаючи нові платформи, жанри, наративи й аудиторії. Це підтверджує його не архаїчну, а радше інноваційну природу: він не лише зберігає ідентичність, а й конструює її в нових формах.

Стабільна та конструктивна модель національної ідентичності в Україні має включати такі змістовні елементи:

- усвідомлення і визнання історичної і культурної самобутності українського народу;
- визнання громадянського принципу формування сучасної української нації та її полікультурного, поліконфесійного, поліетнічного складу;
- врегулювання мовного питання за принципом розділення функцій державної мови та інших мов, що можуть виконувати, серед іншого, й роль засобу міжетнічної та міжнародної комунікації (принциповим є розмежування саме функцій, а не сфер вживання);
- розуміння того факту, що в сучасних умовах твориться нова форма української національної культури та національної самосвідомості, яка зберігає світоглядні, культурні елементи, успадковані представниками різних субідентичностей від попередніх періодів, але має й принципово нові складові, що формуються під впливом нової політико-культурної суб'єктності України та досвіду співжиття різних груп в умовах української державності;
- мотивація до творення образу нової української культурної ідентичності як принципово діалогічної, що вимагає дотримання принципу взаємоповаги, передбачає культурне взаємозбагачення, має потенціал

стрімкого розвитку та відкриває можливості творення нових культурних синтезів.

Будь-яка модель ідентичності стає працюючою, а не декларативною лише в тому разі, якщо спирається на суспільну згоду та належний рівень компетентності в цих питаннях більшості громадян. Тому прийнята модель ідентичності має бути представлена значною кількістю культурних, пропагандистських, просвітницьких проєкцій, послідовно і творчо відтворюватися в символічному полі політики та основних комунікативних дискурсах³⁶.

Таким чином, проблема української ідентичності перебуває в силовому полі суперечливих геополітичних тенденцій — глобалізації та національно-етнічного, державного уособлення, модернізації й вибору зовнішньополітичної стратегії, релігійних процесів тощо. В умовах повномасштабної війни відбулося прискорене формування консолідованої колективної ідентичності українців. Український культурний код інтегрує моральні, символічні, нормативні складники суспільного життя, виступає не просто як рефлексія історичного минулого, а як інструмент формування і підтримки національної цілісності. Його вивчення відкриває перспективи для подальших досліджень і культурної політики, спрямованої на посилення ідентифікаційного потенціалу українського суспільства в умовах глобальних змін і військово-політичного протистояння.

3.2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: НАУКОВІ РЕФЛЕКСІЇ VERSUS ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ДИСКУРС

Одинадцятий рік тяглої російсько-української війни, що набувала нових форм і вимірів (від стрімкої окупації російськими військовими АР Крим до розпалювання квазісецесіоністського конфлікту на Сході України та широкомасштабного вторгнення РФ), — війни, що вже визнана найбільшою в Європі від часу Другої світової, — актуалізував проблему її періодизації як важливого складника історичних рефлексій. Ця проблема стала предметом роздумів не тільки вітчизняних, а й зарубіжних дослідників і наукових колективів, віддзеркалила різне бачення війни зсередини України та із-зовні — політичними союзниками, тимчасовими партнерами та запеклими недругами. Водночас це стало й певним методологічним викликом для науковців, що прагнули визначити найефективніші евристичні критерії для вирізнення періодів, етапів, фаз ескалації російсько-української війни, її «реперних» та біфуркаційних точок, окреслити її постраціональну візію як певного процесу.

Врахуємо, що військово-історична наука вбачає у періодизації воєнних конфліктів (тобто виділенні серії часових відрізків, що якісно відрізняються за характером, змістом, цілями, напрямками тощо воєнних дій, маркують певні віхові, зламні стадії перебігу) один із дієвих методів їх дослідження.

У той чи той спосіб здійснені напрацювання входили в енциклопедичний простір як складник статей про російсько-українську війну («російсько-український конфлікт», «війну в Україні», «війну Росії проти України» тощо).

Логічно порушити питання, якою мірою енциклопедичні статті (йдеться, насамперед, про найбільш запитані й відвідувані онлайн-ресурси) суто лосні науковим підходам та орієнтуються на них, а чи «енциклопедичний» і «науково-теоретичний» дискурс дотепер існують радше паралельно, де перший — в очікуванні усталених висновків другого. Звідси метою роботи є виявлення суто лосності / розбіжності енциклопедичного й військово-історичного дискурсу у висвітленні основних періодів перебігу російсько-української війни як патернів її історичної хронології та концептуального осмислення. Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) аналіз новітніх досліджень з проблеми періодизації російсько-української війни

та їх залученості в медіапростір; 2) моніторинг найвідоміших енциклопедичних медіаплатформ у фокусі наявного в них контенту стосовно етапів (періодів, фаз тощо) російсько-української війни; 3) компаративне зіставлення відповідних сегментів наукового та енциклопедичного дискурсу.

Моніторинг останніх досліджень і публікацій засвідчив, що перші теоретично обґрунтовані спроби періодизації агресії Росії проти України з'явилися принаймні з 2017 р. і стосувалися подій «анексії» (саме цей термін набув тоді найбільшого поширення) Криму та антитерористичної операції на Сході України³⁷. Притому вже тоді представники військово-історичної науки й фахової журналістики вказували на ситуацію невизначеності в історико-хронологічних схемах перебігу окупації Криму та збройного конфлікту на Сході України, а також повсюдну термінологічну плутанину зі застосуванням понять «етап», «період», «фаза», «стадія», «ланка агресії» й подібних.

Значною мірою це пояснювали складністю завдання аналізувати засоби та прийоми ведення гібридної війни. Уже сама точка відліку російської агресії викликала полеміку (з неоголошеного і прихованого вторгнення на територію України підрозділів збройних сил та силових відомств РФ; від часу організації та підтримки Росією агентурної мережі, диверсійної та терористичної діяльності на території України; з офіційно встановленої дати 20.02.2014, яку визначили Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та заява Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»; від уведення російської медалі «За повернення Криму», на якій викарбувані дати спецоперації росіян в АР Крим: 20 лютого — 18 березня 2014 р.; зі штурму Кримського парламенту 27.02.2014; від ухвалення Радою Федерації дозволу на застосування збройних сил РФ на території України 01.03.2014, а зрештою — від часу розпаду СРСР). Чимдалі тривала війна, тим радикальнішим було переосмислення її перебігу та змісту кожного з виділених періодів. Так, окупацію АР Крим, яку деякі науковці вважали навіть не «першим», а «попереднім», «початковим» періодом російської збройної агресії³⁸, що передував власне збройному конфлікту, з часом осмислили як самостійну та значущу ланку у багатозадачних військових планах російського керівництва зі знищення української державності.

Одну з перших спроб періодизації збройної агресії проти України (у контексті конфлікту на Сході України, 2014–2016) здійснили військові

експерти (колектив військових істориків під керівництвом І. Русака) Науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняховського³⁹. Дослідники виділили 2 періоди збройного конфлікту (з квітня до 5 вересня 2014; від 5 вересня) та 7 етапів (3 у першому періоді, 4 — у другому). Запропонований підхід став на деякий час опорним. Доопрацьовану й розширену періодизацію (зі включенням окупації АР Крим як початкового періоду) навіть було схвалено Міністерством освіти і науки України як методичні інформаційно-довідкові матеріали з вивчення історії та проведення виховних заходів для закладів освіти різних рівнів і післядипломної педагогічної освіти (автори: В. Грицюк, О. Пашкова, В. Покотило та ін.)⁴⁰.

У подальшому науковцями (П. Гай-Нижник, М. Гребенюк, В. Грицюк, О. Пашкова, С. Сегеда, О. Скрябін, В. Трофимович, П. Щипанський та ін.) запропоновано різні схеми періодизації перебігу антитерористичної операції на Сході України та операції Об'єднаних сил⁴¹. Вагоме значення у перших підходах, що обмислювали незавершений, відкритий у майбутнє тяглий конфлікт та відносно короткий проміжок часу (2-4 роки), мала хронологія подій, у перебігу якої відшукували якісні зсуви, нові повороти воєнної ситуації. Звісно, з бігом часу ці етапи, фази й стадії неодноразово переглядалися, бо у ширшій панорамі війни вихові маркери поставали інакше.

За критерій обирали: перебіг збройного зіткнення (застосування сили Росією та збройну відсіч агресору), якісну відмінність характеру й змісту бойових дій, найбільші воєнні операції, їхні воєнно-політичні результати та наслідки, зміни воєнно-політичної та воєнно-стратегічної обстановки тощо.

Після широкомасштабного вторгнення РФ, коли збройна агресія проти України з очевидністю набула нового характеру й змісту, вже розроблені періодизації зазнали істотних змін⁴². Термін «російсько-українська війна» набув метазначень, дата вторгнення постала не точкою відліку війни, а віхою чергового етапу здійснення планів агресора зі знищення державного суверенітету, територіальної цілісності України та української національної ідентичності як такої. Нові концепції входять у науковий дискурс вже з першої половини 2022 року.

Так, П. Гай-Нижник виділив 7 періодів російсько-української війни⁴³, де врахував не лише знакові воєнні дії, а й міжнародно-політичні та

міжнародно-дипломатичні аспекти, які впливали на хід протистояння. Нову періодизацію як результат спільного доробку представили фахівці Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України за участі Головного оперативного управління Генерального штабу Збройних сил України та Головного управління розвідки Міністерства оборони України (Лист МОН № 1/1070-23 від 24.01.2023 р.). Концептуальне бачення основних періодів збройної агресії РФ (від 2014) стало наслідком співпраці дослідників Навчально-наукового центру воєнної історії Національного університету оборони України та відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України (Грицюк В., Лисенко О.)⁴⁴. Автори виділили три періоди: окупація Криму (20.02.2014 — квітень 2014, мав 3 фази, для кожної з яких прописано її початок і завершення); збройний конфлікт на Сході України (початок квітня 2014 — 23.02.2022; 2 фази, кожна з них включала кілька етапів); широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну (з 24.02.2022, 4 фази).

Паралельно упродовж 2022–2023 років на медіаресурсах ширилися вільні перекази та інтерпретації запропонованих підходів до періодизації війни (як повних схем, так і окремих етапів), що доносили читацькій аудиторії переважно доробок військових істориків та центрів досліджень воєнної історії⁴⁵.

Певним підсумком досліджень українських учених з проблеми періодизації війни стала стаття В. Ільницького та О. Куцької, де автори презентують історіографію проблеми та еволюцію уявлень дослідників про етапність і стадіальність перебігу війни (станом на 2023)⁴⁶.

До проблеми періодизації долучилися й західні військові експерти (в англomовному просторі набуло популярності визначення «Велика війна»). Так, аналітики (Ф. і К. Каган, Г. Мампес, А. Говард, М. Кларк та ін.) з Інституту дослідження війни (англ. Institute for the Study of War, ISW) розгорнули події 2022–2023 року в межах трьох етапів із умовними назвами: 1) «володіння ініціативою з боку Росії», або «ініціатива Росії» (24.02.2022 — 03.07.2022); 2) «перехоплення ініціативи Україною», або «ініціатива України» (липень — листопад 2022) та 3) «позиційна війна» (з грудня 2022)⁴⁷. Від березня 2023 умовно означено етап «невизначеності» — очікування, хто із суб'єктів поверне собі ініціативу, імовірний російський наступ чи український контрнаступ. Модель цього конфлікту сутнісно представлена як така, що визначена наданням західної допомоги, постачання / затримка

якої обумовлювала здатність України вести оборонні та контрнаступальні дії.

Проте переважна більшість зарубіжних матеріалів містять не модель-періодизацію війни, але хронологію чи блок-схеми перебігу війни з виділенням найважливіших і резонансних подій і битв.

Ключові події російсько-української війни намагалася осмислити й схематизувати журналістська спільнота, зазвичай у межах спільних медіа-проектів. З-поміж найбільш репрезентативних — спільний проєкт українських та західних медіа «Найкоротша історія російсько-української війни», ґрунтований на матеріалах журналістів «Радіо Свобода», «DeepState», «Atlantic Council», «InformNapalm», «Bellingcat», «Conflict Intelligence Team». Виділено 10 головних етапів⁴⁸:

- 1) Крим. Анексія (лютий — березень 2014).
- 2) Донбас. Початок вторгнення (березень — травень 2014).
- 3) Поява регулярної армії РФ (травень 2014 — січень 2022).
- 4) Бліцкриг (лютий — березень 2022).
- 5) Повзучий наступ Росії (весна — літо 2022).
- 6) Осінній наступ України (осінь 2022).
- 7) Бахмут. Наступ Росії (зима 2022 — весна 2023).
- 8) Літній наступ України (літо — осінь 2023).
- 9) Авдіївка. Загострення по всьому фронту (осінь 2023 — лютий 2025⁴⁹).
- 10) Війна на виснаження (лютий 2024 — лютий 2025).

Власну хронологію запропонували й аналітики Агенції ЕФЕ (ісп. Agencia EFE)⁵⁰: першим етапом названа спроба російського бліцкригу, в якому Росія намагалася захопити м. Київ (умовна межа завершення — захоплення м. Лисичанська в липні 2022); другий етап (серпень — листопад 2022), під час якого українці відвоювали частину Харківської та Херсонської областей, а лінія фронту набула відносної сталості (трапляється назва «стабілізація фронту та атаки на енергетичну інфраструктуру»); третій етап — український контрнаступ (від зими 2023) і четвертий — російський наступ (з жовтня 2023)⁵¹.

Станом на кінець 2024 року в українському військово-історичному дискурсі найбільшу увагу привертали, за нашим висновком, три варіативні методологічні підходи до періодизації російсько-української війни.

Перший із них розпрацьовує не один рік доктор історичних наук, професор П. Гай-Нижник. Особливістю такого підходу є не тільки прагнення

автора дотримуватися комплексних критеріїв періодизації (знакові воєнні дії, політичні, дипломатичні та міжнародно-правові аспекти), але й увага до аргументованості викладу, а також образні, метафоричні назви виділених періодів. Автор розгортає своє бачення повномасштабної російсько-української війни як продовження РФ «комбінованої гібридно-асиметричної агресивної політики щодо України», що набула виразно загарбницького характеру. Ретельно сплановані Росією «енергетичні, торговельно-економічні, фінансові, дипломатичні, культурно-історичні та суспільно-політичні війни», мали на меті перетворення України «на свого політичного сателіта й господарчо-енергетичну неоколонію з подальшим розчленуванням, поглинанням й знищенням (як незалежної держави на карті світу — А. А.)» шляхом завдання смертельного збройного удару⁵². Дослідник прагне вписати патерни періодизації у контекст загальної кризи світової системи безпеки, початків масштабної трансформації євразійського простору, перерозподілу ринків торгівлі та сировини, «перегляду основ глобалістичної економіки», утвердження нових світоглядних принципів та міжнародно-політичних відносин і регуляторів, якісно нової конфігурації світового порядку⁵³.

Розширена версія періодизації (з урахуванням повномасштабного вторгнення) охоплює 7 періодів:

1) окупація та анексія АР Крим (20.02–24.03.2014) — «Фронт без спротиву»;

2) антитерористична операція (01.03 / офіційно від 13.04 — 24.08.2014) — «Внутрішній фронт»;

3) вторгнення Росії в Донбас (24.08.2014 — 19.02.2015) — «Східний фронт: Донбаське бойовище»;

4) позиційна війна (20.02.2015 — 20.09.2016) — «Східний фронт: мінська пастка»;

5) «квола» війна (20.09.2016 — 20.05.2019) — «Східний фронт: “Нормандські” шанці»;

6) вичікувальна війна (20.05.2019 — 23.02.2022) — «Східний фронт: манівці замирення»;

7) тотальна війна (з 24.02.2022 — ?) — «Бойовище п'яти фронтів» (до яких автор зараховує: Північний, Східний, Південний, дипломатичний і народний фронт у запіллі).

У рамках кожного з цих періодів безумовно припущені окремі етапи і фази, які автор спеціально не маркує.

Другий підхід, що є наслідком опрацювання накопиченого досвіду періодизації, пропонують дослідники Національного інституту оборони України В. Грицюк та О. Пашкова. Автори розпрацювали доволі складну багаторівневу періодизацію, що містить поділ на періоди, фази та етапи, де фази, щоправда, означені радше описово, ніж дефінітивно (притому задля коротшого формулювання опис містить одну — три характеристики з-поміж багатьох, не менш важливих). Вирізнено, отже, такі етапи «поступової реалізації експансіоністських намірів» Росії щодо України⁵⁴.

Перший період — окупація АР Крим та м. Севастополя (20.02.2014 — початок квітня 2014). Через коротку тривалість його поділ на 2 фази видається дещо умовним: 1) приховане вторгнення збройних сил РФ, блокування державних установ та стратегічних об'єктів, проведення незаконного референдуму та незаконне включення півострова до складу РФ (20.02–18.03.2014); 2) передислокація підрозділів Збройних сил України та інших військових формувань на материкову частину України (з 19.03.2014 — середина квітня 2014).

Другий період — збройний конфлікт на Сході України (початок квітня 2014 — 23.02.2022). Так само виділено дві фази. Перша з них описана як порушення конституційного ладу в південно-східних регіонах України, звільнення території Донецької і Луганської областей силами антитерористичної операції, вторгнення підрозділів збройних сил РФ (початок квітня — 05.09.2014) та охоплює три відповідні етапи. Друга — локалізація конфлікту в окремих районах Донецької та Луганської областей, зміна форми проведення операції — операція Об'єднаних сил (05.09.2014 — 23.02.2022); охоплює три етапи. Наведені вище етапи детально не розглядаються, автори посилаються на ґрунтовність їх розгляду у попередніх працях (зокрема М. Гребенюка, В. Грицюка, О. Скрябіна, П. Щепанського, усі — Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського), що свідчить про досягнутий науковий консенсус⁵⁵.

Третій період — «Велика війна» (з 24.02.2022). Охоплює дві фази: 1) відсіч Силами оборони України широкомасштабної агресії РФ (24.02.2022 — листопад 2022), у межах якої виділено три етапи, останній із яких — наступальні операції Збройних сил України у Харківській та Херсонській областях (29.08.2022 — середина грудня 2022); 2) паритетне протистояння (грудень 2022 — грудень 2023), містить два етапи, останній завершено виснаженням стратегічної наступальної операції

Сил оборони України без значних і переломних подій на фронті на свою користь.

Представлену періодизацію автори не сприймають як завершений науковий доробок і, вочевидь, її концептуалізація та переосмислення триватиме мірою розвитку подій.

Не втрачає запитаності й *третья класифікація*, розпрацьована фахівцями Національного університету оборони імені Івана Черняховського. Автори розглядають окупацію Кримського півострова як деякі попередні події до власне збройного зіткнення; виділяють «гібридну фазу війни Росії проти України» («подолання гібридної агресії РФ на Сході України») у квітні 2014 — лютому 2022 та фазу збройної відсічі агресії РФ («відсічі широкомасштабного нападу збройних сил РФ») з 24.02.2022.

Узявши за основу доробок Національного університету оборони імені Івана Черняховського, фахівці Центру досліджень воєнної історії ЗСУ за участю Головного оперативного управління Генерального штабу ЗСУ та Головного управління розвідки Міністерства оборони України⁵⁶ запропонували етапізацію «Великої війни» (третього періоду російсько-української війни) з урахуванням знакових битв та епізодів, що мали вирішальне значення для відбиття російської агресії. Автори висували за мету уніфікацію підходів до наукового дослідження третього періоду російсько-української війни, виділення найвиразніших ознак воєнно-політичної, воєнно-стратегічної та оперативної обстановки, які характеризують кожен етап і дозволяють чітко маркувати його межі⁵⁷. Виділено, отже, такі етапи:

1) перша стратегічна оборонна операція (24.02.2022 — квітень 2022), за підсумками якої були зірвані первинні плани загарбників, а російські війська були змушені вийти з «Північно-Західної операційної зони» і зосередити бойові дії на інших напрямках;

2) друга стратегічна оборонна операція (травень — серпень 2022), яка виснажила війська російських окупантів і водночас дозволила Силам оборони України накопичити сили й засоби для проведення наступальних дій з метою визволення тимчасово окупованих територій;

3) стратегічна наступальна операція (вересень — грудень 2022; успішні дії на Харківському та Херсонському напрямках) та третя стратегічна оборонна операція (січень — лютий 2023; стримування ворога, оборонні битви за українські міста, підтримка наступального потенціалу ворога).

Хронологічні межі доведені до початку 2023, періодизацію доповнено вирізненням трьох операційних зон, у межах кожної з яких бойові дії велися за кількома операційними напрямками, аналізом ключових битв і ситуацій.

Як бачимо, спроби історичної періодизації російсько-української війни не поодинокі й не спонтанні, а навпаки, є науковим завданням військово-історичних дослідницьких центрів; апробовано різні методологічні й хронологічні підходи; опрацьовано різні критерії етапізації. Не зайве зазначити, що наявний доробок не обмежений українським науковим дискурсом, а репрезентований у зарубіжних академічних історичних виданнях⁵⁸, одночасно зусиллями медіаспільноти широко представлений на різних інтернет-ресурсах. А відтак є доступним для укладачів енциклопедичних статей у роботі над підготовкою або доповненням, оновленням, осучасненням матеріалів щодо російсько-української війни.

Здійснений моніторинг енциклопедичних медіаплатформ дав такі результати (станом на початок квітня 2025 року).

Онлайн-енциклопедія «*Вікіпедія*». З-поміж багатомовних сторінок «Вікіпедії» було обрано ті, що створені найуживанішими в європейському (ширше — євроатлантичному) просторі мовами: англо-, іспано-, німецько-, італо- та франкомовну і, звісно, українськомовну.

Англійська сторінка⁵⁹ не виділяє періодизацію російсько-української війни як певну сталу матрицю для характеристики її перебігу. Радше рубрикує матеріал за кількома ключовими подіями воєнної хронології:

- анексія Криму Росією (2014), у цій рубриці читача також відсилають на окремі статті «Анексія Криму Російською Федерацією» та «Хронологія анексії Криму Російською Федерацією»;

- війна на (у) Донбасі (2014–2021), з відповідними відсиленнями на статті «Війна у Донбасі», «Хронологія війни у Донбасі»; виділено підрубрики: «Перші місяці війни», «Російське вторгнення 2014», «Мінські домовленості та продовження бойових дій», «Мінські домовленості II і битва за Дебальцеве», «Статична війна»;

- прелюдія до повномасштабного вторгнення, з відсиленням до окремої статті «Прелюдія до російського вторгнення в Україну»; окремо виділено підрубрику «Ескалація на Донбасі»;

- повномасштабне російське вторгнення в Україну (2022), з відсиленнями до статей «Російське вторгнення в Україну», «Хронологія російського вторгнення в Україну»;

- українські контрнаступи та патова ситуація (2022–2023);
- російські кампанії та український Курський наступ (2023 — дотепер).

Відсильні статті організовані за тим самим принципом — не вдаються до періодизації, але містять хронологію, характеристику основних подій та суголосну рубрикацію. За винятком статті «Російське вторгнення в Україну»⁶⁰, яка містить доволі чітко вирізнені й схарактеризовані етапи: початкове вторгнення (24.02–07.04.2022); Південно-Східний фронт (08.04–05.09.2022); російські анексії та окупаційні втрати (06.09–11.11.2022); зимовий пат, кампанія виснаження та 1-й військовий сплеск (12.11.2022 — 07.06.2023); українські контрнаступи 2023 року (08.06–01.12.2023); російські наступи та вторгнення України (квітень 2024 — дотепер).

Іспанська «Вікіпедія» у статті «Українсько-російська війна (2014 — дотепер)»⁶¹ містить назагал чіткий поділ на етапи (фази), але недбало означені: 1) «перша фаза» («період між 2014 і 2015 роками»); 2) «війна на Донбасі» (06.04.2014 — 24.02.2022) — згадано, що цей конфлікт пройшов різні етапи, але ні тут, ні в окремій відповідній статті ці етапи чітко не вирізнені, подано радше стисло-подієву хронологію; 3) «російське вторгнення в Україну». Така термінологічна несуголосність властива не тільки самій статті, а всьому циклу взаємопов'язаних статей про російсько-українську війну (кожна схарактеризована фаза є стислим уривком з окремої вікіпедійної статті).

Німецька сторінка⁶² не містить етапізації російсько-української війни, а пропонує характеристику основних подій по роках (з 2014).

Італійська⁶³ так само не акцентує чітко виділені етапи, контент упорядковано за рубриками «Кризи в Криму та Донбасі (2014). Анексія Криму», «Формальне призупинення бойових дій (2015–2021)», «Вторгнення в Україну (2022 — дотепер)». Відсильна стаття «Російське вторгнення в Україну 2022» також змістовно рубрикована по роках. Прикметно, що такий дифузно-хронологічний підхід не оновлюють навіть за ситуації, коли в італійських офіційних ресурсах та медіаджерелах наявні різні спроби чітко описати періодизацію російсько-української війни, принаймні від часу повномасштабного вторгнення, з відповідними мапами і коментарями. Так, модель, оприлюднена на сайті Інформаційної системи національної безпеки, — 4-етапна: 1) початкова фаза (етап) — російська атака вздовж трьох основних напрямків (з півночі на м. Київ; зі сходу на м. Харків; з півдня на м. Херсон); 2) нездатність Росії завоювати Київ та відхід з півночі

країни; 3) український контрнаступ уздовж осі Харків / Луганськ та Херсон / Запоріжжя та відступ Росії з Харкова та Херсона; 4) наступ Росії, російські атаки на цивільну та енергетичну інфраструктуру⁶⁴.

Франкомовна сторінка⁶⁵ так само не містить чіткої періодизації війни як відбиття наявного науково-методологічного доробку. Проте дефінітивна частина подає стислу «логіку» війни: почалася в лютому 2014 після «Української революції», за перші вісім років конфлікту відбулися анексія Росією Криму (2014) та війна на Донбасі (а також морські інциденти, кібервійна та політична напруга), далі — російсько-українська дипломатична криза 2021–2022 та значне загострення конфлікту після вторгнення Росії 24.02.2022, фактична анексія ще чотирьох областей вздовж російсько-українського кордону (Луганської, Донецької, Запорізької та Херсонської). Ця матриця слугує способом організації інформаційного контенту.

Особливістю «української вікі» (стаття «Російсько-українська війна (з 2014)») є пряма вказівка на етапи війни, щоправда їх невдало позначено «*відкритими складовими*» (курсив — А. А.) російської збройної агресії проти України»⁶⁶:

- російське збройне вторгнення в Крим у лютому — березні 2014 (з подальшим початком тимчасової окупації півострова Росією 20.02.2014);
- війна на Сході України (на Донбасі) з квітня 2014 до початку широкомасштабного вторгнення;
- широкомасштабне вторгнення Росії в Україну з 24.02.2022.

Далі наведено стислу хронологію ключових подій. Українська сторінка пропонує відсилання до, ймовірно, найбільшої кількості статей, з-поміж яких: «Передумови та причини російсько-української війни», «Сучасне українсько-російське протистояння», «Дезінформація під час російсько-української війни», «Російсько-українська економічна війна», «Російсько-українська церковна війна» тощо, а також цикли окремих статей різної якості за кожним етапом.

Принагідно зазначимо, що відповідна російська сторінка «Вікіпедії» чітко виділяє у наративі 2 фази війни: «гібридна війна» (лютий 2014 — лютий 2022) та повномасштабне вторгнення Росії «на Україну» (з лютого 2022), хоча характеристики втрат подає за трійковою схемою: «анексія Криму» — «війна в Донбасі» — «повномасштабна війна».

Енциклопедія «Британніка». Стаття «Російсько-українська війна»⁶⁷ (автор М. Рей) у дефінітивній частині означає початок військових дій

(у лютому 2014 з прихованого вторгнення до АР Крим російських військ), розширення війни (з квітня 2014, захоплення «росіянами та місцевими проксі-силами» території Донбасу) та повномасштабне вторгнення (з 24.02.2022). Виділено головні рубрики «Повалення уряду Януковича та вторгнення до Криму», «Війна на Донбасі» (з підрубриками, які відбивають зміни президентської влади), «Російське вторгнення в Україну», «Український контрнаступ», «Війна у 2023 та 2024». Створюється враження, що більшість наявних підрубрик відбивають і детально описують постаті та події, які привернули увагу західної аудиторії (а не так ключові злами й битви «Великої війни»), та запозичені з журналістського дискурсу (як-от: «Російська дезінформація та війна мемів», «Часткова мобілізація» Путіна та розширення ролі ПВК “Вагнер”», «Атака на міст через Керченську протоку та звільнення Херсона», «Західний арсенал України зростає, а Путіну висунуто звинувачення у воєнних злочинах», «Контрнаступ України у 2023 та руйнування Каховської дамби» тощо).

У розлогіх текстах французької енциклопедії «*Ларусс*» та стислих статтях італійської «*Треккані*» й польської «*Інтернет-енциклопедії ПВН*» не вдалося віднайти періодизації війни у відповідних статтях.

«*Велика українська енциклопедія*» у дефінітивній частині статті «Російсько-українська війна» вказує на вирізнення двох етапів: 20.02.2014 — 23.02.2022 — гібридна війна; від 24.02.2022 — широкомасштабне вторгнення Росії в Україну⁶⁸. З тексту відчитуємо, що кожний з етапів, своєю чергою, має певні ключові віхи (як-от: «*на першому етапі вторгнення* (курсив — А. А.) РФ не досягла початкової мети — блискавичного захоплення м. Києва (див. Бліцкриг) та зміни української влади»), але в тексті вони спеціально не рубриковані. Головну увагу приділено передумовам, причинам, цілям і характеру війни.

Висновки. Проведений моніторинг енциклопедичних онлайн-ресурсів підвів до таких висновків.

Терміни «російсько-українська війна», «(повномасштабне) російське вторгнення в Україну» стали звичними для енциклопедичного дискурсу, який ще у 2022 ряснів різноманітними гаслами. Так само переважного розуміння набуло і датування початку війни — від 2014 року (подій окупації, «анексії», «сецесії» Криму). Більшість енциклопедичних онлайн-ресурсів містить виважений і доволі об’єктивний огляд перебігу подій за помітних розбіжностей в організації, рубрикації та деталізації контенту.

Панівним є виділення трьох ключових етапів війни: окупації РФ Криму (2014), військових дій на Сході України (2014–2022) та широкомасштабного вторгнення (з 24.02.2022), а також розуміння дати вторгнення як певного зламу — радикальної зміни в характері війни (від гібридної війни до масштабної воєнної агресії, хоча питання про те, чи втратила після того війна гібридний характер лишають непростоясненим).

У науковому дискурсі тривають спроби розробити детальнішу періодизацію російсько-української війни, уґрунтовану на різних підходах і критеріях, із застосуванням методологічного апарату політичних, історичних і військових наук. Проте такі напрацювання здебільшого лишаються предметом фахових обговорень та існують окремо від оновлюваного енциклопедичного контенту. Формується враження, що автори й редактори енциклопедичних статей слабо зважають на цей доробок при організації та систематизації інформаційного матеріалу, до того ж відсилення до нього рідко трапляються у супутніх бібліографічних списках. «Захоплення» хронологією подій та ще за умови вільного співавторства, як-от у «Вікіпедії», призводить до непродуманої й непослідовної рубрикації, неконтрольованого збільшення обсягу енциклопедичних статей, неупорядкованого поновлення контенту. А зрештою — до утруднення сприйняття інформації споживачем.

Звісно, жодна запропонована натеper періодизація не є й не може бути завершеною, це концепція, відкрита у майбутнє, нестатична матриця. Так само жодна з них не є й загальноприйнятою — триває полеміка щодо непослідовності того чи того підходу, суперечливості авторських висновків, надмірної завантаженості / спрощеності періодизаційних схем, обраних критеріїв періодизації тощо. Утім такі евристичні й методологічні пошуки необхідні для всебічного вивчення тяглої війни, чіткого розуміння її причин, цілей, природи, ескалації, наслідків, реакцій і стану соціуму в умовах воєнного часу та узагальнення досвіду протидії майбутнім загрозам.

3.3. МУЛЬТИМЕДІЙНА ВЕРСІЯ ВУЕ І ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: ВИКОРИСТАННЯ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО КОНТЕНТУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Енциклопедія є взірцем найповнішого та авторитетного подання інформації з широкого кола питань, еталоном знання, віддзеркаленням розвитку рівня науки та культури⁶⁹. Саме тому енциклопедичні статті викликають посилене зацікавлення всіх верств суспільства.

У наш час все більшої популярності набувають онлайн-енциклопедії, які мають ряд беззаперечних переваг над друкованими версіями енциклопедій. Зокрема інтернет-енциклопедії доступні читачам глобальної мережі Інтернет в усіх країнах світу. Вони є мобільним ресурсом, що дозволяє легко шукати та систематизувати інформацію; містить широку базу персональних та колективних фотографій, яка постійно розширюється. Електронна версія енциклопедії дає можливість постійного оновлення та доповнення, розміщення фото-, аудіо- та відеофайлів, передбачає інтерактивний зв'язок із читачами та авторами, які можуть висловлювати свої коментарі та зауваження, пропонувати виправлення й доповнення. Оскільки обсяг інтернет-видання фактично є необмеженим, то зникає проблема оприлюднення великих за обсягом матеріалів.

З огляду на викладене, існує нагальна практична потреба в урахуванні досвіду, набутого колективом Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» у застосуванні мультимедійної версії «Великої української енциклопедії» в освітньому процесі в Україні, зокрема у часи російсько-української війни. Цей досвід може бути корисним для подальшого випрацювання методичних рекомендацій щодо особливостей побудови онлайн-енциклопедій. Необхідність та актуальність цього напрямку роботи посилюється й тим, що українське суспільство вже четвертий рік перебуває в умовах війни, в якій намагається зберегти свою власну ідентичність. Як зауважила директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» А. Киридон : «В умовах воєнного стану колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», об'єднаний спільними цінностями, прагненням перемоги і утвердження величі України, продовжує роботу над створенням «Великої української енциклопедії» (ВУЕ), налагодженням функ-

ціонування портальної версії енциклопедії, випрацюванням власної унікальної моделі сучасної е-ВУЕ»⁷⁰.

Практика функціонування е-ВУЕ доводить безсумнівну доцільність застосування онлайн-енциклопедій для забезпечення більшої ефективності освітнього процесу. До безперечних переваг, які мультимедійна версія надає освітянам і здобувачам освіти, можна віднести: безкоштовний доступ до науково-достовірних енциклопедичних знань, швидкий і зручний пошук по сайту й тексту завдяки системі навігації та гіперпосиланням, можливість цитування й обміну посиланнями на статті, копіювання та виведення на друк потрібного тексту тощо⁷¹. Онлайн енциклопедії мають широкі мультимедійні властивості (фото, відео, аудіо, схеми, графіки, рисунки тощо), і представлений в них матеріал вже структурований та ретельно відібраний. Для вивчення нового матеріалу і опанування новими знаннями доволі зручно використовувати саме матеріали з онлайн-енциклопедій⁷².

У тому, що мультимедійна версія ВУЕ є затребуваною у середовищі здобувачів освіти, переконує аналізу топ-100 статей за відвідуваністю щодо періоду 01.01.2024–19.04.2024 р. та за аналогічний період 2025 р. (звіти Google Analytics GA4 надані науковим співробітником ВУЕ С. Купрієнком). Зокрема у правильності цього твердження можна пересвідчитись, переглянувши активність відвідуваності тих сторінок, які висвітлюють окремі розділи з історії України (див. Табл. 1)

Як бачимо, освітні теми з курсу «Історія України» користувалися беззаперечним попитом у 2024 р. та демонструють такі ж самі тенденції у 2025 р., незважаючи на певний спад відвідуваності (на думку С. Купрієнка, деяке зниження може пояснюватися зовнішніми факторами, зокрема змінами в алгоритмах пошукових систем).

Також аналіз показує, що популярністю упродовж I кварталу 2024 р. та I кварталу 2025 р. користувалися окремі теми освітніх циклів «Історія України» та «Всесвітня історія». Так, з тематики історії України можна назвати статті: «Президент України», яка набрала 2 384 перегляди за I квартал 2024 р. та 2 630 — за I квартал 2025 р.; «Револуція гідності» (1 779 / 2 576); «Берестейська церковна унія 1596» (3 248 / 5 855); «Біловезька угода 1991» (744 / 698); «Ризький мирний договір 1921» (710 / 1 106) та ін.

Серед популярних статей з курсу «Всесвітня історія» можна виділити такі: «Александр Македонський», яка набрала 2 189 переглядів за I квартал

2024 р. та 4 782 — за I квартал 2025 р.; «Кастова система в Індії» (1 861 / 2 696); «Александрійський маяк» (792 / 1 084); «Декларація прав людини і громадянина 1789» (632 / 879); «Англійська революція» (680 / 1609), «Розпад Югославії» (675 / 1392), «Афіна» (631 / 1465) та ін.

Таблиця І*

№ З/п	Сторінка	Кількість переглядів за 1.01.–19.04. 2024 р.	Кількість переглядів за 1.01.–19.04. 2025 р.
1.	Історія України: Перша світова війна (1914–1918)	10 973	6 805
2.	Історія України: Галицько-Волинське князівство. Литовсько-польська доба	4 429	1 825
3.	Історія України: Україна і процес перебудови	3 716	1 948
4.	Історія України: Новий час. 19 ст.	2 743	1 824
5.	Історія України: Друга світова війна (1939–1945)	2 592	952
6.	Історія України: Розпад СРСР. Доба Незалежності (1991–2021)	1 685	1 418
7.	Історія України: Новий час. 18 ст.	1 024	753

* Таблиця складена на основі аналітичних матеріалів відвідуваності порталу ВУЕ (vue.gov.ua), підготовлених С. Купрієнко.

Показово, що беззаперечним лідером Топ-100 є стаття «Сім чудес світу», яка набрала 8 723 перегляди за I квартал 2024 р. та 10 572 — за I квартал 2025 р. Звісно ми не можемо стовідсотково стверджувати, що цими темами цікавилися лише здобувачі освіти, однак з великою вірогідністю більшість складала саме вони. Опосередкованим підтвердженням цього може слугувати зріз демографічних показників, який свідить, що найактивнішими користувачами порталу є група віком 18–24 р. та група віком 25–34 р.

Не вдаючись до детального аналізу популярності статей з освітньої програми «Географія», представлених у «Топ-100», можемо констатувати,

що тут спостерігаються такі ж тенденції, як і стосовно вищезазначених освітніх програм.

Розгляд та вивчення особливостей відвідуваності сторінок e-ВУЕ засвідчує також той незаперечний факт, що поряд з історичною тематикою читачі цікавилися статтями, які безпосередньо стосуються сумних реалій нашого життя, тобто російсько-української війни і всього, що з нею пов'язано. Зокрема, до Топ-100 увійшли такі статті, як «Російсько-українська війна», «Атомна електростанція», «Україна у міжнародних організаціях», «Культурна спадщина України», «Пропаганда», «Безпілотний літальний апарат», «Мюнхенська угода 1938», «Ядерна зброя» та ін.

Також на порталі ВУЕ беззаперечну зацікавленість викликають рубрики «Герої України в російсько-українській війні», «Актуально» та «Рухомий рядок», які подають актуалізовану інформацію про події війни, а також про звичайних українців, котрі брали участь у російсько-українській війні та здобули найвищу державну нагороду, захищаючи Батьківщину від російських окупантів. Отож, на нашу думку, наразі, в умовах продовження російсько-української війни, і в найближчій перспективі, однією з найактуальніших ліній подальшого розвитку мультимедійної версії ВУЕ є відпрацювання методології підготовки текстів з військово-історичної тематики.

Зауважимо, що цей контент знаходиться на перетині таких, представлених у ВУЕ категорій, як «Всесвітня історія», «Історія України», «Військова справа», «Національна безпека» та ін. Відтак, здобувачі освіти, які ним користуються, мають змогу відразу ж засвоювати навички міждисциплінарного аналізу військово-історичної проблематики.

Для увиразнення того, як представлена ця проблематика на порталі e-ВУЕ, та які є можливості її використання означеною категорією споживачів, спробуємо розглянути це на прикладі статей про найвідоміші військові битви в історії людства. Ці битви / військові кампанії тою чи іншою мірою є предметом вивчення у закладах освіти України.

Для успішної реалізації завдання висвітлення означеного контенту, науковими співробітниками установи передовсім була розроблена рубрикація статей про битву /військову операцію:

Стаття про битву, військову операцію

1. Гасло — дефініція.
2. Історична довідка:

Передумови.

Командувачі, сили та плани сторін.

3. Характеристика:

Хід битви / операції.

Підсумки битви / операції.

4. Картосхема.

5. Додатково.

6. Література.

7. Автор⁷³.

Відтак автори при підготовці статей послуговувались відповідною рубрикацією, що дало змогу уніфікувати підходи до написання статей цього напрямку. Авторські статті, які у такому форматі були розміщені на порталі ВУЕ, висвітлюють найважливіші битви різних історичних періодів, починаючи від битв давнини і до військових конфліктів сьогодення. Зокрема на порталі представлені статті про генеральні баталії, які мали визначальний вплив на подальший розвиток цілих держав чи окремих народів («Битва на Калці 1223», «Битва під Ватерлоо 1815» та ін.). Серед статей про військові дії, які відбувалися на вітчизняних теренах, слід виділити статті про основні битви часів Національної революції українського народу середини XVII ст. («Берестецька битва 1651», «Батозька битва 1652» та ін.).

Цілком закономірно, що найбільше означений контент представлений статтями про бойові операції часів Першої та Другої світових війн. Так, стосовно останньої тут репрезентовані як битви початкового періоду світової війни («Битва за Атлантику», «Битва за Британію 1940–1941», так і операції часів німецько-радянської війни («Битва за Кавказ 1942–1943», «Білоруська операція 1944», «Арденнська операція 1944–1945», «Берлінська наступальна операція 1945» та ін.). Значна увага приділена висвітленню тих військових кампаній, які відбувалися на території України («Битва за Дніпро», «Белгородсько-Харківська операція 1943», «Березнегувато-Снігурівська операція 1944» та ін.).

Розпочато на порталі ВУЕ й роботу з висвітлення військових подій сучасної російсько-української війни. Для прикладу затребуваною споживачами контенту є стаття «Бої за Донецький аеропорт 2014–2015», в якій викладена хронологія оборонної епопеї Донецького аеропорту. Побіжно зауважимо, що проведена значна робота з оновлення інформації про становище українських міст, які опинилися безпосередньо в епіцентрі бойових дій.

Це дуже важливо, адже громадян України, на превеликий жаль, не перестає турбувати інформація про їх рідні міста і села, яких торкнулося воєнне лихоліття. Про це свідчить той факт, що статті з категорії «Міста України» займають 3 сходинку у рейтингу ТОП-100 за відвідуваністю (9 800 за період з 1.01. по 19.04.2024 р. та 8 700 за період з 1.01. по 19.04.2025 р.).

Зауважимо, що написання статей про хід бойових дій нинішньої російсько-української війни, зважаючи на цілком зрозумілі причини (насамперед проблеми доступу до джерельної бази), є досить складною справою, тому перед модераторами воєнно-історичних напрямів стоїть важливе завдання пошуку авторів, які б могли об'єктивно висвітлювати ці теми в енциклопедичному форматі. Незважаючи на існування значних труднощів у військово-аналізі подій в Україні, такі статті вкрай необхідні для максимального інформування її громадян, в тому числі викладачів та здобувачів освіти.

Колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» у своїй роботі намагається орієнтуватися не лише на потреби загальної освіти, а й переймається проблемами, які стосуються більш вузької, професійної освіти. Зокрема, у час, коли продовжується війна і виживання держави напряму залежить від стану Сил оборони України, важливою ланкою освіти є підготовка особового складу Збройних сил України та інших військових формувань (Національної гвардії України, Державної прикордонної служби, Служби безпеки України, Управління державної охорони) з урахуванням тих компетенцій та навичок, які б сприяли освоєнню сучасних військових спеціальностей, забезпечували їхній випереджувальний особистісний і професійний розвиток, а також сприяли подальшому успішному реформуванню українських сил оборони за стандартами НАТО.

Відтак, колектив ВУЕ не може не враховувати потребу забезпечення якісним контентом цієї категорії споживачів. Звісно, що на порталі немає і не може бути інформації, яка є вузькоспеціалізованою та частково закритою для широкого загалу. Однак, слід врахувати, що майбутні фахівці військової справи мають бути різнобічно освіченими та бути патріотами своєї держави. У Концепції військової освіти в Україні зазначається, що основною метою навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах єдиної системи військової освіти «є виховання відданості народу України, почуття гордості за його історичні завоювання у розбудові самостійної держави, формування високих морально-психологічних якостей громадянина-патріота, особистої відповідальності за оборону та безпеку

України»⁷⁴. Отож, колектив ВУЕ вважає пріоритетним завданням представлення на порталі таких статей військово-історичного напрямку, які б не тільки подавали вивірений фактичний матеріал, а й вселяли його читачам гордість за приналежність до української нації. Для прикладу, аналіз відвідувань portalу засвідчує надзвичайно позитивний досвід розміщення на порталі статей про персоналії, з іменами яких пов'язані ті чи інші здобутки українських збройних сил та вітчизняного військового мистецтва.

Окрім того, варто врахувати ще один момент. На сьогоднішній день не лише здобувачі професійної військової освіти, а й студенти цивільних вузів (наприклад, студенти історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка) мають змогу навчатися за освітньо-науковою програмою «Військова історія». Як курсанти військових училищ, так і студенти інших вузів, у межах цієї освітньої програми здобувають теоретичні знання з історії війн та воєнних конфліктів; військового мистецтва; збройних сил; мілітарної культури як цивілізаційного явища від давнини і до сьогодення; широкого кола інших проблем, пов'язаних з військовою справою. Тому ми переконані, що той широкий спектр статей з військово-історичної тематики, який вже міститься на порталі e-ВУЕ, а також з'явиться там найближчим часом, буде цікавим та корисним для даної категорії користувачів (а коло споживачів цього контенту буде невпинно розширяться).

Цілком зрозуміло, що у закладах вищої освіти військового спрямування стратегія і тактика, яка застосовувалась протиборчими сторонами у тих чи інших битвах / операціях, вивчається більш поглиблено і різнобічно, але разом з тим, значною перевагою контенту e-ВУЕ є те, що автори статті, як правило, є визнаними фахівцями з проблематики і подають інформацію, яка ґрунтується на досконалому вивченні тієї чи іншої проблеми із залученням архівних матеріалів та критичним осмисленням напрацювань попередників.

До прикладу, розглянемо вже згадувану тут статтю «Битва за Дніпро». Як відомо інтерпретація цієї однієї з наймасштабніших операцій світової історії, а також її наслідків для українського народу є вкрай неоднозначною. На жаль, до цього часу багато громадян нашої держави перебувають у полоні радянських наративів про «героїчну сторінку історії», які майже повністю ігнорують факти страшних людських жертв з вини радянського командування. У статті, представлений на порталі, її автори, відомі вітчизняні науковці, на противагу усталеним радянським стереотипам пропонують і обґрунтовують нову концептуальну візію цієї битви. Саме такі фахові статті, які дають вива-

жену об'єктивну оцінку тієї чи іншої події в історії людства, намагаються розміщувати на порталі модератори військово-історичного напрямку ВУЕ.

Хочемо акцентувати увагу ще й на тому, що невід'ємним складником навчально-виховного процесу, як у цивільних вищих навчальних закладах, так і у вищих навчальних закладах єдиної системи військової освіти є наукова діяльність. У закладах вищої освіти України зосереджений значний науковий потенціал, який забезпечує надзвичайно високий рівень наукових досліджень. Зважаючи на це розробники е-ВУЕ сповідують політику активного залучення викладачів вітчизняних закладів вищої освіти до написання статей з тієї чи іншої проблематики. Зокрема, до написання статей військово-історичного циклу залучається широке коло фахівців з Національного університету оборони України, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Інституту історії України НАН України (насамперед — відділу воєнно-історичних досліджень). Таким чином, завдяки е-ВУЕ фактично відбувається взаємовигідна комунікація між викладачами і студентами (курсантами), а фактично між провідними науковцями і здобувачами освіти.

Як засвідчує практика в умовах війни для студентів чи курсантів військових вузів мультимедійний варіант пошуку інформації у ВУЕ є більш прийнятним, адже дозволяє не лише зекономити час, а й отримати дуже якісний продукт. Водночас, постійне користування мультимедійним порталом ВУЕ і порівняння його з іншими ресурсами допомагатиме здобувачам освіти розвивати критичне мислення, вміння аналізувати джерела та оцінювати їхню достовірність.

Таким чином, стосовно здобутків Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» у формуванні онлайн-енциклопедії, а також завдань, які стоять перед її колективом, можемо констатувати:

- портална версія ВУЕ має значний потенціал для виконання своєї основної місії – освітньо-просвітницької, зокрема для забезпечення доступу споживачів до фундаментальних знань, надбаних людською цивілізацією;
- використання в освітньо-науковому процесі в Україні мультимедійної версії енциклопедичного контенту е-ВУЕ, як і інших онлайн-енциклопедій, є доволі ефективним;
- військово-історичний цикл енциклопедичних статей на порталі е-ВУЕ на сьогоднішній день є одним із найбільш затребуваних у середовищі здобувачів освіти;

- презентація на порталі статей, які написані провідними вітчизняними науковцями, і, містять науково-достовірну інформацію, є запорукою їх затребуваності освітянами та здобувачами освіти;

- статті, які відображають героїчні сторінки боротьби українського народу та його збройних сил проти іноземних загарбників, сприяють військово-патріотичному вихованню здобувачів освіти;

- важливим завданням для модераторів напрямів є організація підготовки статей, які б об'єктивно висвітлювали воєнні події нинішньої російсько-української війни;

- ще одним завданням є наповнення контенту е-ВУЕ статтями, спрямованими на формування у громадян України оборонної свідомості, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони;

- залучення здобувачів військової освіти до кола споживачів контенту е-ВУЕ має стати найближчою метою діяльності її розробників;

- колективу установи через роботу з мультимедійним порталом вдалося налагодити взаємовигідну комунікацію між науковцями і здобувачами освіти;

- для посилення ефективності роботи порталу ВУЕ вкрай необхідне максимальне залучення ілюстративних матеріалів та аудіо-супровід статей, що вже втілюється в життя, а також дублювання контенту іноземними мовами, над чим ще потрібно працювати.

Підсумовуючи, акцентуємо увагу на тому, що в усіх розвинутих країнах світу відбуваються швидкі процеси запровадження мультимедійних систем і технологій у навчальний процес усіх ланок освіти. Незважаючи на всі складнощі воєнного часу, такі ж тенденції ми спостерігаємо і в Україні. Виходячи з цього, колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» продовжує працювати над вдосконаленням мультимедійної версії енциклопедичного контенту ВУЕ в контексті її затребуваності науково-освітнянським середовищем.

Напрацювання, здійснені колективом ВУЕ, а також набутий ним досвід переконливо засвідчують, що впровадження мультимедійних систем має значний потенціал для підвищення ефективності освітньо-наукових процесів в Україні.

3.4. АНАЛІЗ ВІДВІДУВАННЯ ПОРТАЛУ ВУЕ (vue.gov.ua) ЗА ПЕРІОД 01.01.2025–26.05.2025

У період з 01 січня по 26 травня 2025 р. портал «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) продовжував успішно залучати широку аудиторію, охопивши 543 тисячі активних користувачів, серед яких 542 тисячі — нові користувачі. Це свідчить про постійне розширення кола осіб, які відкривають для себе «Велику українську енциклопедію». Хоча загальна кількість сеансів (722,7 тис.) та переглядів (946,5 тис.) зазнала певних коливань порівняно з аналогічним періодом минулого року, надзвичайно позитивним є зростання якості взаємодії з контентом: середній час взаємодії за сеанс збільшився на 14,87%, досягнувши 0 хв 55 с. Це вказує на те, що відвідувачі проводять більше часу, заглиблюючись у матеріали portalу. Рівень залучення становив 13,37%.

Ключовим каналом залучення залишається органічний пошук (91,2% сеансів), що підтверджує високу видимість та авторитетність ВУЕ в інформаційному просторі. Важливо відзначити, що прямі заходи (7,0% сеансів) демонструють один із найвищих рівнів залучення (18,09%) та середній час взаємодії (1 хв 10 с), що свідчить про формування впізнаваності бренду та зростання лояльної аудиторії. Мобільний трафік (63,7% активних користувачів) підкреслює важливість адаптації контенту для різних пристроїв. Аудиторія portalу переважно з України (87,1% активних користувачів), з активними центрами у Києві (124 тис. активних користувачів) та Львові (53 тис. активних користувачів).

Джерело даних:

Надані звіти Google Analytics GA4 (15 файлів) за період 01.01.2025–26.05.2025.

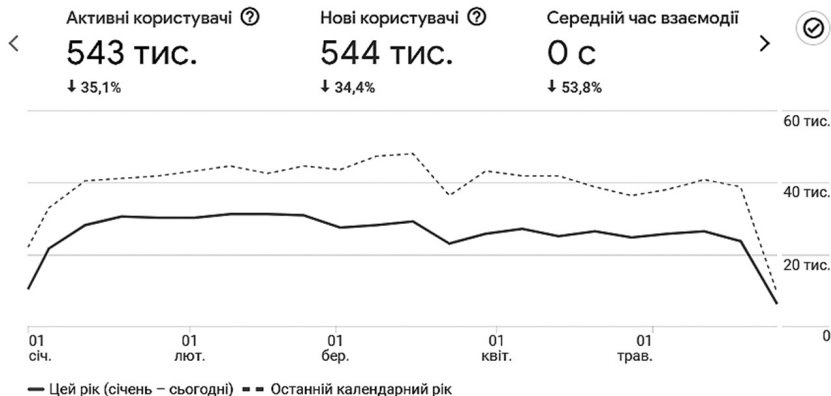
Розшифровка Скорочень:

- АПМР — Аналогічний період минулого року (01.01.2024–26.05.2024, згідно з порівняннями у звітах GA4)
- GA4 — Google Analytics 4
- UX — User Experience (Досвід користувача)
- ВУЕ — «Велика українська енциклопедія»

1. Ключові Показники Трафіку та Залучення

Загальний Трафік (01.01.2025–26.05.2025):

- Користувачі (Активні): 543 тис. (зміна ↓34,6% до АПМР)
- Нові користувачі: 542 тис. (зміна ↓34,2% до АПМР)
- Сеанси: 722,7 тис. (зміна ↓30,22% до АПМР)
- Перегляди (Views): 946,5 тис. (зміна ↓31,72% до АПМР)

**Рис. 1. Динаміка активних користувачів порталу ВУЕ
(січень–травень 2025 р.)**

Джерело: Звіти 0, 1, 2, 3.

Динаміка та тренди: У звітному періоді спостерігається зміна динаміки трафіку порівняно з АПМР, що може бути пов'язано з різними факторами, включаючи зміни в пошукових алгоритмах та сезонність. Водночас, фокус зміщується на якість взаємодії, де портал демонструє позитивні зрушення.

Показники залучення:

- Рівень залучення (Engagement Rate): 13,38% (зміна ↑1,7% до АПМР)
- Переглядів на активного користувача: 1,74 (зміна ↑4,47% до АПМР) —

Користувачі стали переглядати більше сторінок, що свідчить про зростання інтересу до різноманіття матеріалів ВУЕ.

- Сеанси із взаємодією: 96,6 тис. (зміна ↓33,1% до АПМР)

Джерело: Звіти 2, 3.

Лояльність аудиторії:

- Користувачі, що повернулися: 37 тис. (зміна ↓36,7% до АПМР), становлять ~6,8% від загальної кількості активних користувачів.

• Утримання за когортами: згідно зі звітом «Огляд утримання», близько 0,8% нових користувачів повертаються на портал після першого дня.

Джерело: Звіти 1, 9.

2. Ефективність контенту

ТОП-10 найпопулярніших статей (за переглядами, 01.01.2025–26.05.2025):

	Назва сторінки й клас екрана	Перегляди 100% від загального плану	Активні користувачі 100% від загального плану	Кількість переглядів на активного користувача Сер. 0%
☒	Усього	950 166	542 774	1,75
☒	1 ВУЕ	16 554 (1,74%)	8 457 (1,56%)	1,96
☒	2 Сім чудес світу – ВУЕ	11 519 (1,21%)	8 921 (1,64%)	1,29
☒	3 Категорія:Міста України – ВУЕ	11 260 (1,19%)	8 382 (1,54%)	1,34
☒	4 Історія України: Перша світова війна 1914–1918 – ВУЕ	9 322 (0,98%)	6 695 (1,23%)	1,39
☒	5 Дніпро (річка) – ВУЕ	5 773 (0,61%)	4 590 (0,85%)	1,26
☐	6 Атомна електростанція – ВУЕ	4 321 (0,45%)	3 406 (0,63%)	1,27
☐	7 Президент України – ВУЕ	3 970 (0,42%)	2 810 (0,52%)	1,41
☐	8 Україна у міжнародних організаціях – ВУЕ	3 771 (0,4%)	2 666 (0,49%)	1,41
☐	9 Азія – ВУЕ	3 504 (0,37%)	2 779 (0,51%)	1,26
☐	10 Атлантичний океан – ВУЕ	3 308 (0,35%)	2 646 (0,49%)	1,25
☐	11 Берестейська церковна унія 1596 – ВУЕ	3 290 (0,35%)	2 295 (0,42%)	1,43
☐	12 Декоративно-ужиткове мистецтво України – ВУЕ	3 222 (0,34%)	1 982 (0,37%)	1,63
☐	13 Історія України: Новий час. 19 ст. – ВУЕ	2 697 (0,28%)	1 809 (0,33%)	1,49
☐	14 Категорія:Персоналії – ВУЕ	2 634 (0,28%)	2 050 (0,38%)	1,28
☐	15 Південний Буг – ВУЕ	2 516 (0,26%)	1 881 (0,35%)	1,34
☐	16 Революція гідності – ВУЕ	2 499 (0,26%)	1 660 (0,31%)	1,51
☐	17 Історія України: Україна і процес перебудови – ВУЕ	2 448 (0,26%)	1 541 (0,28%)	1,59
☐	18 Кастова система в Індії – ВУЕ	2 427 (0,26%)	1 868 (0,34%)	1,30
☐	19 Александр Македонський – ВУЕ	2 393 (0,25%)	1 717 (0,32%)	1,39
☐	20 Російсько-українська війна – ВУЕ	2 289 (0,24%)	1 576 (0,29%)	1,45
☐	21 Дністер (річка) – ВУЕ	2 268 (0,24%)	1 755 (0,32%)	1,29
☐	22 Вселенське православ'я – ВУЕ	2 190 (0,23%)	1 574 (0,29%)	1,39
☐	23 Історія України: Галицько-Волинське князівство. Литовсько-польська доба – ВУЕ	2 154 (0,23%)	1 497 (0,28%)	1,44
☐	24 Юдаїзм – ВУЕ	2 107 (0,22%)	1 626 (0,3%)	1,30
☐	25 Категорія:Галузь знань – ВУЕ	2 061 (0,22%)	1 468 (0,27%)	1,40

Рис. 2. Найпопулярніші сторінки порталу ВУЕ за кількістю переглядів

1. / (Головна сторінка ВУЕ): 16,4 тис. переглядів
2. / Сім_чудес_світу: 11,4 тис. переглядів
3. / Категорія:Міста_України: 11,2 тис. переглядів
4. / Історія_України._Перша_світова_війна_1914–1918: 9,3 тис. переглядів
5. / Дніпро_(річка): 5,8 тис. переглядів
6. / Атомна_електростанція: 4,3 тис. переглядів
7. / Президент_України: 4,0 тис. переглядів

8. / Україна_у_міжнародних_організація: 3,7 тис. переглядів
9. / Азія: 3,5 тис. переглядів
10. / Атлантичний_океан: 3,3 тис. переглядів

Джерело: Звіти 0, 2.

Примітка: Сталий інтерес до фундаментальних енциклопедичних тем, історії та географії України свідчить про затребуваність освітнього контенту ВУЕ. Зростання популярності статей “Атомна електростанція” та “Україна у міжнародних організаціях” є позитивною тенденцією.

Сторінки входу (ТОП-5 за Сеансами, 01.01.2025–26.05.2025):

1. / Сім_чудес_світу: 10 тис. сеансів
2. / (Головна сторінка ВУЕ): 9 тис. сеансів
3. / Категорія:Міста_України: 8,4 тис. сеансів
4. / Історія_України._Перша_світова_війна_1914–1918: 8,4 тис. сеансів
5. / Атомна_електростанція: 4,4 тис. сеансів

Джерело: Звіт 7.

Примітка: Головна сторінка ефективно слугує основною точкою входу. Популярність інших цільових сторінок вказує на успішне залучення користувачів через конкретні теми.

3. Джерела Трафіку та їх Якість

Нові користувачі за параметром "

ОСНОВНА ГРУПА К... НОВІ КОРИСТУ...

Organic Search	496 тис.
Direct	39 тис.
Referral	5,3 тис.
Organic Social	2,6 тис.
Unassigned	1,4 тис.
Organic Video	49
Cross-network	2

Переглянути дані про залучення ... →

Сеанси за параметром "

Основна група кан...▼

ОСНОВНА ГРУПА К... СЕАНСИ

Organic Search	663 тис.
Direct	50 тис.
Referral	9,1 тис.
Organic Social	3,3 тис.
Unassigned	2,2 тис.
Organic Video	68
Cross-network	2

Переглянути джерела трафіку →

Рис. 3. Розподіл нових користувачів та сеансів за каналами залучення

Основні Канали (за кількістю сеансів, 01.01.2025–26.05.2025):

- Organic Search: 659,0 тис. сеансів (91,2% від усіх; зміна ↓34,9% до АПМР)

Рівень залучення: 12,81%

- Direct: 50,3 тис. сеансів (7,0% від усіх; зміна ↓27,5% до АПМР)

Рівень залучення: 18,15%

- Referral: 9,1 тис. сеансів (1,3% від усіх; зміна ↑20,4% до АПМР)

Рівень залучення: 26,03% (найвищий серед каналів)

- Organic Social: 3,2 тис. сеансів (0,4% від усіх; зміна ↓5,1%)

Рівень залучення: 16,8%

- Unassigned: 2,0 тис. сеансів (0,3% від усіх; зміна ↑965,8%)

Organic Video: 68 сеансів (<0,1% від усіх; зміна ↑580,0%)

Джерело: Звіти 0, 3, 8.

Примітка: Органічний пошук залишається основним джерелом, що свідчить про високу видимість ВУЕ. Канали Direct та Referral приводять найбільш залучену аудиторію, що вказує на впізнаваність бренду та цінність зовнішніх посилань. Зростання трафіку з Organic Social, Unassigned та Organic Video відкриває нові можливості для залучення.

4. Характеристики аудиторії

Географія:

Активні користувачі за параметром "Країна"

КРАЇНА	АКТИВНІ КО...
Ukraine	473 тис.
Poland	12 тис.
Germany	12 тис.
United States	6,5 тис.
Czechia	3,8 тис.
France	3 тис.
Indonesia	2,8 тис.

Рис. 4. Географічний розподіл активних користувачів
порталу ВУЕ

- Країни (ТОП-5 за активними користувачами, 01.01.2025 – 26.05.2025):

1. Україна: 472,9 тис.
2. Польща: 12,2 тис.
3. Німеччина: 11,5 тис.
4. США: 6,5 тис.
5. Чехія: 3,8 тис.

Джерело: Звіти 4, 11, 12.

- Міста України (ТОП-5 за активними користувачами, 01.01.2025–26.05.2025):

1. Київ: 124 тис.
2. Львів: 53 тис.
3. Дніпро: 28 тис.
4. Одеса: 23 тис.
5. Харків: 19 тис.

Джерело: Звіти 11, 14.

Примітка: Портал має широке географічне охоплення, з ядром аудиторії в Україні та значною присутністю в країнах з великою українською діаспорою, що підкреслює його національне та міжнародне значення.

Технології (01.01.2025–26.05.2025):

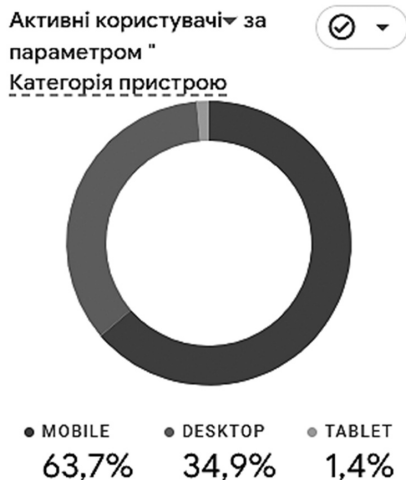

Рис. 5. Розподіл активних користувачів за типом пристрою

- Пристрої: Mobile (63,7% активних користувачів) переважає Desktop (34,9%).

Активні користувачі▼ за параметром "

ОПЕРАЦІЙНА СИС... АКТИВНІ КОРИ...

Android	230 тис.
Windows	166 тис.
iOS	127 тис.
Macintosh	18 тис.
Linux	4,7 тис.
Chrome OS	1,1 тис.
Tizen	71

Рис. 6. Розподіл активних користувачів за операційними системами

- ОС (ТОП-3 за активними користувачами): Android (230 тис.), Windows (166 тис.), iOS (127 тис.).
- Браузери (ТОП-2 за активними користувачами): Chrome (390,3 тис.), Safari (118,5 тис.).

Джерело: Звіти 5, 6.

Демографія (01.01.2025 – 26.05.2025):

- Стать (за активними користувачами): невідомо – 59,6% (323,4 тис.), жінки – 29,98% (162,7 тис.), чоловіки – 12% (65 тис.).
- Вік: найбільш активні групи – 18-24 (12,25%), 35-44 (7,63%) та 25-34 (4%) роки, водночас невідомо (64,56%).

Джерело: Звіт 13.

- Інтереси (ТОП-3 за активними користувачами): News & Politics / Avid News Readers (37 тис.), Media & Entertainment / Movie Lovers (21 тис.), Technology / Technophiles (19 тис.).

Джерело: Звіт 11.

Примітка: Портал приваблює різноманітну молоду, освічену аудиторію, з переважанням користувачів мобільних пристроїв, що вказує на важливість адаптивного дизайну. Інтереси аудиторії (новини, політика, технології) добре корелюють з інформаційно-просвітницьким характером енциклопедії.

Висновки та рекомендації.

Висновки:

- Портал ВУЕ у 2025 році продовжує слугувати важливим джерелом знань для сотень тисяч українців як в Україні, так і за кордоном (особливо Польща, Німеччина), демонструючи стійкість та суспільну потребу.

- Портал ВУЕ у звітному періоді 01.01.2025–26.05.2025, незважаючи на загальне зниження деяких кількісних показників трафіку порівняно з АПМР, продемонстрував покращення якісних характеристик взаємодії аудиторії з контентом, зокрема, значне зростання середнього часу взаємодії на сеанс (↑14,87%) та кількості переглядів на активного користувача (↑4,47%).

- Збереження домінуючої ролі органічного пошуку як основного джерела трафіку підтверджує високу релевантність та авторитетність контенту ВУЕ для користувачів пошукових систем, а також є значним досягненням та свідченням авторитетності ресурсу.

- Мобільні пристрої залишаються основним засобом доступу до порталу, що підкреслює важливість стратегії Mobile-First.

- Аудиторія порталу — переважно молода, активна, мобільна, з широким колом інтересів, як в Україні, так і за її межами, що відповідає освітній та просвітницькій місії ВУЕ.

- Популярність статей з історії, географії, культури та загальних тем підтверджує запит суспільства на фундаментальні знання.

Рекомендації (Практичні, з акцентом на контент та розвиток):

- Стратегія «Популярний Контент»:

Фокус на ТОП-сторінках: Регулярно аналізувати список найпопулярніших сторінок. Забезпечити їхню максимальну актуальність, повноту та якісну внутрішню перелінковку для стимулювання глибшого занурення користувачів у контент ВУЕ. Розглянути можливість збагачення цих сторінок мультимедійними елементами.

Створення «Супутнього контенту»: Використовувати популярні теми як індикатори для планування нового контенту,

розвиваючи суміжні тематики та створюючи логічні зв'язки між статтями.

- Підвищення залучення та лояльності:

Оптимізація внутрішньої перелінковки: продовжувати системну роботу з проставлення релевантних внутрішніх посилань для покращення навігації та збільшення кількості переглянутих сторінок за сеанс.

Покращення структури статей: забезпечувати чітке структурування статей за допомогою підзаголовків, списків та виділень для полегшення сприйняття інформації.

Розвиток сторінок категорій: підвищити інформативність та навігаційну цінність сторінок категорій.

Оптимізація під аудиторію:

Mobile-First: неухильно дотримуватися принципу Mobile-First при розробці та оновленні контенту і функціоналу порталу.

Глибокий аналіз динаміки: провести детальний аналіз причин коливань кількісних показників трафіку, враховуючи зовнішні фактори та можливі зміни у поведінці користувачів, для адаптації стратегії залучення.

Прагматичні кроки з аналітики:

Регулярний моніторинг та адаптація: продовжувати регулярний моніторинг ключових показників GA4 для гнучкого реагування на зміни та оптимізації стратегії розвитку порталу.

Дослідження нових каналів: звернути увагу на потенціал каналів «Organic Social», «Unassigned» та «Organic Video», проаналізувавши причини їхнього зростання та можливості для подальшого розвитку.

Список використаних джерел (наданих PDF-звітів):

- 0 Короткий_огляд_звітів.pdf
- 1 Огляд_цілі_Залучення_потенційних_клієнтів_.pdf
- 2 Сторінки_й_екрани_Шлях_до_сторінки_й_клас_екрана.pdf
- 3.Залучення_трафіку_Основна_група_каналів,пов'язана_із_сеансом
(Група_каналів_за_умовчанням).pdf
- 4 Відомості_про_демографічні_показники_Країна.pdf
- 5 Огляд_технологій.pdf
- 6 Відомості_про_технології_Веб-переглядач.pdf

- 7 Цільова_сторінка_Цільова_сторінка.pdf
- 8 Огляд_джерел_трафіку.pdf
- 9 Огляд_утримання.pdf
- 10 Події_Назва_події.pdf
- 11 Огляд_атрибутів_користувачів.pdf
- 12 Відомості_про_демографічні_показники_Країна.pdf
- 13 Відомості_про_демографічні_показники_Стать.pdf
- 14 Відомості_про_демографічні_показники_Місто.pdf
- 15 Вручну_Джерело_сеансу,_яке_налаштовується_вручну.pdf

3.5. РОЛЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ У МЕДІАОСВІТІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ЇЇ АКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Глобальний горизонт актуального розвитку української енциклопедистики формують цифрові трансформації науки, освіти та комунікації, а його локальний контекст визначає російсько-українська війна. Підсилення тенденцій невизначеності спонукає українців бути інноваторами там, де громадяни мирних країн не припускають можливість інновацій, та стати першими у вирішенні завдань, які в майбутньому постануть перед усім світом. Для визначення напрямів розвитку української енциклопедистики актуальним є осмислення глокальних тенденцій, що увиразнюють її науковий, освітній і комунікативний потенціал і роблять енциклопедичний дискурс частиною соціальних інновацій. Одним із яскравих прикладів цього є розвиток медіаосвіти, який відіграє важливу роль у стратегіях інформаційної безпеки українського суспільства.

Мета нашого дослідження — виявлення ролі української медіамережевої енциклопедистики в сучасній медіаосвіті. Для її реалізації ми пропонуємо визначити характеристики енциклопедичних онлайн-ресурсів, які уможливають їх використання в ініціативах з підвищення рівня медіаграмотності осіб різного віку, й тенденції розвитку сучасної освіти і науки, що сприяють розкриттю медіаосвітнього потенціалу онлайн-енциклопедій, та окреслити їх роль у сучасних моделях медіаосвіти.

Попри наявність оригінальних концепцій медіаосвіти, розроблених українськими науковцями, педагогами, психологами і практиками-медіатренерами, зростання кількості теоретичних праць та публікацію видань прикладного характеру навіть в часи повномасштабного вторгнення⁷⁵, про потенціал енциклопедій в медіаосвітніх ініціативах зазвичай не згадують.

Відсутність усвідомлення ролі енциклопедистики в медіаосвіті видається дивною, адже нині звичним став підхід до енциклопедій як до соціальних медіа і платформ знань, а самі енциклопедичні портали є «прикладом цілеспрямованих і керованих інформаційних потоків, що орієнтуються на об'єктивну, вивірену часом, інформацію, ціннісні пріоритети суспільства (які сьогодні піддаються цілеспрямованим атакам агресора), національний менталітет, віддзеркалення національної ідентичності»⁷⁶.

В окремих публікаціях, присвячених інноваціям в енциклопедичному дискурсі⁷⁷, з'являються думки щодо необхідності протидії негативним тенденціям розвитку медіакультури, та про медіаосвітню специфіку енциклопедичних платформ дослідникам йдеться не часто. До розкриття медіаосвітньої ролі онлайн-енциклопедій наближаються науковці, зацікавлені застосуванням інформаційних інструментів у творенні енциклопедичних ресурсів⁷⁸ та осмисленням місця української енциклопедистики у спротиві російській агресії⁷⁹. В оглядах практик використання українських енциклопедичних ресурсів в освіті нарешті з'являються тези про їх зв'язок із її інформатизацією освіти та необхідність формування в процесі роботи з енциклопедичними ресурсами «медійної (інформаційної) компетенції, навичок фактчекінгу, що полягають в уміннях самостійно отримувати, перевіряти, опрацьовувати, засвоювати фактологічні знання та ефективно їх використовувати»⁸⁰.

Перед нами постає питання про те, що робить медіамережеві енциклопедистичні проекти активними дієвцями в розвитку медіаосвіти в Україні. Початком на шляху пошуку відповіді на нього може стати розгляд сучасних енциклопедій як медіа, пов'язаного з іншими складовими культури медіарозмаїття. Потенціал такого її розуміння з моменту його актуалізації у колективній монографії «Енциклопедії як глокальні медіа»⁸¹ дослідники використовують недостатньо, але з початку 2020-х все ж зростає кількість праць, присвячених осмисленню специфіки енциклопедій як інформаційних ресурсів, впливу медіакомунікаційних технологій і цифровізації на енциклопедичний дискурс та використання штучного інтелекту у практиці роботи авторів енциклопедичних онлайн-платформ. Сучасній енциклопедистиці дедалі частіше йдеться не лише про накопичення чи систематизацію знань, а й про нові форми управління знаннями людства⁸², тому тезу про те, що енциклопедії повинні бути джерелом достовірних знань в добу, «коли стираються межі між думкою (припущенням) і реалією (фактом)»⁸³, варто доповнити розумінням того, що мережеві енциклопедії, котрі «візуально, мультимедійно й семантично упорядковують інформаційно-комунікативний простір»⁸⁴, можуть стати когнітивними гравітаційними центрами в світі, де потоки інформації перевершують спроможності людини.

В актуалізації медіаосвітнього потенціалу сучасної енциклопедистики не уникнути й питання про те, чим актуальна медіаосвіта відрізняється

від її форматів, поширених у світі у попередні десятиліття. Навіть апробовані в багатьох країнах моделі, рецепція яких відбувалася українським медіаосвітнім рухом протягом чверті століття, нині видаються такими, що наздоганяли процеси медіатизації та цифровізації.

На думку українських дослідників⁸⁵, нині в медіаосвітніх проєктах у формальній і неформальній освіті важливо поєднувати формування цифрової й інформаційної грамотності, розвиток медіаграмотності та критичного мислення. Під час війни медіаосвіта має *реагувати на випередження* в світі медіаризиків і кіберризиків, і такий її формат буде близький до специфіки людського способу існування, прикметою якого є *випереджувальна проактивність*⁸⁶.

Отже, сьогодні в Україні існує запит на розвиток *медіаосвіти на висхідній*. У попередніх працях⁸⁷ ми намітили ескіз її *проактивної моделі*, що базується на формуванні медіакомпетентності як інтегральної здатності особи самостійно проєктувати медіадосвід майбутнього, усвідомлюючи тенденції розвитку актуальної медіакультури та структуру свого теперішнього медіадосвіду. Для реалізації цілей такої медіаосвіти важлива *синергія різних вмінь і навичок за координуючої ролі метакогнітивних навичок* (англ. meta skills), від яких залежить здатність індивіда *бути відкритим до змін та розвивати гнучке мислення*, позначене спільнодією критичності та креативності, самоусвідомленням і саморефлексією.

У рамках *проактивної медіаосвіти* цінними будуть ініціативи, котрі на метакогнітивному рівні активізуватимуть специфічне ставлення до життя, осередком якого є захоплення вирішенням проблем, та спонукатимуть особу до усвідомлення власного медіадосвіду на основі самоаналізу. М. Найдъонов наголошує, що звична в розмовах про медіаосвіту теза про брехливість всіх медіа на позір спрямована на розвиток критичного мислення, але може вести до дискредитації довіри, тому сучасна медіаосвіта «має враховувати баланс аналітичних і критичних практик із творчими, естетичними, рекреаційними»⁸⁸ за умов усвідомлення вікових особливостей цільової аудиторії.

Сьогодні молодь є тими, кого філософи називають homo digitalis⁸⁹, а медіапедагоги *цифровими аборигенами*⁹⁰, та дедалі частіше перше означення можна застосувати і до осіб середнього і старшого віку. Варто погодитися з М. Найдъоновим⁹¹, що цифровізація передбачає синхронізацію актуальної медіаосвіти з завданнями розвитку цифрової грамотності. Проте

нині навіть у людини із середнім рівнем цифрової компетентності в приватному і професійному житті може бути низьким рівень медіаграмотності, тому ми й маємо враховувати потенціал онлайн-енциклопедій як *центрів пізнавальної гравітації* у плинній цифровій реальності, що можуть втілювати зв'язок між різними поколіннями медіа й стати верифікованими ресурсами, до яких варто формувати довіру. Пріоритет у медіаосвіті належить енциклопедіям з медіамережевою технологічною основою, котрі, за словами А. Арістової⁹², є *інформаційним ресурсом, медіатехнологією і вебпростором*, розрахованими на широку аудиторію.

Нам близька позиція Л. Зав'ялової⁹³ щодо переваг терміну *онлайн-енциклопедистика* перед застарілим означенням *електронна енциклопедистика*, із акцентом на тому, що прикметою таких енциклопедій є *розвиток інформаційно-комунікаційних платформ* з колективним авторством, які відрізняються від авторських комунікаційних платформ і вікі-технологій, об'єднують у систему пов'язані між собою в інтернеті інформаційні матеріали, дозволяють реалізувати групові проекти, створювати й структурувати тексти та гіпертексти.

Все перелічене може виконувати не будь-який користувач чи споживач енциклопедичного контенту, а модератори, і це сприяє збереженню унікальності тексту статей, захисту авторського права і норм академічної доброчесності. Важливою характеристикою енциклопедичних онлайн-платформ є взаємні горизонтальні зв'язки та ефект синергії, який проявляється в спільній роботі учасників проєктів, що робить їх ефективними у медіаосвітніх проєктах у формальній і неформальній освіті. Серед принципів сучасної української енциклопедистики, які виділяє А. Арістова⁹⁴ під час осмислення її значення в іміджевій дипломатії України, на можливості сучасних енциклопедичних платформ у медіаосвіті вказують *принципи інформаційної протидії, пропозиції актуального контенту, позитивації контенту, глокалізації контенту і відповідальності*. На позір безпосередній стосунок до медіаосвітніх ініціатив має перший, хоча насправді всі вони вказують на необхідність врахування голосу онлайн-енциклопедій в медіаосвітніх стратегіях.

На увагу заслуговують передусім *принципи пропозиції актуального контенту, глокалізації контенту і відповідальності*. Так у *принципі пропозиції актуального контенту* розкривається можливість енциклопедистики протидіяти поширенню псевдонаукових знань та конструкцій реальності,

адже в умовах російсько-української війни актуальний верифікований контент є чинником протидії ворожим інформаційним спецопераціям, вкоріненим у маніпуляції інформацією і фоновими знаннями з горизонту гуманітарних, природничих і технічних наук. *Принцип глокалізації контенту* дозволяє враховувати у медіаосвітніх ініціативах розмаїття випадків сполучення універсальних трендів і локального партикуляризму, а *принцип відповідальності* передбачає відповідальне й етично обумовлене ставлення до медіаспоживання, поширення і творення медіаконтенту.

На думку Л. Зав'ялової, енциклопедичні інформаційно-комунікаційні платформи можна розглянути як *частину прикладних соціально-комунікаційних технологій*, але вони мають бути відокремлені від соціальних мереж і блогів, бо постають «як комбіновані колективні проекти, що здатні орієнтуватися на широку аудиторію, бути переважно безкоштовними для читачів, вміщувати політематичний мультимедійний контент»⁹⁵. Нині у світі поширена співпраця науковців у створенні енциклопедій на основі суміщення традиційних підходів до формування контенту з форматами роботи Вікіпедії за умови, що авторами статей є фахові дослідники, тож онлайн-енциклопедії можуть існувати у статусі наукових журналів, статті в них проходять рецензування. Хоча такі проекти зазвичай розвиваються з врахуванням спільноти науки й освіти, їх медіаосвітня роль мало актуалізована.

Для кращого розуміння специфіки енциклопедичних медіамережевих ресурсів згадаємо такі чинники розвитку сучасної науки й освіти як *цифровізація наукового і освітнього простору продукування і трансляції знань та становлення концепції відкритої науки*. Цифрова освіта означає розвиток ефективних цифрових освітніх екосистем, інфраструктури і відповідних мережевих платформ, підготовку цифровізаційно компетентних викладачів і якісного освітнього цифрового контенту, інклюзивність, захист персональних даних, етику, співпрацю між освітянами, приватним сектором, науковцями й органами державної влади.

Відповіддю на виклики *цифровізації* є *комп'ютерна та інформаційна грамотність* (CIL), суть якої полягає в формуванні здатності отримувати доступ до цифрової інформації та оцінювати і продуктивно використовувати її. Деякі завдання розвитку медіаосвіти та цифрової освіти співпадають, адже цифрова грамотність постає як функціональна та ціннісна характеристика особистості, що охоплює сукупність здатностей, близьких

до медіакомпетентності та пов'язаних зі здатностями взаємодії з цифровими технологіями, використанням медіасередовищ і медіамережевих цифрових платформ із розумінням наслідків такого використання. У ній передбачено технічну та операційну грамотність, навігацію та обробку інформації, спілкування, взаємодію, створення й виробництво контенту⁹⁶.

В дослідженні Міжнародної консультативної мережі експертів, які працюють над соціальним виміром освіти та навчання (NESET)⁹⁷, присутній *концепт медіа- та інформаційної грамотності* (MIL). Українською його зазвичай перекладають як *інфомедійну грамотність* і позначають ним сукупність компетентностей та практик щодо різних варіантів грамотності, пов'язаних із інформаційно-комунікаційними технологіями, доступом до інформації та різноманітними медіа.

Отже, в MIL йдеться про здатність розуміти роль і функції медіа та умови їх виконання, вміння визнавати і формулювати *потребу* в інформації та знаходити й отримувати доступ до неї, критично оцінювати медіа, аналізувати і систематизувати медіаконтент. У сучасній її інтерпретації присутні вказівки на етичні аспекти діяльності в сучасному медіапросторі, вміння застосовувати інформаційно-комунікаційні технології для опрацювання інформації, створення контенту та взаємодії з медіа для самовираження і висловлювання своїх поглядів, міжкультурного діалогу і демократичної участі. У дослідженні медіаграмотності Комітету експертів з якісної журналістики в добу цифрових технологій⁹⁸ MIL передбачає *єдність когнітивної, технічної і соціальної сторін знань та умінь*, завдяки яким людина може отримувати доступ до медіаконтенту, критично аналізувати інформацію, розуміти основи функціонування, фінансування й регулювання медіа, тобто інфомедійна грамотність презентована як ключ до розуміння *етичних* наслідків функціонування медіакомунікаційних технологій та ефективної медіакомунікації.

Л. Найдюнова та М. Найдюнов наголошують, що в Україні на часі впровадження *концепції цифрової медіаосвіти* зі спрямуванням «на сприяння формуванню багатомірної інтегрованої ідентичності (особистісної, громадської, спільнотної, національної), позитивних цінностей і правдивої моральної позиції, зокрема щодо соціальної інклюзії і подолання будь-якої дискримінації»⁹⁹ та збереження світоглядної складової, орієнтації на забезпечення психологічного добробуту, чинника патріотизму в інформаційній сфері. Цифрові технології змінюють медіаспоживання, тому в

сучасних медіаосвітніх ініціативах важлива *інтеграція інфомедійної і цифрової грамотності*¹⁰⁰.

У цифровій медіаосвіті актуальним залишається й формування медіаімунітету та профілактика інформаційного травмування. В часи війни поширення набуває індивідуальне і колективне психотравмування, масштабування якого зумовлене процесом медіатизації, і стосується як українців на території України, так і тих, хто перебуває за її межами. П. Горностай¹⁰¹ розглядає інформаційну травму і як окремий вид травми, спричиненої інформаційним впливом, і як компонент будь-якої колективної травми. Провідну роль в інформаційному травмуванні відіграє застосування розмаїтої інформаційної зброї, якою може стати й російський енциклопедичний медіаконтент гуманітарного, природничого і навіть технічного спрямування.

Сьогодні російська пропаганда використовує для деструктивних впливів на українців поєднання чинників первинної і вторинної медіатравматизації в соціальних медіа та месенджерах із подальшим підкріпленням цього травмуючими фоновими знаннями, представленими в російських мережевих енциклопедіях. Серед чинників інформаційного травмування П. Горностай¹⁰² називає залякування і пропагандистську дезінформацію, подвійні стандарти і поширення *інформаційного театру абсурду*, який може використовуватися з метою когнітивного та емоційного «зламу» психіки людини. Ми можемо стикатися і з апробацією вторинного травмування мешканців мирних країн, де війна в Україні використовується як джерело потужних медіаобразів в тактиках інформаційного травмування. Транскордонність медіатизації зумовлює можливості залякування великого світу поза зоною російсько-української війни шляхом творення у медіапросторі паралельних реальностей, для характеристики яких П. Горностай¹⁰³ використовує означення *інформаційного Франкенштейна*, тобто конструювання інформаційного продукту з фрагментів фактів та їх колажування у нових структурах і знаннях. Ефективність цього посилюється блокуванням певної інформації та поширенням «правильного» енциклопедичного знання, яке насправді є зразком російської пропаганди. Українська енциклопедистика може стати важливим дієвцем в протидії цьому.

П. Горностай розрізняє *три рівня інформаційної безпеки*, пов'язаної з опором інформаційному травмуванню: кібербезпековий (спеціалізовані

технічні засоби захисту інформації від різних форм кібершпигунства та кібератак), запобігання маніпулюванню свідомістю з використанням сучасних цифрових технологій (захист від впливу на соціологію, та дій, спрямованих на великі групи користувачів соціальних мереж, з використанням великих даних) та опір засобам інформаційно-пропагандистської війни. З інформаційним травмуванням найбільше пов'язаний третій рівень, та перші два перебувають із ним у єдності, і це також вказує на медіаосвітній потенціал енциклопедичних ресурсів у протидії інформаційному травмуванню та формуванню медіаінформаційної грамотності.

Міркуючи про перспективи розвитку інтернаціональної академічної енциклопедійної науково-комунікаційної платформи «Європейська енциклопедична мережа, ЄЕМ» (англ. The European Encyclopedia Network, EEN)¹⁰⁴, А. Арістова вказує на можливість *переростання мережевої спільноти на екосистему*, здатну протистояти псевдонауковому контенту медіамереж, підвищувати рівень довіри європейської та світової аудиторії до продукту національних енциклопедій та виховувати відповідального користувача. Присутність цифрової складової у моделі медіаосвіти увиразнює роль онлайн-енциклопедій, але для її реалізації вони мають засвідчити свою присутність серед верифікованих медіаресурсів, спроможних підтримувати довіру до українського медіаландшафту, що важливо для розвитку в українському і глобальному медіапросторі дискурсу опору російській пропаганді. Медіаосвіта не зводиться до корисних захисних вмінь. За словами Л. Найдьоновой і М. Найдьонова¹⁰⁵, навіть в умовах інтенсивної цифровізації освіти трактування розвитку медіаграмотності як такого, що базується переважно на безпекових питаннях, веде до недооцінки необхідності *формування позитивної перспективи майбутнього*.

Актуальна медіаосвіта за умов пропагування медіагігієни чи просування ідеї раціонального медіаспоживання має стосунок не виключно до критичного мислення, але й до мислення креативного, а проєктування особою майбутнього медіадосвіду передбачає проактивність. Специфіка медіаосвітніх ініціатив передбачає мотивацію на гармонійну взаємодію особи з медіапростором та свідомий вибір тих видів медіаспоживання і медіаактивності, котрі сприятимуть збереженню її ментального здоров'я. Досягнути цілей формування медіаграмотності неможливо в рамці зацікленості на захисті від негативних медіапливів, тому нині в Україні визріла

потреба в доповненні захисних спрямувань медіаосвітніх ініціатив спрямуваннями медіакреативними.

Слушною видається пропозиція М. Найдьонова¹⁰⁶ щодо єдності розвитку пізнавального світоглядного складника і відповідних психологічних когнітивних утворень (аналітичні здібності, інтелектуальна рефлексія, критичне мислення) та медіаторчості у медіакомунікації (створення медіапродукту з необхідним розвитком особистісної і міжсуб'єктної рефлексії). Це перегукується з засадами запропонованої кілька років тому зарубіжними дослідниками моделі медіаграмотності, основою якої є ідея переходу від споживання до пропозиції та від функціональної до критичної медіаграмотності¹⁰⁷. Підхід, підтриманий і в українській практиці медіаосвітніх ініціатив¹⁰⁸, передбачає розвиток проактивності у створенні верифікованого й етично відповідального медіаконтенту та відповідальної медіакомунікації за допомогою цифрових медіаінструментів. Дослідники використовують в описі моделі медіаграмотності дві пари термінів: функціональне споживання (англ. Functional consuming) і функціональне просування (англ. Functional prosuming) та критичне споживання (англ. Critical consuming) і критичне просування (англ. Critical prosuming). Якщо *функціональне споживання* передбачає здатність ефективно та вміло використовувати різноманітні медіатехнології та медіаплатформи, то основою *критичного споживання* є здатність аналізу та критичної оцінки медіаповідомлень і медіаконтенту в цілому, усвідомлення упереджень, дезінформації й маніпуляцій, вміння оцінювати достовірність інформації, визнавати вплив алгоритмів соціальних медіа.

Прикметою *критичного споживання* виступає єдність аналізу, синтезу й оцінки, реконструкція медіаповідомлень і реконструкція представлених у них смислів. *Функціональне просування* поєднує продукування контенту і його споживання та вміння його створення за допомогою різних медіаінструментів та платформ (відеоблогів, подкастів, публікацій у соціальних мережах), а *критичне просування* передбачає створення медіаконтенту зі збереженням критичного мислення та увагою до його точності, етичної відповідальності й поваги до прав інтелектуальної власності. На нашу думку, онлайн-енциклопедії створюють простір для реалізації всіх згаданих кроків.

Однією з важливих прикмет соціокультурного контексту, в якому в Україні відбувається і становлення моделі цифрової проактивної медіаосвіти, і

розвиток верифікованих енциклопедичних онлайн-ресурсів, виступає рамкова в Європейському дослідницькому просторі *Концепція відкритої науки*. Вона об'єднує різні форми діяльності та рухи, спрямовані на те, щоб зробити наукові знання відкритими й доступними широкій аудиторії, розширити наукову співпрацю й обмін інформацією на користь суспільству та відкрити процеси створення, оцінки і розповсюдження наукових знань для тих соціальних суб'єктів, які не є частиною традиційного наукового співтовариства.

Відкриті наукове знання та наукові інфраструктури, залучення представників суспільства та відкритий діалог з іншими системами знань виступають ключовими елементами відкритої науки¹⁰⁹. Актуальність її впровадження в Україні зумовлена необхідністю посилення дослідницької спроможності і ролі університетів в соціально-економічному розвитку, виконання вимог країни-кандидата на вступ і набуття членства в ЄС та викликами для системи дослідницької діяльності університетів в умовах російсько-української війни¹¹⁰. Водночас відкрита наука є ще й ціннісною настановою щодо вільного створення і поширення досліджень, що пов'язано з розвитком цінностей свободи, справедливості, розмаїття, інклюзивності. Хоча провідними суб'єктами відкритої науки зазвичай називають університети, ми вважаємо, що необхідно акцентувати на ролі онлайн-енциклопедистики у просуванні її цінностей.

Потенціал енциклопедичного дискурсу стає більш виразним в межах цієї концепції, а енциклопедичні комунікаційні платформи можуть стати простором взаємодій між різними науковими й освітніми інституціями та громадськістю, зокрема, і в питаннях впровадження моделі проактивної цифрової медіаосвіти. На думку А. Арістової, нині онлайн-енциклопедії відійшли від елітарно-іміджевого формату та перетворилися на фонові накопичувачі, транслятори і зберігачі знань, тому виконують «роль активного суб'єкта, що впливає на когнітивну й комунікативну царини людського буття»¹¹¹. Вони сприяють розвитку нових способів комунікації творців і споживачів енциклопедичної інформації, створенню наукових і пізнавальних мереж та продукуванню нового типу енциклопедичної мережевої культури, і все це є співмірним із магістральними річищами розвитку відкритої науки, хоча потенціал енциклопедичного дискурсу в її розвитку досі майже не враховують ані стратеги-теоретики, ані тактики-практики.

Національний план щодо відкритої науки, ухвалений Кабінетом Міністрів України восени 2022 р.¹¹², до 2030 р. передбачає забезпечення відкритого доступу до наукових результатів, науково-технічної інформації і дослідницької інфраструктури та створення умов для проведення ефективної роботи з ними, удосконалення системи оцінювання якості наукової та науково-технічної діяльності, підвищення рівня поінформованості, формування компетентності з питань відкритої науки. Серед поставлених цілей присутня популяризація науки, поширення наукових знань, залучення громадян до наукової та науково-технічної діяльності. В їх реалізації роль енциклопедійних мереж може бути більш активною, бо особливістю їх розвитку є здатність підтримувати існування мережових міждисциплінарних царин, в яких йдеться про «комунікативну архітектуру взаємопов'язаних спільнот різно-фахових науковців (авторів енциклопедичних статей), експертів, освітян, редакторів, айти-працівників та ін., які утворюють специфічні мережі взаємодій і мережі знань, а стосунки між учасниками зумовлені подібністю їхніх дискурсивних практик»¹¹³.

Роль енциклопедій в цифровізації освіти і розвитку відкритої науки, інтегрованої в освітній простір, визначається їх статусом *соціосемантичної мережі*¹¹⁴ з багаторівневою динамікою комунікацій. Когнітивною перевагою енциклопедичних ресурсів є розмаїття форм трансляції знань та управління ними, бо ще на світанку розвитку електронних енциклопедій їх дослідники вказували¹¹⁵, що визначальною особливістю апарата представлення інформації в них є подача матеріалу за допомогою традиційних підходів (текст, знаки, символи, рисунки, фотографії) та використання гіпертексту, анімації, відео, аудіо, віртуальної реальності, демонстраційних динамічних моделей об'єктів і процесів. Нині до функцій енциклопедистики додалася *функція мережевого самоконструювання*¹¹⁶, що передбачає пролонгацію нових зв'язків і розвиток дискурсивних практик, які об'єднують царини освіти і науки, забезпечують співпрацю різних дієвців у формах, які доповнюють текстовий.

Під час російсько-української війни розвиток медіаосвіти та енциклопедистики в Україні тісно пов'язаний з питаннями інформаційної та когнітивної безпеки. Т. Кобець наголошує, що нині має йтися не лише про розвиток критичного мислення чи медіаграмотності, а про *когнітивну безпеку* як комплексний підхід до забезпечення стійкості індивідів та суспільства до інформаційно-психологічних впливів, що передбачає «заходи та стратегії,

спрямовані на захист когнітивних процесів, інтелектуальних зусиль та психологічного благополуччя в умовах зростаючого впливу цифрових технологій і онлайн-середовищ»¹¹⁷. Її фокус полягає в розпізнаванні, аналізі та протидії загрозам, пов'язаним з маніпулюванням когнітивними процесами, та захисті пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, психологічного добробуту людей, а магістральним річизщем — синтез розвитку критичного мислення, підвищення обізнаності щодо маніпулятивних та дезінформаційних практик, та відпрацювання розуміння психологічних механізмів впливу на сприйняття та ухвалення рішень.

Для розуміння медіаосвітньої ролі енциклопедистики звернемося до запропонованої Т. Кобцем¹¹⁸ ідеї єдності психологічного, соціального, політичного, економічного і технологічного підходів до розуміння когнітивної безпеки. Якщо *психологічний підхід* передбачає акцент на розпізнаванні та захисті пізнавальних процесів від маніпуляцій, забезпечення психологічної стійкості та об'єктивного сприйняття інформації, то в соціальному на першому плані інформаційний вплив на громадську думку, цінності, міжособистісні взаємодії та суспільну динаміку, формування стратегій захисту від дезінформації та маніпуляцій.

Натомість у *технологічному підході* йдеться про роль сучасних інформаційних технологій у безпеці пізнавальних процесів. *Політичний підхід* передбачає акцент на розробці стратегій захисту пізнавальних процесів від політичних маніпуляцій, а *економічний* — на впливі маніпуляцій на споживчу поведінку, інвестиційний клімат, рівень довіри. Онлайн-енциклопедистика має бути залучена до заходів, пов'язаних із аспектами когнітивної безпеки, котрі увиразнюють психологічний, соціальний і технологічний підходи, а використання її ресурсів як верифікованих джерел інформації — єдність психологічного і соціального підходів, а відповідний сучасності розгляд медіаінформаційної грамотності як складної сукупості вмінь і навичок базується на розумінні єдності інформаційної та когнітивної безпеки.

Нині енциклопедичні онлайн-ресурси мають шанси бути не засобами, а ефективними дієвцями в медіаосвітніх ініціативах, що запобігає появі небажаного розчарування наукового і освітнього середовищ у їх спроможностях в інноваційному розвитку України. А. Арістова вказує, що енциклопедичні портали на кшталт е-ВУЕ є прикладом *цілеспрямованих і керованих інформаційних потоків*, зорієнтованих на верифіковану й

об'єктивну інформацію, ціннісні пріоритети суспільства, національний менталітет та віддзеркалення національної ідентичності, відтак «формують, візуально, мультимедійно й семантично упорядковують інформаційно-комунікативний простір, що ретранслює і візію України, і рецепцію України, й ідентичнісні засади та маркери, і особливості українського сприйняття світу»¹¹⁹.

В освітньому і науковому просторі онлайн-енциклопедії відіграють як *комунікативні мости* поєднують науковців із різних галузей знань, освітян і громадськість у вирішенні завдань цифровізації, впровадження концепції відкритої науки, інформаційної безпеки українського суспільства та інноваційного розвитку цифрової проактивної медіаосвіти, пов'язаної з цілями когнітивної безпеки. В медіаосвітніх ініціативах вони можуть сприяти досягненню балансу потенційно негативних практик мережевої взаємодії та медіапрактик, пов'язаних зі зростанням психологічного добробуту українців. Для цього представникам українського енциклопедичного руху варто бути солідарними й активніше долучатися до медіаосвітнього руху, акцентуючи на ролі онлайн-енциклопедистики у просуванні цінностей відкритої науки та формуванні безпечного освітнього і наукового цифрового середовища. Модель проактивної цифрової медіаосвіти дозволить реалізовувати медіаосвітній потенціал онлайн-енциклопедій як верифікованих медіаресурсів, здатних підтримувати довіру до українського медіаландшафту та сприяти поширенню українського енциклопедичного медіапродукту в світі.

3.6. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ СВІТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ У ВУЕ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Російсько-українська війна вломила в усі сфери життя українського суспільства. Тож закономірно, що вона змінила й сферу архітектури, містобудування, архітектурного пам'яткознавства. Виходячи з мети й завдань цього дослідження, ми ці три галузі не розділяємо, а розглядаємо синкретично, на відміну від західної практики. І цей розгляд демонструє катастрофічну зміну парадигми як наслідок війни. Причому ця зміна є фундаментальною і незворотною, тобто такою, що її неможливо в майбутньому «відіграти назад», незалежно від результатів війни — сьогоденних і далекосяжних. Це означає, що після одинадцяти років окупації українських територій та понад трьох років російського широкомасштабного вторгнення в Україну усі попередні концепції архітектури й містобудування як бази будівельної діяльності суспільства, державні будівельні норми й нормативні акти (це ще мало хто усвідомив), не кажучи вже про архітектурне пам'яткознавство та пам'яткоохоронно-реставраційну діяльність, безнадійно застаріли. Стверджувати, що нові підходи до справи перебувають у процесі формування і кристалізації, — було би безпідставним оптимізмом.

Оскільки ВУЕ за визначенням — енциклопедія універсальна й україноцентрична, то в своєму змісті не може ухилитися від артикулювання цієї проблематики. Вона входить до енциклопедичних гасел і статей появою численних термінів, гасел, статей, пов'язаних з війною, оборонними спорудами, поруйнованою архітектурною спадщиною, знищеними населеними пунктами тощо. Розглянемо їх у порядку зростання складності проблематики.

Воєнні обставини мало впливають на визначені відповідно до встановлених критеріїв персоналії. Хоча після 2022 р. ми виключили зі словника низку персоналій російських архітекторів, які не мають світового значення і не пов'язані з Україною. Це такі діячі:

Валлен-Деламот, Жан-Батіст-Мішель (фр. Vallin de la Mothe, Jean-Baptiste; 1729, м. Ангулем, тепер регіон Нова Аквітанія, Франція — 07.05.1800, там само) — архітектор, представник стилів пізнього бароко та класицизму, автор низки споруд у Санкт-Петербурзі, Франція — Російська імперія.

Гесте, Вільям (англ. Hastie, William, рос. Гесте, Василий Иванович; 1763 (можливо 1753), регіон Шотландія, Велика Британія — 94.06.1832, Царське Село, тепер м. Пушкін, Санкт-Петербург, РФ) — архітектор, представник класицизму, автор перепланування низки міст Російської імперії, Велика Британія — Російська імперія.

Дебоскет, Данило (фр. de Bosquet, 1703, м. Кристьян Єрланк, Пруссія — після 1761) — військовий інженер, картограф, автор проєктів реконструкції фортець в Україні, Франція — Російська імперія.

Россі, Карло ді Джованні (іт. Rossi, Carlo di Giovanni; 27.12.1775, м. Неаполь, тепер регіон Кампанья, Італія — 30.04.1849, м. Санкт-Петербург, тепер РФ) — архітектор, представник пізнього класицизму, автор будівель та архітектурних ансамблів в Санкт-Петербурзі і його околицях, Італія — Російська імперія.

Старов, Іван Єгорович (23.02.1745, м. Санкт-Петербург, тепер РФ — 17.04.1808, там само) — архітектор, представник класицизму, автор проєктів розпланування Катеринослава (тепер м. Дніпро) та Миколаєва, Російська імперія.

Стасов, Василь Петрович (рос. Стасов Василий Петрович; м. Москва, тепер РФ — 05.09.1848, м. Санкт-Петербург, тепер РФ) — архітектор, представник пізнього класицизму, автор низки споруд у Санкт-Петербурзі й Києві, Російська імперія.

Татлін, Володимир Євграфович (28.12.1885, м. Москва, тепер РФ — 31.05.1953, там само) — художник, архітектор, скульптор, педагог, представник конструктивізму й футуризму, Україна–РФ.

Штакеншнейдер, Андрій Іванович (рос. Штакеншнейдер Андрей Иванович; 03.03.1802, власний маєток, тепер Гатчинський район, Ленінградська обл, РФ — 20.08.1865, м. Москва) — архітектор, представник пізнього класицизму, автор низки споруд у Санкт-Петербурзі, Петергофі та в Україні, Україна–Російська імперія.

Тут варто звернути увагу на «істинно рускіє» прізвища й імена більшості зазначених зодчих. Одразу згадується російський класик й етнічний українець І. Грабар, котрий у своїй «Истории русского искусства» спершу лукаво заявив про «особливий талант російського народу до архітектури», а після цього знущально подав нариси про цих нібито «російських» архітекторів із характерними всуціль іноземними прізвищами — італійськими, французькими, німецькими тощо. Та й про який талант того народу

може йтися, якщо у нього найвидатніший архітектор усіх часів — Бартоломео Франческо Растреллі (!).

Крім цього, порядком дерусифікації ВУЕ ми вилучили з енциклопедії ще й певну кількість визначних архітектурних пам'яток, що містяться на території РФ. Їх кількість незначна з огляду на те, що автори Тематичного реєстру гасел з напряду «Архітектура», виданого 2019 р.¹²⁰, ще при підготовці його, стояли на позиції дерусифікації. Тож, після 2022 р. вилучено такі архітектурні об'єкти РФ:

Казанський собор у Санкт-Петербурзі — архітектурна пам'ятка, частина пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, РФ;

Катерининський палац у Царському Селі — архітектурна пам'ятка, частина пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, м. Санкт-Петербург, РФ;

Меншикова башта (церква Архангела Гавриїла) — архітектурна пам'ятка, м. Москва, РФ;

Михайлівський (Інженерний) замок — архітектурна пам'ятка, м. Санкт-Петербург, РФ.

Новоєрусалимський Воскресенський монастир у м. Істра — архітектурна пам'ятка, Московська обл., РФ;

Петропавлівська фортеця у Санкт-Петербурзі — комплекс архітектурних пам'яток, частина пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, РФ;

Петропавлівський собор у Санкт-Петербурзі — архітектурна пам'ятка, частина пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, РФ;

Смоленський кремль — архітектурна пам'ятка, РФ;

Смольний монастир — архітектурна пам'ятка, частина пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, м. Санкт-Петербург, РФ;

Успенська церква у Кондопозі — архітектурна пам'ятка, Республіка Карелія, РФ.

Фахівцеві складно не помітити, що серед цих архітектурних шедеврів є пам'ятки світового рівня. Тож, вилучаючи їх з нашої універсальної енциклопедії, чи не збіднюємо ми свавільно й безпідставно її інформаційний потенціал? На це питання є посутня відповідь: ні, бо лаконічна інформація про них буде подана у статтях про пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, складниками яких є більшість зазначених вище архітектурних об'єктів.

Знищення, руйнування, пошкодження РФ значної кількості архітектурних пам'яток в усіх регіонах України визначає ту ідеологічну й методологічну рамку, в якій працюють українські фахівці і з якою слід ра-

хуватися фахівцям зарубіжним. Для з'ясування конкретики ми розглянемо тут тільки «горішню» частину цієї неозорої проблематики, а саме ту, яка пов'язана з найціннішим — пам'ятками всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Означимо особливості їхнього представлення у ВУЕ з огляду на реалії війни.

Оскільки ця тематика загалом нова, то є незначна кількість публікацій щодо неї. Передусім це збірники відповідних міжнародних документів¹²¹, опубліковані в різні роки українською мовою у фахових перекладах¹²². Вони відображають еволюцію міжнародного права в аспекті ідентифікації, захисту і збереження універсальної спадщини людства¹²³, у тому числі за участю міжнародної фахової спільноти¹²⁴. Сюди ж входять публікації автора цього розділу¹²⁵ та його колег¹²⁶, котрі працюють у зазначеній сфері протягом кількох десятиріч, і цей досвід уже стало можливим науково узагальнити для передачі наступним поколінням фахівців¹²⁷.

Підсумковим стало видання 2024 р. Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» — перший у нашій історії повний україномовний перелік усіх 1223 пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО¹²⁸. У збірниках наукових праць¹²⁹ та монографіях¹³⁰ цього ж видавництва найповніше, як на теперішній час, висвітлено культурно-історичні аспекти Російсько-української війни¹³¹. Проте роль і місце архітектурних пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у цій історичній ситуації ще потребує спеціальних досліджень.

З огляду на це наша головна мета — проаналізувати репрезентацію у ВУЕ архітектурних пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО різних країн світу під впливом реалій російсько-української війни та синхронних воєнних дій на Близькому Сході. Це відкриває можливості для порівняльного аналізу, який допоможе прояснити майбутні тенденції розвитку архітектурного пам'яткознавства в Україні.

Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (в англійському оригіналі World Heritage List) — це створений і ведений ЮНЕСКО за участю держав-членів перелік природних, антропогенних об'єктів та спільних витворів природи й людини, які мають визначну універсальну цінність для всього людства (це називається Всесвітня спадщина ЮНЕСКО) та підлягають міжнародній охороні відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.

За офіційною інформацією ЮНЕСКО¹³² станом на перше півріччя 2025 р. до Списку всесвітньої спадщини внесено 1223 пам'ятки зі 168 країн

світу; з них 49 — транскордонні (це значні за площею пам'ятки, або групи однорідних пам'яток, розташовані на територіях двох і більше країн). Із них 952 пам'яток культури, 231 — природи, 40 — змішаних (спільні витвори природи та людини). 56 пам'яток унесено до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Три пам'ятки з трьох країн протягом 2007-2021 виключено зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Із цієї множини нас цікавлять архітектурні, містобудівні пам'ятки, а також ті визначні місця (наприклад історичні міста та історичні центри міст), в яких ці пам'ятки відіграють провідну роль.

Історія цього питання сягає міжвоєнної доби 20 ст. Стаття 4 Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток («Пакт Періха»), укладеного 15.04.1935 р. у м. Вашингтоні (США), передбачала, що уряди держав, які приєдналися до цього договору, формують перелік пам'яток і закладів, які становлять культурну скарбницю народів і яким надається спеціальний захист. Необхідність такого переліку актуалізувалася після ухвалення Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. (до якої Україна приєдналася у 1988 р.). При ЮНЕСКО від 1977 р. діє Міжурядовий комітет з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення (Комітет всесвітньої спадщини), що збирається на свої сесії щорічно. Його основна функція — складання, поновлення і публікація списку пам'яток культурної і природної спадщини, які мають визначну універсальну цінність (під назвою «Список всесвітньої спадщини»). Для формування Списку кожна держава подає Комітету всесвітньої спадщини перелік пам'яток культурної і природної спадщини, що розміщені на її території і можуть бути включені у Список. Цей перелік містить документацію щодо місцеперебування таких пам'яток та їхньої цінності.

1977 р. у м. Парижі відбулася перша сесія Комітету всесвітньої спадщини. 1978 р. на другій сесії у м. Вашингтоні до Списку внесено перші 12 пам'яток (8 — культури, 4 — природи) із 7 країн. Із того часу щорічно на кожній сесії вносять до Списку всесвітньої спадщини кількадесят пам'яток. Список формується на основі стандартно оформлених пропозицій від країн. Спершу запропонований об'єкт Комітет всесвітньої спадщини заносить до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List)¹³³, після чого країна-ініціатор готує номінаційне досьє, в якому описує об'єкт, аргументує його універсальну цінність, а також дає гарантії щодо належної

охорони, використання, реставрації та музеєфікації. Кількість об'єктів, які країна може подати на внесення до Списку, не обмежується. Пропозиції щодо занесення нерухомих пам'яток, які можуть стати рухомими, до уваги не беруться (з цієї причини жоден музей просто неба не занесено до Списку). Експерти Комітету всесвітньої спадщини разом з ICOMOS (Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць) визначають, з виїздом на місце, чи відповідає запропонована пам'ятка встановленим критеріям автентичності й історико-культурної цінності, і якщо так – пропонують черговий щорічний сесії Комітету всесвітньої спадщини ухвалити позитивне рішення, яке приймається голосуванням простою більшістю. Кожній пам'ятці присвоюється індивідуальний номер.

Комітет всесвітньої спадщини складає, оновлює й публікує, коли цього вимагають обставини, список пам'яток, що фігурують у Списку, для врятування яких вимагаються значні роботи і щодо яких у рамках Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. відповідна держава просить міжнародної допомоги. Це Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою (List of World Heritage Sites in danger). Загрозу зникнення або знищення пам'ятки внаслідок природних чинників або через втручання людини можуть спричинити збройні конфлікти та війни, землетруси й інші природні катастрофи, забруднення середовища, непорядковане будівництво тощо. Занесення в такий список свідчить про необхідність особливої уваги до цих пам'яток та вживання невідкладних заходів щодо їх врятування та збереження. У разі покращення ситуації пам'ятку вилучають зі Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Якщо стан пам'ятки погіршиться настільки, що це призведе до втрати нею характерних рис, які обумовили її занесення до Списку всесвітньої спадщини, тоді застосовується процедура виключення цієї пам'ятки з зазначеного Списку за пропозицією або за згодою уряду відповідної країни.

Станом на початок 2022 р. жодна пам'ятка з України не вносилася до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою, але 24.02.2022 р. ситуація радикально змінилася. Тепер Україну представлено у Списку всесвітньої спадщини вісьмома пам'ятками, з яких шість є об'єктами архітектури й містобудування:

1. Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра (1990 р.);

2. Львів: ансамбль історичного центру (1998 р.);
3. Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (2011 р.);
4. Дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі і України (транскордонний об'єкт, 2013 р.);
5. Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора (2013 р.);
6. Історичний центр Одеси (2023 р.);

Серед них один транскордонний, що включає велику кількість окремих об'єктів. Найбільший поступ у справі занесення своїх пам'яток до Списку всесвітньої спадщини Україна мала у 2013 р., коли вдалося занести одразу дві пам'ятки.

Станом на 2025 р. до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List) занесено 16 об'єктів з України. Їх переведення у статус повноцінних пам'яток всесвітньої спадщини — складний і тривалий процес. Проте парадоксальним чином цей процес можуть прискорити нещастя і трагедії війни. Так, протягом 2022 р. унаслідок загроз, пов'язаних з російсько-українською війною, значно активізувалася міжнародна співпраця (зокрема з Італією) щодо прискореного занесення до Списку всесвітньої спадщини Історичного центру Одеси. Як наслідок 25.01.2023 р. на 18-й позачерговій сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Історичний центр портового міста Одеси (перша назва була такою, потім її скоригували на прохання України) внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під № 1703. Одночасно пам'ятка стала частиною Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою.

15.09.2023 р. 19-та сесія Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО ухвалила внести до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою такі об'єкти України: Київ: собор святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська лавра; Львів — ансамбль історичного центру. Це зумовлено небезпекою для пам'яток через агресивну війну, яку веде РФ проти України.

Унаслідок тимчасової окупації АР Крим РФ від 2014 р. Україна втратила можливість здійснювати управління кримськими об'єктами: «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора» і шістьма об'єктами з Попереднього списку¹³⁴. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 15.04.2014 р. відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на РФ як державу, що

здійснює окупацію — відповідно до норм міжнародного права. Виходячи з того, що Україна не має можливості виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання щодо об'єктів, розташованих на окупованій території, ініційовано питання щодо внесення кримських пам'яток до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Це теоретично уможливить залучення до контролю ситуації моніторингових місій Комітету всесвітньої спадщини, ICOMOS та інших міжнародних організацій. З огляду на брутальність ворога, значення таких заходів сьогодні може здаватися нікчемним, проте у майбутньому при зміні загальної ситуації це може виявитися доречним¹³⁵.

Війна негативно вплинула на просування українських пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Так, військово-цивільна адміністрація Одеської області у грудні 2024 р. заборонила просування, інформаційне забезпечення і навіть розголошення номінаційного досє щодо Аккерманської фортеці у м. Білгороді-Дністровському Одеської області. Аргументується це тим, що, як тільки це питання актуалізується, РФ почне цілеспрямовано знищувати зазначену пам'ятку, маючи для цього як спонукальний мотив, так і технічну можливість. Аргумент слушний, оскільки РФ завдала масованого ракетного удару по історичному центру Одеси 25.01.2023 р. одразу, як тільки міжнародні новинні агенства повідомили про включення його до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ще одного удару по м. Одесі завдано 14.02.2025 р., в останній день роботи в місті спільної моніторингової місії ЮНЕСКО та ICOMOS. Загалом по історичному центру Одеси РФ завдала прицільних ударів 40 ракетами різних типів і великою кількістю дронів. Двічі ракетних ударів із серйозними руйнуваннями зазнавав харківський Держпром — ще один український об'єкт, щодо якого вже сформовано міжнародний консенсус про необхідність занесення його до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Прицільні російські удари були й по історичному центру м. Чернігова, що номінується у той самий список. Тож, працюючи з такими пам'ятками, мусимо враховувати імператив: не видавати в публічний простір інформацію, яка може бути корисною для ворога.

Важливою є репрезентація цих пам'яток в офіційному державному інформаційному виданні — ВУЕ, що існує у двох формах: як багатотомне книжкове енциклопедичне видання, і як вебпортал. Тут сконцентровано низку проблем — як нагальних для вирішення, так і на довгострокову

перспективу, оскільки цей інформаційний ресурс, хоч і є тепер складником інформаційної війни, проте має пролонговану дію, необмежену в часі. Тому представлена у ВУЕ інформація (звісно ж, об'єктивна й науково верифікована) своїми змістом, формою подачі, розставленими акцентами впливатиме на теперішнє і майбутні покоління. І цей вплив має посилитися у майбутньому зі застосуванням автоматичного перекладу на англійську та інші поширені іноземні мови. Довготривалий інформаційний вплив у напрямі вибудовування та підтримки ідентичності, збереження пам'яток, національної спадщини тощо — це саме те надзавдання, яке ставить перед собою авторський колектив ВУЕ.

Варто зазначити особливості репрезентації у ВУЕ архітектурних пам'яток всесвітньої спадщини різних країн. Більшість із них представлено енциклопедичними добре ілюстрованими статтями, які дають досить повне і фахове уявлення про відповідні пам'ятки. З них найрозлогіше і найкраще представлено пам'ятки України, що і зрозуміло з огляду на україноцентричність. Певні особливості є у підході до пам'яток Близькосхідного регіону, де воєнні конфлікти — справа звична і постійна. Тож, якщо ми поглянемо на офіційний список пам'яток Ізраїля на вебпорталі Комітету всесвітньої спадщини¹³⁶, ми там не знайдемо, наприклад, Єрусалима. Якщо ж пошукати ретельніше, то його можна знайти в окремій рубриці, як окрему державу (!) з позначкою: «місце, запропоноване Йорданією» (!?). А далі бачимо ще одну «державну» рубрику, що називається «Держава Палестина». Далеко не всі країни цивілізованого світу знають про таку «державу», зокрема Ізраїль, США та багато інших — ні. Це один із тих «фокусів» ООН, внаслідок яких Ізраїль і США вийшли зі складу ЮНЕСКО й перестали фінансувати цю дивну організацію. До речі, більшість пам'яток Близькосхідного регіону, зокрема усі шість на території Сирії, внесено до Списку пам'яток, що перебувають під загрозою. Все це враховується при підготовці відповідних статей до ВУЕ.

Певні особливості, зумовлені війною, є і в нашому сприйнятті архітектурних пам'яток всесвітньої спадщини, територіально належних країнам-агресорам: Росії, Білорусі, КНДР, а також їхнім спільникам — Ірану, Угорщині й КНР. Ці країни мають значну кількість пам'яток, безумовно важливих у контексті розвитку людської цивілізації. Тож енциклопедія, яка називається універсальною і реально претендує на універсальність, ігнорувати їх не може. Але водночас наша енциклопедія — україноцентрична

за визначенням, та ще й формується під час війни за національну ідентичність проти геноциду української нації, здійснюваного спільно країнами-агресорами. Це визначає єдино можливу, досить просту, принципову, двоєдину в своїй суті позицію: любов до всього свого і ненависть до всього ворожого. З огляду на це детально розписувати цінності архітектурних пам'яток ворожих держав нам не личить. Тому у ВУЕ всі ці пам'ятки доцільно представляти у вигляді розширених дефініцій. Але коли наші дошкільні знання дають можливість схарактеризувати негативно, щось, що стосується ворожої держави (при цьому нічого не вигадуючи, бо ми — науковці, а не пропагандисти) — цю можливість обов'язково використовуємо (про що свідчить низка статей, уже опублікованих на вебпорталі ВУЕ).

Наведемо кілька прикладів репрезентацій таких архітектурних пам'яток. Найхарактернішими серед них є ті, які, згідно з загальнопоширеними уявленнями, є основою російської національної ідентичності у сфері зодчества. Пікантність ситуації полягає в тому, що всі вони створені іноземцями, яких московити потім, на знак своєї специфічної «вдячності», або убили, або згноїли по тюрмах (принаймні тих, про кого збережено в історичних джерелах бодай якісь свідчення).

Церква Покрова на Нерлі. «Церкву звела з білого тесаного каменю артіль майстрів, надіслана зі Священної Римської імперії германської нації на прохання Андрія Боголюбського його союзником імператором Фрідріхом I Барбаросою. Існує думка, що в артілі були й майстри з Давнього Галича. Найдосконаліший за своїми мистецькими якостями білокам'яний храм у Володимиро-суздальському зодчестві Давньої Русі. Попри те, що збудовано пам'ятку німецькими майстрами Фрідріха I Барбаросси, її вважають (безпідставно) архітектурним символом Росії»¹³⁷.

Вознесенська церква в Коломенському. «Церкву збудував архітектор П. Ф. Анібале (Петрок Малої Фрязін; остання чверть 15 ст. — після 1539; тепер Італія), тому вона має риси, властиві архітектурі Італії доби Відродження. Вознесенська церква в Коломенському започаткувала в архітектурі московської держави новаторський, ренесансний (див. Ренесанс) тип православного храму — вежеподібного, увінчаного замість традиційного купола високим шатром. Його сприймали як храм-пам'ятник, що осіняв (благословляв і надавав духовний захист) вірян. Шатрові церкви поширилися в московській державі з середини 16 ст. Їх заборонив патріарх Никон 1652 р. як неправославні. Вознесенська церква в Коломенському є

найвизначнішим зразком такого храму. Автор цього архітектурного шедевру П. Ф. Анібале 1539 р. втік у Лівонію, де розповів, що служив великому князю московському з 1528 р. одинадцять років (той утримував його силою). Незважаючи на давність вписання пам'ятки до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, вона не має визначеної території та буферної зони, що з боку Росії є порушенням встановлених міжнародних правил утримання таких пам'яток»¹³⁸.

Фіораванті, Аристотель — автор Успенського собору московського кремля: «Головним досягненням Фіораванті стало спорудження Успенського собору в московському кремлі — найважливішої репрезентативної споруди московської держави, її архітектурного символу. Успенський собор — зразок, за яким споруджували міські й монастирські собори протягом кінця 15 — початку 21 ст. Після робіт, виконаних Фіораванті, запрошення до Москви італійських будівничих стало звичною практикою, що сформувала так звану російську архітектуру на основі досягнень італійського зодчества. Коли 1484 р. розпочалися інспіровані владою показові вбивства іноземців на московській службі, Фіораванті попросив Івана III Васильовича відпустити його на батьківщину. У відповідь на це в архітектора конфіскували все майно й посадили у в'язницю, де він і помер. 1486 р. у м. Болоньї юридично підтверджено смерть Фіораванті. Його син і помічник в Італію не повернулися»¹³⁹.

Важливим аспектом сьогодення є публікація в енциклопедичних статтях об'єктивної інформації про теперішній стан й адміністрування українських пам'яток на тимчасово окупованих РФ територіях. Наведемо кілька прикладів щодо таких категорій об'єктів: пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО; пам'яток, унесених до Попереднього списку; пам'яток національного значення за українським законодавством.

Херсонес Таврійський та його хора, стародавнє місто¹⁴⁰: «Від 03.2014 р. Україна втратила контроль над пам'яткою внаслідок окупації Криму РФ. 03.10.2015 р. уряд РФ своїм незаконним розпорядженням вніс Національний заповідник «Херсонес Таврійський» як «федеральну власність» до Єдиного державного реєстру об'єктів культурної спадщини (пам'яток історії та культури) народів РФ. ЮНЕСКО не визнала російської юрисдикції щодо цієї пам'ятки. Указом президента РФ 05.12.2015 р. Музей-заповідник «Херсонес Таврійський» внесено до «особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів РФ». Виконуючи вказівку В. Путіна про перетворення

Херсонеса Таврійського на «Мекку (!) російського православ'я» на базі заповідника розбудували й розширили чоловічий монастир та безпосередньо на пам'ятці почали будувати культурно-просвітницький «музей християнства» для наближеного до Путіна митрополита Тихона (Шевкунова) (нар. 1958; РФ). На території пам'ятки виконують масштабні археологічні розкопки всупереч забороні, що міститься у Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, яку ратифікувала РФ. При цьому археологічні знахідки з території пам'ятки та музейні предмети з експозиції і фондів музею заповідника незаконно вивозять у РФ (вивезено понад 4 000 одиниць зберігання). Під час виконання масштабних будівельних робіт (зведення тимчасового театру просто неба 2018–2019 рр., будівництво капітальної споруди театру від 2023 р.) будівельна техніка зруйнувала археологічні й архітектурні пам'ятки, зокрема й доби античності. Ці проблеми Виконавча рада ЮНЕСКО розглядала двічі 2018 р., проте питання моніторингу пам'ятки силами фахівців міжнародних організацій не було вирішено через спротив РФ. 2024 р. Україна вчергове звернулася до ЮНЕСКО з приводу знищення РФ Херсонеса Таврійського й запропонувала внести його до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою (англ. *List of World Heritage in Danger*), проте рішення з цього питання станом на 2024 р. не ухвалено»¹⁴¹.

Феодосійська фортеця і цитадель¹⁴². «Феодосійську фортецю і цитадель як комплекс автентичних пам'яток Україна разом з Італією 2011 р. запропонувала включити до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у складі серійної транскордонної номінації «Торгові пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря». Окупація Росією АР Крим 2014 р. зупинила процес включення Феодосійської фортеці й цитаделі до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, проте зумовила необхідність організації міжнародного моніторингу цієї та інших пам'яток на тимчасово окупованій території»¹⁴³.

Мангуп-Кале: «Після окупації Криму РФ 2014 р. її уряд незаконно оголосив 2015 р. Мангуп-Кале об'єктом культурної спадщини народів РФ федерального значення. Тепер це структурний підрозділ окупаційної державної бюджетної установи так званої республіки Крим «Бахчисарайський історико-культурний та археологічний музей-заповідник». Від 2015 р. тут виконують незаконні грабіжницькі скарбошукацькі роботи, наслідком яких є втрата пам'ятками їхньої автентичності.»¹⁴⁴

І насамкінець — зразок того, як коректно подано у ВУЕ висновок про одну з найзнаменитіших пам'яток так званої російської воєнної слави на теренах України — Ізмаїльську фортецю: «Залишки оборонних споруд Ізмаїльської фортеці є важливою пам'яткою історії, що оприявнює крах загарбницької політики Російської імперії 18–19 ст. Завойовані ціною великих жертв території, міста, фортеці доводилося згодом повертати, а споруджені значним коштом фортеці — самим же знищувати. Тож Ізмаїльська фортеця є пам'яткою не військової слави, а безглуздості Російської імперії, марності її зусиль. Об'єктивна репрезентація цих фактів долає один із російських імперських міфів про нібито неможливість ефективної протидії агресивній експансії Москви»¹⁴⁵.

Викладене вище, підводить до висновку про непересічне значення визначних архітектурних і містобудівних пам'яток та необхідність належного представлення їх у ВУЕ. Будучи внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, вони підвищують міжнародний престиж країни, позитивно впливають на розвиток внутрішнього і міжнародного туризму (це наша післявоєнна перспектива). Вимоги Комітету всесвітньої спадщини до охорони пам'яток, які увійшли до Списку, дещо вищі, ніж у національному законодавстві. Це накладає на Україну, як і на кожну державу, додаткову відповідальність. Унесення українських пам'яток до Списку й належне адміністрування ними суттєво сприяє інтеграції України у світовий культурний простір, до якого ми вже можемо зробити свій неповторний внесок. З цих позицій, розглядаючи перспективи подальших досліджень у зазначеній сфері, можна висловити сподівання, що в майбутньому неповторний український досвід спротиву культурному геноциду з боку РФ стане корисним надбанням світової цивілізації.

Список джерел та літератури до розділу 3

¹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України № 2834-IX (2022) (Україна). <http://surl.li/tgtqyb>

² Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 роках. Постанова Кабінету Міністрів України № 1322 (2023) (Україна). URL: <http://surl.li/idrahm>

³ Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни : монографія / За ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 268–272.

⁴ Киридон А. Національно-екзистенційна герменевтика культурно-історичного буття українства: роздуми з приводу колективної монографії “Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність” // Український історичний журнал. 2024. Число 1. С. 186–187. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2024_1_11

⁵ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. З англ. В. Морозова. Київ : Критика, 2001. 272 с.

⁶ Гнатюк О. Прощання з імперією : українські дискусії про ідентичність/. Київ : Критика, 2015. С. 56.

⁷ Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. Київ : НІСД, 2016. С. 27–28.

⁸ Ташченко А. Ю. Культурні коди як засіб соціальної ідентифікації у повсякденних практиках. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. соціол. н. за спец. 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. Київ : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2016. С. 3.

⁹ Герчанівська П. Е. Культурна ідентичність як ресурс суспільного розвитку. Культура і сучасність : альманах. 2021. № 2. С. 4. URI: <http://elib.nakkkim.edu.ua/handle/123456789/4021>

¹⁰ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. С. 6.

¹¹ Barthes Roland. Mythologies. Paris : Éditions du Seuil, 1957. 255 p.

¹² Leeds-Hurwitz Wendy. Semiotics and Communication: Signs, Codes, Cultures. New York : Imprint Routledge. 1993. 256 p. URL: <https://doi.org/10.4324/978020382190>

¹³ Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з франц. З. Борисюк. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.

¹⁴ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський (керівник авторського колективу), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). Київ ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. 536 с.

¹⁵ Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / пер с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. Москва: Прогресс, 1989. 616 с

¹⁶ Barthes Roland. Mythologies. Paris : Éditions du Seuil, 1957. P. 123-124.

¹⁷ Leeds-Hurwitz Wendy. Semiotics and Communication: Signs, Codes, Cultures. New York : Imprint Routledge. 1993. P. 73.

¹⁸ Леві-Строс К. Структурна антропологія / Пер. з франц. З. Борисюк. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. С. 203.

¹⁹ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський (кер. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. Ррд.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. С. 38.

²⁰ Ассман Я. Культурна пам'ять: Писемність, пам'ять про минуле і політична ідентичність у ранніх високих культурах. Київ : Український центр духовної культури, 2001. С. 173.

²¹ Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / Пер. з нім. Катерина Котюк; наук. ред. О. Фешовець. Львів : Астролія, 2013. 588 с.

²² Fishman J. A. Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective. Clevedon, Philadelphia, 1989. P. 315.

²³ Возняк Т. Філософія мови. Львів : «І», 2009. С. 73.

²⁴ Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.) // Розумков центр. URL: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>

²⁵ Bloom, J. Language and Identity. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. P. 24.

²⁶ Нарешті майже всі стали українцями: дуже показове опитування щодо мови та ідентичності (2023. 10 січня). URL: <http://sur.li/mzvunw> ; Поліщук Ю. Національна та громадянська ідентичності в Україні в умовах російсько-української війни: константи та зміни // Політичні дослідження. 2024. № 2(8). С. 84.

²⁷ Бойко О. Абетка повномасштабної війни: які слова ввійшли в ужиток і чому. 17 червня 2022 р. URL: <https://chytomo.com/abetka-povnomasshtabnoi-vijnyiaki-slova-vvishly-v-uzhytok-i-chomu/>

²⁸ Букет Є. Зневажлива граматики війни: власні назви та імена агресора пишемо з малої літери. 16 березня 2022 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/03/16/znevazhlyva-gramatyka-vijny-vlasni-nazvy-ta-imena-agresoralyshe-z-maloyi-literi/>

²⁹ Ассман Я. Культурна пам'ять: Писемність, пам'ять про минуле і політична ідентичність у ранніх високих культурах. Київ : Український центр духовної культури, 2001. С. 54.

³⁰ Грушевський М. Історії України-Руси: В 11 т, 12 кн. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 1. С. 426–428.

³¹ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський (кер. автор. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. С. 308.

³² Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський (кер. авт. кол.), Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій (наук. ред.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 2. С. 474.

³³ Збереження і розвиток України в умовах війни та миру: національна доповідь / Ред. кол. С. І. Пирожков, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, Е. М. Лібанова, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2024. С. 24.

³⁴ Почепцов Г. Смисли і війни: Україна і Росія в інформаційній і смисловій війнах. Київ : Вид дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. С. 285.

³⁵ Петровський П. М. Публічно-управлінський формат сучасної боротьби за українську ідентичність // Ефективність державного управління. 2020. Вип. 1 (62). Ч. 1. С. 68.

³⁶ Розумний М. М. Виклики національного самовизначення : монографія. Київ : НІСД, 2016. С. 48–49.

³⁷ Гусаров В., Карин Ю., Машовец К., Тымчук Д. Вторжение в Украину: Хроника российской агрессии. Киев : Брайт Стар Паблішинг, 2016. 240 с.; Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / Під заг. ред. І. Руснака. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. 162 с.; Гай-Нижник П. Війна на сході України: перша фаза (1 березня — 24 серпня 2014 р.) // Війна на Донбасі. 2014–2017 рр.: зб. наук. праць за матеріалами III Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, Київ, Україна, 19 квітня 2018 р. Київ: [б. в.], 2018. С. 29–34; Грицюк В., Горелов В., Скрабін О. Історична періодизація збройної агресії Російської Федерації проти України (2014–2019) // Війна на Донбасі. 2014–2018 рр.: зб. наук. праць за матеріалами IV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 11 квітня 2019 р. Київ : [б. в.], 2019. С. 133–136; Куцька О. Антитерористична операція на Сході України (2014–2018 рр.): етапи та їх характеристика // Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ ст.: Збірник доповідей Міжнародної наукової конференції. Львів, Україна, 25–26 червня 2019 р. Львів : НАСВ, 2019. С. 16–18.

³⁸ Грицюк В., Горелов В., Скрыбін О. Історична періодизація збройної агресії Російської Федерації проти України (2014–2019) // Війна на Донбасі. 2014–2018 рр.: зб. наук. праць за матеріалами IV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 11 квітня 2019 р. Київ : [б. в.], 2019. С. 135.

³⁹ Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / Під заг. ред. І. Рушняка. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 162 с.

⁴⁰ Грицюк В., Пашкова О., Покотило В. та ін. Інформаційно-довідкові матеріали щодо хронології подій 2014–2019 років, які відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил на Сході України. Київ, 2019. 20 с. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2019/06/hronologia-2019.pdf>

⁴¹ Гребенюк М., Грицюк В., Шипанський П. Історична періодизація антитерористичної операції на Сході України (14.04.2014–30.04.2018) // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 176–191. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_16

⁴² Грицюк В., Пашкова О. Історична періодизація російсько-української війни: методологічні аспекти та наукові рефлексії // Воєнно-історичний вісник. 2024. № 1 (51). С. 5–15.

⁴³ Гай-Нижник П. Російсько-українська війна — війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація // Українознавство. 2022. № 1 (82). С. 51–76. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/255750>

⁴⁴ Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український історичний журнал. 2023. № 2. С. 5–33. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_2_2; Рік незламності: крах операції «Z» / В. М. Грицюк та ін.; ред. М. В. Коваль. Київ : Видання НУОУ, 2023. 296 с.

⁴⁵ Див., наприклад: Печерський А., Букет Є. Хронологія російсько-української війни: підготовча фаза широкомасштабного вторгнення // АрміяInform. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/23/hronologiya-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-pidgotovcha-faza-shirokomasshtabnogo-vtorgnennnya/>; Печерський А., Букет Є. Хронологія російсько-української війни: «гібридна» фаза (лютий 2014 — лютий 2022) // АрміяInform. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/22/hronologiya-rosijsko-ukrayinskoyi-vijny-gibrydna-faza/>; Історія сучасної російсько-української війни. Лютий 2014. Лютий 2024 (Матеріал Українського інституту національної пам'яті). URL: <https://gora-rada.gov.ua/istoriia-suchasnoi-rosijsko-ukrainskoi-vijny-liutyj-2014-liutyj-2024/> та ін.

⁴⁶ Ільницький В., Куцька О. Періодизація російсько-української війни (2014–2022) в українському науковому дискурсі // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. 2023. Вип. 13/55. С. 162–176.

⁴⁷ Kagan F. W., Kagan K., Bailey R., Mappes Gr., Howard A., Clark M., Stepanenko K., Barros G. Russian Offensive Campaign Assessment. January 29, 2023 // ISW. 2023. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-january-29-2023>

⁴⁸ Найкоротша історія російсько-української війни // Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/istoriya-vijny-rosiya-ukraina/32831284.html>

⁴⁹ Припускаємо, що тут мала б бути дата «лютий 2024», але періодизація наведена з сайту буквально.

⁵⁰ «Agencia EFE» — міжнародне інформаційне агентство Іспанії, найбільше мультимедійне іспаномовне агентство та четверте в світі після «Associated Press», «Reuters» та «Agence France-Presse».

⁵¹ La cronología de la guerra en Ucrania en cuatro fases // Cooperativa.cl. 2024. URL: <https://cooperativa.cl/noticias/mundo/europa/ucrania/la-cronologia-de-la-guerra-en-ucrania-en-cuatro-fases/2024-02-24/002017.html>

⁵² Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 pp.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: МП «Леся», 2017. 332 с.; Гай-Нижник П. Російсько-українська війна — війна за життя (2014–2022 pp.): періодизація // Українознавство. 2022. № 1 (82). С. 53. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/255750>

⁵³ Гай-Нижник П. Російсько-українська війна — війна за життя (2014–2022 pp.): періодизація // Українознавство. 2022. № 1 (82). С. 76.

⁵⁴ Грицюк В., Пашкова О. Історична періодизація російсько-української війни: методологічні аспекти та наукові рефлексії // Воєнно-історичний вісник. 2024. № 1 (51). С. 7–11.

⁵⁵ Див.: Гребенюк М., Грицюк В., Щипанський П. Історична періодизація антитерористичної операції на Сході України (14.04.2014–30.04.2018) // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 176–191. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2020_4_16; Hrebenuk M., Hrytsiuk V., Shchipanskiy P. The Main Events of the Second Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (05.09.2014 — 30.04.2018) // Codrul Cosminului. 2020. Vol. XXVIII. No. 2. P. 357–378 та ін.

⁵⁶ Див.: Печерський А., Букет Є. Хронологія російсько-української війни: етапи відсічі вторгнення рф // АрміяInform. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/02/24/hronologiya-rosijsko-ukrayinskoji-vijny-etapy-vidsichi-vtorgnennya-rf/>

⁵⁷ Розширений коментар таблиці історичної періодизації третього періоду російсько-української війни: Інформаційні матеріали Генерального штабу Збройних сил України. 2023. С. 2 // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/> 2023/01/18/Inform.materialy.HSH-ZSU.18.01.2023.pdf

⁵⁸ Див., наприклад: Hrebenuk M., Hrytsiuk V., Shchipanskiy P. The Main Events of the Second Period of Armed Conflict in the East of Ukraine (05.09.2014 — 30.04.2018) // Codrul Cosminului. 2020. Vol. XXVIII. No. 2. P. 357–378.

⁵⁹ Russo-Ukrainian War // Wikipedia, the Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Russo-Ukrainian_War

⁶⁰ Russian invasion of Ukraine // Wikipedia, the Free Encyclopedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Russian_invasion_of_Ukraine

⁶¹ Guerra ruso-ucraniana (2014-actualidad) // Wikipedia, la enciclopedia libre. URL: [https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_ruso-ucraniana_\(2014-actualidad\)](https://es.wikipedia.org/wiki/Guerra_ruso-ucraniana_(2014-actualidad))

⁶² Russisch-Ukrainischer Krieg // Wikipedia, die freie Enzyklopädie. URL: https://de.wikipedia.org/wiki/Russisch-Ukrainischer_Krieg

⁶³ Conflitto russo-ucraino // Wikipedia. L'enciclopedia libera. URL: https://it.wikipedia.org/wiki/Conflitto_russo-ucraino

⁶⁴ Le fasi della guerra russo-ucraina // Sistema di Informazione per la Sicurezza Nazionale. URL: <https://www.sicurezzanazionale.gov.it/data/cdn/infographic-media/bfdf59f8/9f10/4b9c/8a12/b363ad590f18/1%20-%20Le%20fasi%20della%20guerra%20russo-ucraina.pdf>

⁶⁵ Guerre russo-ukrainienne // Wikipédia, l'encyclopédie libre. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Guerre_russo-ukrainienne

⁶⁶ Російсько-українська війна (з 2014) // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: Російсько-українська війна (з 2014) — Вікіпедія

⁶⁷ Ray M. Russia-Ukraine War // Britannica. URL: <https://www.britannica.com/event/2022-Russian-invasion-of-Ukraine>

⁶⁸ Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-українська війна // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Російсько-українська_війна

⁶⁹ Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи: науковий збірник / НАН України; Інститут енциклопедичних досліджень. Київ, 2015. С. 187.

⁷⁰ Киридон А. Енциклопедична рецепція дискурсу війни // Українська енциклопедистика: постаті, події, поняття: збірник матеріалів / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 87.

⁷¹ Биков В., Буров О., Лупаренко Л., Пінчук О., Яцишин А. Концептуальні засади створення «Української електронної енциклопедії освіти» // Фізико-математична освіта, 2022. № 4 (36). С. 7.

⁷² Яцишин А. В. Онлайн енциклопедії як важливий ресурс для освіти дорослих. Збірник матеріалів Х Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Наукова мольдь-2022» (Київ, 15 листопада 2022 р.). Київ : КОМПРИНТ, 2022. С. 124.

⁷³ Редакторська підготовка текстів e-VUE – порталної версії «Великої української енциклопедії» : методичні рекомендації / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М.; відп. за вип. д. н. соц. ком. Крайнікова Т. С. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 27.

⁷⁴ Концепція військової освіти. URL: <https://s-osvita.com.ua/kontseptsiya-vijskovoji-osviti-v-ukrajini>

⁷⁵ Медіаосвітній поради́ник для педагога професійної освіти. Навчально-методичний посібник / Зоря Ю. М., Волошенко О. В. За ред. Волошенко О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. Київ : Академія української преси, Центр вільної преси, 2022. 61 с.; Медіаосвіта в огні. Методичні рекомендації для вчителів курсу «Громадянська освіта»/«Історія». Навч.-метод. посіб. / Потапова В. І., Дегтярьова Г. А., Мокрогуз О. П., Желіба О. В, Ковач І. М. За ред. Волошенко О. В., Іванова В. Ф., Євтушенко Р. І. Київ : Академія української преси, Центр вільної преси, 2023. 61 с.; Дегтярьова Г., Астахова М., Байназарова О., Гніда Т. Навігатор медіапедагога: теорія, методика, практичні завдання : науково-методичний посібник. Київ : Академія української преси, Центр вільної преси, 2024. 197 с.; Іванова Т. Медіаграмотність та критичне мислення в процесі викладання дисциплін комунікаційного циклу: навч. посіб. Київ : Центр вільної преси, 2024. 178 с. та ін.

⁷⁶ Арістова А. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 63.

⁷⁷ Черниш Н. Електронні енциклопедії в Україні // Поліграфія і видавнича справа. 2016. № 1. С. 168-183. Українська електронна енциклопедистика в соціогуманітарному вимірі: монографія. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. 196 с. Іщенко О., Степаненко М. Українська енциклопедистика в соціокомунікативних викликах сучасності: монографія. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. 304 с.

⁷⁸ Жежнич П., Гіряк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Комп'ютерні науки та інформаційні технології. 2012. № 732. С. 399–405; Биков В. Ю., Лупаренко Л. А. Програмно-функціональні аспекти створення й підтримки українських онлайн-ресурсів енциклопедичного призначення // Інформаційні технології і засоби навчання. 2023. № 95 (3). С. 162–182; Лупаренко Л. Моделювання структури «Української електронної енциклопедії освіти» // Збірник наукових праць Національної академії Державної

Прикордонної Служби України. Серія: Педагогічні науки. 2023. № 2 (33). С. 252–282; Сьомка О. Застосування мультимедійних технологій на вебсайтах енциклопедій України // Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 206–210.

⁷⁹ Козир Ю. Дубініна М. Вікіпедія в інформаційному протистоянні України і Росії // Вісник Львівського університету. Серія Журналістика. 2017. Вип. 42. С. 307–314; Черниш Н. І. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. 2016. № 2. С. 29–34; Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 368 с.; Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики: кол. монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. Алли Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 152 с.

⁸⁰ Железняк М. Потенціал «Енциклопедії Сучасної України» в модернізації освітнього простору держави. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 31. С. 144.

⁸¹ Енциклопедії як глобальні медіа : Колективна монографія. / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. 304 с.

⁸² Арістова А. Енциклопедичний дискурс комунікаційних платформ: від мережевих енциклопедій — до енциклопедійної мережі // Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 115.

⁸³ Bentzen N. Knowledge supply chains in an age of truth decay: The role of encyclopedias // *Studia lexicographica*. 2023. № 17(32). P. 163–175.

⁸⁴ Арістова А. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 63.

⁸⁵ Андрієвська В., Шинкарьова Д. Цифрова та медіаграмотність як умова становлення сучасного покоління // Новий колегіум. 2022. № 3. С. 50–54 Тілікіна Н. В. Медіа-, інформаційна і комп'ютерна грамотність як компоненти цифрової грамотності // Наукові записки Львівського Університету бізнесу та права. 2021. Вип. 29. С. 46–56. URL: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5149025>; Лабенко О. В., Шакун Н. В., Заїка Т. П. Критичне мислення та медіаграмотність у цифрову епоху: виклики та можливості для української освіти // Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина». 2023. № 12(30). С. 331–345. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30))

⁸⁶ Пролєєв С. В. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності // Філософська думка. 2022. № 2. С. 70.

⁸⁷ Доброносова Ю. Д. Формування медіакомпететності студентської молоді в єдності навчання і виховання як відповідь на виклики медіатизації. Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України: виклики і перспективи : тези доп. учасників міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 12-13 груд. 2023р.) ; Наук.-дослід. ін-т публ. політики і соц. наук. Харків : НДІ ППЧН, 2023. С. 80–82. DOI: <https://doi.org/10.32782/PPSS.2023.1.18>; Доброносов Ю. Д. Медіа-освітні ініціативи та формування метанавичок під час викладання філософських дисциплін у закладах вищої освіти // Сучасна освіта – доступність, якість, визнання: зб. наук. праць XVI міжнар. науково-метод. конф., 13–14 листоп. 2024 р., мм. Краматорськ-Вінниця-Терно-

піль / [за заг. ред. д-ра техн. наук., проф. С. В. Ковалевського і Hon.D.Sc., prof. Predrag Dasic]. Краматорськ : ДДМА, 2024. С. 108–112.

⁸⁸ Найдьонов М. І. Психолого-педагогічні формати організації медіаосвіти // Соціально-психологічні та психолого-педагогічні засади організації медіаосвіти молоді : [монографія] / За ред. Л. А. Найдьонової; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. С. 238.

⁸⁹ Култаева М. Д. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки // Філософія освіти. 2020. № 26 (1). С. 8–36.

⁹⁰ Зюсс Д., Ламперт К., Трюльши-Війнен К. Медіапедагогіка: навчальний посібник / Пер. з нім. В. Климченка, В. Олійника. Київ : Академія української преси, Центр вільної преси, 2023. 300 с.

⁹¹ Найдьонов М. І. Психолого-педагогічні формати організації медіаосвіти молоді : [монографія] / За ред. Л. А. Найдьонової; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. С. 242.

⁹² Арістова А. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 61–63.

⁹³ Зав'ялова Л. Інформаційно-комунікаційні платформи — новий етап розвитку енциклопедистики // Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 184–192.

⁹⁴ Арістова А. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 63–64.

⁹⁵ Зав'ялова Л. Інформаційно-комунікаційні платформи — новий етап розвитку енциклопедистики // Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 191.

⁹⁶ Smahel D., Mascheroni G., Livingstone S., Helsper E., van Deursen A.J.A.M., Tercova N., Stoilova M., Georgiou M. A., Machackova H., Alho K. Theoretical Integration of ySKILLS: Towards a New Model of Digital Literacy. KU Leuven : ySKILLS, 2023. 59 p. URL: <https://research.utwente.nl/en/publications/theoretical-integration-of-ykills-towards-a-new-model-of-digital>

⁹⁷ McDougall J., Zezulkova M., Driel van B., Sternadel D. Teaching media literacy in Europe: evidence of effective school practices in primary and secondary education. NESET II report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. 90 p. URL: <https://nesetweb.eu/en/resources/library/teaching-media-literacy-in-europe-evidence-of-effective-school-practices-in-primary-and-secondary-education/>

⁹⁸ Supporting Quality Journalism through Media and Information Literacy Council of Europe study DGI. Prepared by the Committee of experts on quality journalism in the digital age (MSI-JOQ) Rapporteurs: Martina Chapman and Markus Oermann. Council of Europe, January 2020. URL: <https://edoc.coe.int/en/media/8264-supporting-quality-journalism-through-media-and-information-literacy.html>

⁹⁹ Найдьонova Л. А., Найдьонов М. І. Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни // Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць. 2024. Вип. 15 (29). С. 120. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154>

¹⁰⁰ Найдьонова Л. А., Найдьонов М. І. Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни. Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць. 2024. Вип. 15 (29). С. 120–121. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154>

¹⁰¹ Горностаї П. Психологія колективних травм: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2023. С. 35.

¹⁰² Там само. С. 39–40.

¹⁰³ Там самр С., 41–42.

¹⁰⁴ The European Encycropedia Network. URL: <https://encyclopedia.network.eu>

¹⁰⁵ Найдьонова Л. А., Найдьонов М. І. Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни // Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць. 2024. Вип. 15 (29). С. 125. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154>

¹⁰⁶ Найдьонов М. І. Психолого-педагогічні формати організації медіаосвіти // Соціально-психологічні та психолого-педагогічні засади організації медіаосвіти молоді : [монографія] / За ред. Л. А. Найдьонової ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. С. 256.

¹⁰⁷ Chen D.T., Wu J., Wang Y.M. Unpacking New Media Literacy // Systemics, Cybernetics and Informatics. 2011. № 9 (2), P. 84–88.

¹⁰⁸ Шевченко Ю. Медіаграмотність у вищій освіті: практики застосування до студентів соціальних наук // Імідж України: соціально-політичні репрезентації і мовне віддзеркалення воєнних реалій у зарубіжних і вітчизняних мас-медіа : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції (15–16 червня 2023 р., ОНУ імені І. І. Мечникова) Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2023. С. 245–251.

¹⁰⁹ The UNESCO Recommendation on Open Science /General Conference of UNESCO, 41st session, November 2021. DOI: <https://doi.org/10.54677/MNMH8546>

¹¹⁰ Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді: науково-аналітична доповідь / За заг. ред. В. Г. Кременя. Київ : Педагогічна думка, 2023. С. 108. DOI: <https://doi.org/10.37472/NAES-IHED-2023>

¹¹¹ Арістова А. Енциклопедичний дискурс комунікаційних платформ: від мережевих енциклопедій — до енциклопедійної мережі. Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 114.

¹¹² Національний план щодо відкритої науки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 892-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892-2022-%D1%80#Text>

¹¹³ Арістова А. Енциклопедичний дискурс комунікаційних платформ: від мережевих енциклопедій — до енциклопедійної мережі // Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 119.

¹¹⁴ Там само. С. 119–120.

¹¹⁵ Жежнич П., Гірняк М. Особливості формування енциклопедії в сучасних умовах розвитку інформаційних технологій // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Комп'ютерні науки та інформаційні технології. 2012. № 732. С. 403.

¹¹⁶ Арістова А. Енциклопедичний дискурс комунікаційних платформ: від мережевих енциклопедій — до енциклопедійної мережі // Українська енциклопедистика в умовах воєнного стану. Питання теорії та практики. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. С. 123.

¹¹⁷ Кобець Т. Основні підходи до розуміння «когнітивної безпеки» в сучасній науці: політичний та інформаційний аспект // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Вип. 49. С. 280. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.34>

¹¹⁸ Кобець Т. Основні підходи до розуміння «когнітивної безпеки» в сучасній науці: політичний та інформаційний аспект // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2023. Вип. 49. С. 278–285. DOI: <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.49.34>

¹¹⁹ Арістова А. Іміджеві запити Української держави та відповідні принципи формування енциклопедичного контенту в умовах інформаційної війни // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 62–63.

¹²⁰ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В. В., Торопчинова К. Л.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 128 с.

¹²¹ Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. 176 с.

¹²² ICOMOS Ukraine: Український національний комітет. Збірка документів і матеріалів / За ред. Прибеги Л., Яковини М. Київ : Видавничий дім «Пам'ятки України», 2008. 64 с.

¹²³ Вісник Українського комітету ICOMOS. Київ, 2007. Т. 1. Число 1. 56 с.

¹²⁴ Вісник Українського національного комітету ICOMOS. Київ, 2008. Т. 2. Число 1. 96 с.

¹²⁵ Вечерський В. Репрезентація пам'яток у контексті українського законодавства та принципів ICOMOS // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 5. Київ–Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2012. С. 6–9.

¹²⁶ Сердюк О. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 2. Київ : АртЕк, 2006. С. 58–65.

¹²⁷ Вечерський В. Пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України // Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства / За наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пустовалова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 7–16.

¹²⁸ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Культурологія», розділ «Пам'яткознавство» (Пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) / Укладач : Вечерський В. В. ; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 140 с.

¹²⁹ Російсько-українська війна (лютий 2014 — лютий 2024 рр.). Простір екзистенційних запитань і пошук відповідей. Збірник матеріалів / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»; Воєнно-науковий відділ штабу Командування Сил ТРО ЗСУ, 2024. 376 с.

¹³⁰ Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 240 с.

¹³¹ Війна Росії проти України (лютий 2014 — лютий 2024 рр.). Стратегії репрезентації. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 276 с.

¹³² UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

¹³³ Сердюк О. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 2. Київ : АртЕк, 2006. С. 58–65.

¹³⁴ Вечерський В. Генуезькі пам'ятки Криму в світовому контексті // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. № 4–6. С. 67–74.

¹³⁵ Моніторинг порушення міжнародного гуманітарного права щодо збереження культурної спадщини на тимчасово окупованій території АР Крим та м. Севастополя // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. № 4–6. С. 8–12.

¹³⁶ UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

¹³⁷ URL: [https://vue.gov.ua/Покрова на Нерлі церква](https://vue.gov.ua/Покрова_на_Нерлі_церква)

¹³⁸ URL: [https://vue.gov.ua/Вознесенська церква в Коломенському](https://vue.gov.ua/Вознесенська_церква_в_Коломенському)

¹³⁹ URL: <https://vue.gov.ua/Фіюранті, Аристотель>

¹⁴⁰ Самуха Є. Загрози втрати об'єкту світової та української культурної спадщини «Херсонесу Таврійського» як наслідок російської окупації // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. № 4–6. С. 50–52.

¹⁴¹ URL: [https://vue.gov.ua/Херсонес Таврійський та його хора, стародавнє місто](https://vue.gov.ua/Херсонес_Таврійський_та_його_хора,_стародавнє_місто)

¹⁴² Вечерський В. Генуезькі пам'ятки Криму в світовому контексті // Пам'ятки України: національна спадщина. 2019. № 4–6. С. 67–74.

¹⁴³ URL: [https://vue.gov.ua/Феодосійська фортеця і цитадель](https://vue.gov.ua/Феодосійська_фортеця_і_цитадель)

¹⁴⁴ URL: <https://vue.gov.ua/Мангуп-Кале>

¹⁴⁵ URL: [https://vue.gov.ua/Ізмаїльська фортеця](https://vue.gov.ua/Ізмаїльська_фортеця)

РОЗДІЛ IV

СТИЛЬ, КОНТЕНТ, ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

4.1. АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР МЕДІАКОНТЕНТУ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Трансформація медіаландшафту під впливом цифрових технологій кардинально змінила не лише способи виробництва та розповсюдження контенту, але й фундаментальні підходи до розуміння його якості та корисності. Цифровізація медіа створила нову парадигму, в якій традиційні критерії оцінки медіапродуктів потребують переосмислення з урахуванням специфічних властивостей цифрового середовища. Ця трансформація торкається всіх учасників медіакомунікації: від виробників контенту до кінцевих споживачів, від рекламодавців до суспільних інституцій.

Особливого значення набуває питання переосмислення цінності контенту, адже, з появою цифрових форматів змінюється і ставлення споживачів до такого виду форматів.¹ Порівняння цифрового контенту з аналоговим суттєво впливає і на поведінку споживачів і на шляхи його монетизації в медіа.

Аналітики прогнозують зростання ринку цифрового контенту з 36,38 млрд доларів США у 2025 р. до 69,8 млрд доларів США у 2030 р.², що свідчить про стрімке зростання значення цифрових продуктів у сучасному суспільстві. А доходи світового цифрового медіаринку, що демонструє сталу позитивну динаміку, як очікується досягнуть 1,71 трлн доларів США у 2025 р.³.

Еволюція наукових підходів до вивчення цінності медіаконтенту

Наукове вивчення цінності медіаконтенту характеризується багатоступінчастим розвитком, що корелює зі змінами у сфері медіа та еволюцією концептуальних підходів у теорії масових комунікацій. У період домінування традиційних медіа цінність медіапродукту часто розглядалася через призму його суспільної функції та демократичної ролі. Деніс Мак-Квейл, один з найвпливовіших теоретиків масових комунікацій, у своїх роботах наголошував на важливості інформування громадськості та соціальній відповідальності медіа⁴. Ключовим внеском цього періоду стала розробка теорії користі та задоволення (Uses and Gratifications Theory) Джеєм Бламлером та Еліу Кацем. У 1974 р. вони опублікували фундаментальну працю «The uses of mass communication: Current perspectives on gratifications research», яка дозволяє зрозуміти мотиви споживання медіаконтенту. З розвитком

економічної теорії медіа увага дослідників змістилася до моделі двостороннього ринку⁵. Цей підхід розглядає медіа як посередника між аудиторією та рекламодавцями, де цінність визначалася економічними показниками: охопленням, частотою контакту та вартістю залучення уваги споживачів. Роботи Роберта Пікарда⁶ заклали теоретичні основи розуміння економічної цінності медіапродукту.

Поява цифрових технологій на початку 2000-х років кардинально змінила парадигму дослідження медіацінності. Однак справжній прорив у розумінні цифрової медіацінності відбувся з появою соціальних мереж та інтерактивних платформ у 2010-х роках. Г. Болін подає соціальну теорію цінності, згідно з якою «цінність є результатом соціальних активностей, здійснюваних у межах соціальних відносин».⁷ Сучасний етап досліджень (2015–2025 рр.) характеризується інтегративним підходом, що поєднує економічні, психологічні та соціологічні теорії. Це дозволило зрозуміти, чому цінність медіаконтенту в цифровому середовищі формується не лише його внутрішніми характеристиками, але й соціальним контекстом споживання.

Психологія сприйняття цифрових медіапродуктів

Психологічні механізми сприйняття цифрового контенту кардинально відрізняються від сприйняття контенту традиційних медіа через відсутність фізичного носія. Центральним поняттям у цьому контексті є концепція психологічного володіння (psychological ownership), яка пояснює, чому споживачі можуть відчувати зв'язок чи причетність до матеріальних та нематеріальних об'єктів. В контексті медіа, психологічне володіння проявляється через можливість впливати на контентну політику редакції, створювати власний контент (UGC) для медіа, відчувати емоційний зв'язок з медіапродуктом (через схожий досвід, погляди тощо), можливість поширювати, коментувати та бути в інший спосіб залученим до комунікації через медіапродукт. Також важливим є наявність інтерактивних елементів, таких як «симуляція шелесту сторінок, додавання відео- або музичного супроводу»⁸, що створюють ілюзію фізичної присутності та також здатні підвищувати цінність контенту в очах аудиторії. Споживачі оцінюють цифровий продукт раціонально, аналізуючи його корисність та функціонал. На думку Дж. Пек та А. Луанграт передумовою оцінки може виступати інвестування в себе: «це стосується інвестування власного часу, зусиль,

фінансових ресурсів, уваги чи енергії в ціль»⁹. Споживачі звертають увагу на те, чи задовольняє контент їхні запити, чи містить практично корисні дані, а також чи допомагає в досягненні поставлених цілей. Хоча минулі дослідження доводили, що споживачі систематично приписують меншу цінність цифровим товарам порівняно з їхніми фізичними еквівалентами¹⁰, цей розрив поступово пом'якшується, «коли споживачам пропонується зробити вибір між двома форматами продуктів»¹¹.

Втім важливим психологічним бар'єром залишається феномен «*цифрової недовіри*» – схильності користувачів сприймати цифровий контент як менш цінний порівняно з, наприклад, друкованими журналами чи іншим контентом на фізичних носіях. Особливо з цим стикаються редакції медіа під час пропонування підписок на свій цифровий контент або продажу цифрових товарів, таких як NFT.

Багатовимірна структура цінності цифрового медіаконтенту

Важливу роль у структурі медіаіндустрії традиційно грали нематеріальні активи — людські ресурси, інтелектуальний капітал. Ці ж параметри брали участь у формуванні споживчої цінності. У цифрову епоху питання цінності ускладнюється, оскільки галузева екосистема характеризується зростаючою багатошаровістю та взаємозалежністю учасників¹².

На основі аналізу поточного вивчення теми в науковому дискурсі, можна виділити шість параметрів цінності цифрового контенту, які існують як окремо, так і здатні взаємодіяти один з одним (*Схема1*).

Інформаційна цінність. Цей аспект зберігає зв'язок з основними завданнями журналістики — інформуванням, однак у цифровому просторі трансформується завдяки технологіям персоналізації контенту. На перший план виходить корисність та релевантність до очікувань. Цінність в цьому випадку стосується здатності контенту задовольняти потребу в знаннях та новизні¹³. У цифровому середовищі цей аспект набуває особливого значення через можливості персоналізації та адаптивного контенту.

Новинний інформаційний контент викликає найбільше дискусії щодо оцінки його цінності, в першу чергу через легке генерування, агрегацію та широку доступність такого типу контенту в безкоштовному форматі в інтернеті. Окрім цього, цінність новин для самого споживача ускладнюється, на думку Т. Флю та А. Степнік тим, що новини «це товар досвіду, цінність і якість якого стають відомі тільки після його споживання»¹⁴. При

Схема 1. Шість параметрів цінності цифрового контенту.

цьому для споживача інформаційна цінність може виявлятися в неочевидних критеріях. Як резюмує дослідження (Digital 2024: Global Overview Report), «хоча багато людей, безумовно, знаходять внутрішню цінність (тобто задоволення) у перегляді контенту заради нього самого, також правда, що розважальний контент є однією з основних тем розмов серед друзів та родини»¹⁵. Таким чином контентна цінність може зумовлюватись

також потенційною корисністю контенту для ініціювання та підтримки комунікації.

Емоційна цінність визначає афективну реакцію на контент. Як зазначають дослідження Йони Бергера та Кетрін Мілкман, емоційно заряджений контент має вищі шанси стати віральним, при цьому особливо сильні емоції (як позитивні, так і негативні) значно впливають на схильність до поширення¹⁶, що свідчить про важливість емоційного компоненту у формуванні сприйняття цінності. Медіа йдуть за комерційними брендами та активно використовують ІШ в своїй діяльності, який стає не просто помічником у генеруванні контенту, а й потужним маркетинговим інструментом, що вивчає аудиторію та допомагає створювати емоційні переживання, тим самим активно формує емоційну цінність контенту.

Соціальна цінність контенту проявляється в його функції як інструменту спілкування, що сприяє розширенню мережі контактів споживача через активну участь у обговореннях, полеміці та колективному діалозі. В умовах цифрової екосистеми цей параметр набуває критичного значення через феномен мережевої зв'язаності та гіперкомунікації. Контент трансформується в основу для побудови віртуальних спільнот та налагодження соціальних взаємозв'язків, грає роль у процесах самоідентифікації та соціального схвалення. Контент, який дозволяє користувачам продемонструвати належність до певної соціальної групи, артикулювати світоглядні позиції або отримати схвалення від інших, сприймається як більш цінний.

Практична цінність характеризується можливістю застосовувати контент, такий як рекомендації, покрокові інструкції або практичні поради в реальному житті. У цифровому форматі цей аспект істотно розширюється завдяки можливостям персоналізації. Підвищення обізнаності споживачів щодо певних сфер, наприклад, фінансів чи економіки, може здійснювати вплив і на прийняття ними фінансових рішень¹⁷.

Естетична цінність. У цифровому середовищі естетичні можливості суттєво розширюються через технологічний прогрес. При цьому візуальна досконалість поєднується з екологічною відповідальністю. Ключовим завданням стає розробка цифрових платформ, які захоплюють користувачів інноваційними рішеннями інтерфейсу та водночас мінімізують екологічний слід завдяки оптимізованому коду та енергоефективним технологіям. Успішні проекти майбутнього поєднуюватимуть технологічні інновації

з етичними принципами, створюючи цінність одночасно для користувачів і довкілля.

Медійна індустрія також активно експериментує з мультисенсорними форматами — від інтерактивної графіки до іммерсивних VR-досвідів та просторового звуку. Такий підхід дозволяє створювати глибокі емоційні зв'язки з аудиторією.

Інтерактивна цінність формується завдяки можливостям користувачів активно впливати на контент та комунікувати в межах цифрової екосистеми. Це включає персоналізовані відгуки, динамічні форми участі, механізми зворотного зв'язку, опитування, чат-функції тощо, живе спілкування та колаборативні інструменти, які перетворюють пасивне споживання на активну співучасть. Як показують маркетингові дослідження, інтерактивний контент генерує до 80 % вищих показників залучення порівняно з традиційними форматами, а користувачі проводять у середньому на 47 % більше часу, коли взаємодіють з інтерактивним контентом, порівняно зі статичними сторінками¹⁸. Цей феномен пояснюється психологічною потребою людини в участі та впливі на процеси, що її оточують. Інтерактивність задовольняє бажання контролювати власний досвід та отримувати миттєвий відгук на дії.

Медіа часто недооцінюють роль інтерактивності та не враховують, що поведінка споживача може змінюватись залежно від ситуації: «іноді хочуть створювати, а іноді хочуть щоб контент був наданий їм без зусиль»¹⁹. Усі наведені параметри можуть бути присутні як окремо, так і разом одночасно. Інтерактивність при цьому відіграє подвійну роль: як самостійний критерій оцінки та як механізм підсилення інших параметрів цінності. Наприклад, контент у формі тесту може бути поширений користувачем серед більшої кількості людей завдяки своїй інтерактивній привабливості.²⁰

Соціокультурні фактори формування медіацінності

Цінність медіаконтенту в цифровому середовищі формується під впливом складних соціокультурних процесів, які відображають трансформацію способів комунікації та культурних практик сучасного суспільства. Такі платформи як YouTube, Instagram, Facebook, TikTok вплинули на процеси демократизації створення контенту та його поширення. До того ж, контент блогерів та інфлюенсерів часто сприймається аудиторією з більшою довірою, оскільки містить власний досвід автора та транслює його

суб'єктивний погляд на події чи явища. Це суперечить вимогам об'єктивності, що традиційно висувають професійні стандарти до контенту. Те саме стосується і якості технічної реалізації медіапродукту. В той час, як медіа роблять ставку на високу якість, більший емоційний відклик можуть отримати, приміром, домашні відео, зняті на телефон. В цих умовах традиційні підходи до оцінки якості контенту піддаються тиску з боку виробників користувацького контенту.

Феномен ехо-камер та бульбашок фільтрів також впливає на формування уявлень про цінність інформації. Алгоритми рекомендацій пошукових систем та соціальних мереж вибирають контент відповідно до уподобань та переконань конкретного індивіда. Ехо-камери можуть посилити соціальну та політичну поляризацію та екстремізм,²¹ однак нажаль через високий рівень релевантності очікуванням, цінність такого контенту вочевидь зростає.

Конкурентні характеристики цифрового медіаконтенту

Цифрові медіапродукти наділені специфічними властивостями, що відрізняють їх від традиційних фізичних носіїв інформації. *Мобільність та доступність* виступають принципово важливими характеристиками цифрового контенту. Цифрові товари мають унікальну перевагу перед традиційними фізичними продуктами — вони не займають реального місця для зберігання і можуть надходити до користувача практично миттєво через інтернет²². Для забезпечення високої якості цифровий продукт повинен виконувати свої основні завдання, працювати стабільно з різними пристроями та операційними системами, гарантувати захист даних користувачів, а також підтримувати можливість регулярних удосконалень та оновлень функціоналу. *Ситуаційна цінність* відображає контекстуальні чинники споживання цифрового контенту, такі як зручність та доступність²³.

Відтворюваність без зниження якості представляє властивість, що дозволяє робити необмежену кількість копій без втрати якості оригіналу. Ця ж відтворюваність відіграє важливу роль у перетворенні медіаконтенту на репрезентативний товар. Так, на думку Ч.-Р. Юна ціна, яку медіа встановлює на свій контент, як правило не має нічого спільного з реальними витратами на його виробництво, натомість зумовлюється споживацьким попитом²⁴.

Інтерактивні функціональні можливості розширюють спектр взаємодії з контентом порівняно з пасивним споживанням традиційних медіа. Користувачі отримують можливість персоналізації досвіду, налаштування інтерфейсу та участі в створенні контенту.

Мультимедійність дозволяє поєднувати різні формати подання інформації в межах одного продукту (аудіо, відео, текст). *Динамічність та оновлюваність* забезпечують можливість постійного оновлення після першого випуску, що створює додаткову цінність для споживачів. Наприклад, цей функціонал активно використовується медіа під час висвітлення важливих подій (вибори, олімпіади, форуми тощо). Він дозволяє оновлювати дані в режимі реального часу або висвітлювати подію в розвитку.

Системні підходи до розвитку сприйняття цифрового контенту

Формування позитивного ставлення споживачів до цифрового медіа-контенту вимагає комплексних заходів, спрямованих на подолання існуючих бар'єрів та демонстрацію переваг нових технологій. Основними напрямками роботи є кілька стратегічних векторів. *Едукаційні ініціативи* мають на меті підвищення медіаграмотності та розуміння переваг цифрового контенту. Користувачі часто не усвідомлюють функціональних можливостей цифрових форматів. Демонстрація цих переваг через практичний досвід може змінити ставлення до цифрових медіапродуктів. Розроблення *унікальних цифрових продуктів* передбачає позиціонування медіаконтенту як самостійного продукту з власними перевагами. Українські медіаредакції експериментують з новими форматами: подкастами, відео-контентом, інтерактивними матеріалами. Важливо демонструвати специфічні можливості, які відсутні у фізичних аналогах. Так само технологічні інновації у медіапродуктах сприяють створенню додаткової цінності для споживачів.

Нормативно-правове регулювання сприяє стандартизації вимог до цифрового контенту та захисту прав споживачів. Слід згадати, що певні вимоги до якості цифрового контенту встановлює Закон України «Про цифровий контент та цифрові послуги».

Мультиплатформність та інтеграція каналів розповсюдження дозволяє медіаредакціям охоплювати різні сегменти аудиторії через диверсифікацію каналів поширення. Українські медіа інтегрують різні цифрові формати — від соцмереж до відеоплатформ і подкастів — створюючи

універсальний контентний простір, орієнтований на потреби сучасного споживача. Системне впровадження цих підходів дозволить сформувати сприйняття цифрового медіаконтенту як цінного продукту, що відповідає сучасним запитам аудиторії у цифровому медіасередовищі.

Таким чином, дослідження цифрового медіапростору демонструє необхідність кардинального переосмислення підходів до визначення якості та корисності медіаконтенту. Класичні підходи до оцінки медіапродуктів, що склалися в епоху традиційних медіа, вже не відповідають сучасним вимогам до оцінки цифрового контенту з його характерними особливостями та інтерактивним потенціалом. Тож майбутнє медіаіндустрії, зокрема, залежить від здатності адаптуватися до нових вимог споживачів, використовувати можливості цифрового середовища для створення продуктів, які не просто конкурують з традиційними форматами, а пропонують принципово новий досвід медіаспоживання. Це своєю чергою, підвищить їх цінність з позиції споживачької аудиторії.

4.2. ДОСВІД СТВОРЕННЯ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ НА ПРИКЛАДІ ЗАРУБІЖНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙНИХ ПРОЄКТІВ

Перед енциклопедичною галуззю постають нові виклики, потреба пошуку актуальних підходів у створенні якісно наповнених енциклопедій. У більшості європейських країн створені національні енциклопедії, що сприяє міжнародному престижу країни, розвитку її науки, культури, мистецтва, спорту та інших важливих галузей. Вивчення та дослідження аналогічних енциклопедійних проєктів є важливим для бачення подальшого розвитку української енциклопедистики.

На початку 21 століття перед українцями постали непрості виклики — Помаранчева революція, Революція гідності, COVID-19, анексія Криму, розгортання військових дій на території України та початок широкомасштабної війни (від 24.02.2022). Крім потреби протистояти ворогу на полі бою, українцям потрібно боротися з безперервними інформаційними атаками та закидами російської пропагандистської машини. Ці події зумовили зміни до запитів українського суспільства, міжнародної спільноти тощо. Виклики війни, нагромадження великого масиву інформації (часто недостовірної та рейкової) актуалізує значення академічних енциклопедій з відповідними відповідями на виклики часу, сучасних онлайн-форматів, якісного контенту тощо. Актуальним є удоступнення до перевірених, високоякісних джерел інформації. Слід зауважити, що підвищився запит на якість енциклопедій «візитівок» про минуле, теперішнє регіону, його пам'ятки, знакових постатей тощо.

Енциклопедичне видання має бути надійним джерелом також і в навчальному процесі. Тому для легкого засвоєння матеріалу важливо подавати чітко структурований, достовірний матеріал. Статті мають скрупульозно перевірятись та бути позбавлені емоційного навантаження. У процесі роботи над статтями удосконалюються форми подання інформації енциклопедійного характеру.

Цікавим є досвід інших національних енциклопедійних проєктів. Значимо, що більшість з них першопочатково готували друковані видання та, зважаючи на суспільні запити, створили свої онлайн версії.

Головний редактор *Грузинської енциклопедії* зазначає, що енциклопедія є дзеркалом епохи та відображає культурний рівень країни²⁵. Сучасна грузинська енциклопедія створена 1965 р. Грузинські енциклопедисти

спільно з відомими діячами науки і культури створили видання, яке за науковим рівнем довідково-інформаційного матеріалу та стандартами редагування не поступається багатьом традиційним універсальним енциклопедіям. Енциклопедія має бібліотеку з фондом 22 тис. книг.²⁶

Сучасна національна енциклопедія *«Велика енциклопедія «Болгарія»* існує лише у друкованому варіанті. Проте на офіційному сайті зауважується, що проводиться робота з упорядкування та підготовки до видання енциклопедичних довідників, збору та підготовки до видання CD та онлайн-енциклопедії.

«Енциклопедії Еспаса» — найбільша універсальна іспаномовна енциклопедія, видана у першій третині 20 століття. Охоплює наукові, технологічні знання, історію, географію, мистецтвознавство, біографічні статті про знакові постаті, а також частково, тлумачний словник та елементи словників іноземних слів. Особливий акцент зроблений на літературі і мистецтві. Слід зауважити, що видавці не лімітували обсяги статей з найважливіших питань, дозволяючи авторам детально висвітлювати проблематику. Серед особливостей *«Енциклопедії Еспаса»* — велика кількість карт і планів, репродукцій творів мистецтва, фундаментальні бібліографічні довідки, багато довідкового графічного матеріалу (зображення прапорів, монет, плани міст, географічні карти) тощо. Енциклопедія має гуманітарних ухил, найбільша увага приділена Іспанії і країнам іспанської мови. У 1908–1930-х роках вийшли 70 томів основного тексту, в 1930–1933 — 10 томів. Від 1934 р. видається *«Щорічне доповнення»* (*«Suplementa anual»*), кожен том якого публікується із запізненням. У 1970-х роках зроблений її передрук без змін. Повністю переробляється і раз на 10 років перевидається лише т. 21, який присвячений Іспанії. За параметрами кількості сторінок і кількості слів *«Енциклопедія Еспаса»* в 1986 р. увійшла до Книги рекордів Гіннеса як найдовша з надрукованих енциклопедій. Разом з Італійською енциклопедією і Британікою входить в число найбільших енциклопедій світу²⁷.

«Велика іспанська енциклопедія» — енциклопедія Іспанії у 22 томах (1990–2006), електронна версія діє з 2008 р. та містить 135 тис. статей. Тематично охоплює Іспанію та іспаномовні країни Південної Америки. Повний доступ до сайту надається лише за умови передплати²⁸.

Національна енциклопедія Латвії — універсальна національна енциклопедія, започаткована 2014 р. У 2018 р. вийшло друковане видання,

цього ж року стала доступна енциклопедія в електронній версії. Містить статті про світову культуру, науку, господарство тощо. Енциклопедія є найважливішим науково-популярним інформаційним ресурсом латиською мовою²⁹.

Редакційна колегія виділяє такі основні етапи у створенні енциклопедії: співпраця з експертним середовищем, обробка інформації та ілюстрацій, що доповнюють зміст; створення формату і вмісту енциклопедії, який легко і швидко використовуватиметься. Статті та автори добираються за погодженням з фахівцями кожної філії, які представляють члени редколегії. Редагування та вичитка (а за необхідності, й рецензування) здійснюються після надходження статті. Тільки після завершення ретельного процесу підготовки книга переходить у загальне надбання і стає доступною для читачів. Перевага електронної енциклопедії полягає в тому, що навіть після опублікування стаття може бути вдосконалена відповідно до поточних розробок чи останніх досліджень. На офіційному сайті зазначається, що енциклопедія створюється для потреб широкого кола читачів, а їхні пропозиції та зауваження можуть стати значним поштовхом для подальшої роботи.

До числа найкрупніших світових енциклопедій відносять італійську національну енциклопедію «Треккані», яка бере свій початок ще 1925 р. в м. Римі. Наприкінці 1990-х — поч. 2000-х років перетворилась на безкоштовну онлайн-енциклопедію. «Треккані» вважається однією з найважливіших енциклопедій 20 століття.³⁰

Класична енциклопедистика для дууку потребує значних коштів, фінансування об'ємних друкованих книг. В Україні станом на 2025 р. онлайн-енциклопедії мають вільний безоплатний доступ. Слід зазначити, що є енциклопедії, які користувачам пропонують оформити передплату, оскільки безкоштовно доступна лише обмежена кількість статей. До таких енциклопедій належать, зокрема, «Britannica Encyclopaedia», «Brockhaus». Ці енциклопедії більше не здійснюють перевидань томів, що пов'язано зокрема з популярністю «Вікіпедії», наявність якої нівелює необхідність купувати друковані видання.

З появою «Вікіпедії» у суспільстві істотно знижується інтерес до зацікавлення читачів паперовими енциклопедіями. На даний час Норвегія — одна з найуспішніших країн Європи, враховуючи енциклопедичні інновації. «Велика норвезька енциклопедія»³¹ була заснована 1978 р. У 2000 р.

створено інтернет-версію енциклопедії на платній основі, 2009 р. плата скасована. У зв'язку з низькими продажами, 2010 р. було оголошено, що надалі не плануються друковані видання. Однією з причин припинення друку було названо популярність та засилля «Вікіпедії». «Велика норвезька енциклопедія» пережила серйозну кризу між 2010 р. і 2014 р., оскільки перехід до нової цифрової реальності став комерційно не вигідним для видавництва, яке нею володіло. 2010 р. видавництво оголосило про припинення видання всієї енциклопедії, що призвело до гарячих публічних дебатів у газетах та парламенті. Думка про повністю фінансовану державою онлайн-енциклопедію не приваблювала багатьох політиків, і деякі стверджували, що норвезька енциклопедія ніколи не зможе конкурувати з «Вікіпедією». Однак, дебати також породили нові ідеї щодо того, хто може фінансувати та керувати перевіреним джерелом загальних знань норвезькою мовою онлайн. Національна бібліотека була одним зі згаданих учасників, серед інших — приватні фонди, що займаються фінансуванням культури та свободи слова, а також університети. Наприкінці 2014 р. норвезькі університети вирішили перебрати на себе колективну відповідальність за енциклопедію. Найвідоміші університети країни та кілька некомерційних фондів/організацій об'єдналися в енциклопедичну асоціацію недержавної власності (створили Асоціацію «Великої норвезької енциклопедії»). База членів поступово розширювалася протягом років існування асоціації. Станом на 2025 р. включає всі дев'ять університетів Норвегії, Норвезький метеорологічний інститут, Норвезьку академію музики, Національний музей мистецтва, архітектури та дизайну, Національну бібліотеку тощо. Члени асоціації сплачують щорічні внески, а також мають інтелектуальні зобов'язання — дослідження, поширення знань у суспільстві. Норвезька енциклопедія безкоштовна та доступна енциклопедія, підготована професіоналами, базується на науковому підході. Нова редакційна команда створила енциклопедію на успішне онлайн-видання з високоякісними статтями. Партнерство з академічними колами, спеціалізоване програмне забезпечення для публікацій, децентралізована модель виробництва та довіра до оригінального бренду стали ключами до створення цієї суспільної енциклопедії, з якої можуть брати приклад інші однодумці по всій Європі.

Маючи до 2,45 млн на січень 2019 р. відвідувачів на місяць та 600 тис. користувачів щоденно (у країні з п'ятьма мільйонами жителів), енцикло-

педія є найбільшим у Норвегії вебсайтом для поширення досліджень. На офіційному сайті зазначається, що мета проекту полягає в тому, щоб зробити норвезькою мовою доступні якісні знання та таким чином сприяти поінформованості громадськості в Норвегії. Зауважимо, що енциклопедія активно відображає події російсько-української війни.

Найбільш читані статті тісно пов'язані зі шкільними програмами. Протягом останніх років очолювали список звернень п'ять основних світових релігій (християнство, іслам, індуїзм, буддизм та юдаїзм). Серед переліку найактивніших звернень статті з історії («Холодна війна», «Друга світова війна» та ін.), а також з історії норвезької літератури. Однак за категоріями найпопулярнішою є медицина, що свідчить про прагнення людей дізнатися, чи є у них симптоми певної хвороби. Користувачі мають змогу надсилати пропозиції щодо статей, пропонувати зміни та залишати коментарі. Пропозиції щодо внесення змін затверджуються керівником теми або редактором. Норвезька енциклопедія має стабільну організаційну структуру, зв'язки з академічними установами, що захищає національну енциклопедію на майбутнє. Читачі також усвідомлюють, що за енциклопедією стоять провідні академічні установи країни.

Норвезькі енциклопедисти Е. Болстад і С. Петтерсен зазначають, що норвезькі університети мають три основні зобов'язання перед суспільством: дослідження, викладання та поширення знань (останнє з переліку є основним). Завдяки своєму членству в Асоціації «Великої норвезької енциклопедії» університети забезпечують доступ до оновлених загальних знань для громадськості онлайн. Таким чином, енциклопедія стала одним з їхніх основних каналів для охоплення широкої громадськості. Ця модель має підтримку та зобов'язання на найвищому рівні в усіх університетах. Якби самі університети окремо намагалися створити онлайн-платформи для своїх викладачів з метою поширення знань серед громадськості, їхні зусилля були б дорожчими та мали б обмеженіше охоплення³².

«Велика норвезька енциклопедія» виступила з ініціативою створення *Міжнародної мережі енциклопедій* (EEN). Європейська енциклопедична мережа була створена у 2022 р. у м. Загребі на конференції європейських і північноамериканських енциклопедій. Її місія полягає у тому, щоб обмінюватися досвідом щодо поточного стану та моделі функціонування енциклопедій, визначити можливі сфери вдосконалення та співпраці. Метою мережі є сприяння ролі енциклопедій у забезпеченні доступу до надійної,

перевіреної, доступної для пошуку інформації загального інтересу, а також їхньої ролі у збереженні національної та культурної ідентичності, особливо з огляду на постійно зростаючий обсяг інформації з різноманітних, часто ненадійних джерел. Наслідком діяльності цієї мережі стало проведення вже кількох енциклопедичних конференцій (остання відбулась 13–15 жовтня 2025 р. в м. Римі, Італія). Одна з головних стратегій сучасних енциклопедій — творення спільної європейської енциклопедичної мережі як альтернативи «Вікіпедії», пошук нових галузей співпраці енциклопедистів на наднаціональному рівні.

Досвід Норвегії запозичують інші європейські країни, зокрема Данія. *«Велика Данська енциклопедія»* — універсальна енциклопедія данською мовою, була випущена у 20-ти томах у період 1991 — поч. 2000-х років. У 2009 р. контент енциклопедії було викладено у вільному доступі в Інтернеті. Енциклопедія розвивається на спеціальному порталі, де читачі мають змогу пропонувати зміни, а експерти їх аналізують, перевіряють та оновлюють. Кількість статей на порталі перевищує кількість статей Данської Вікіпедії. На стартовій сторінці відображає найактуальніші поточні події, зокрема події російсько-української війни. Енциклопедія містить статті про «Український конфлікт» (2013–2014), «Мінські угоди», «Війна в Україні» (з 2022 р.), «Володимир Зеленський», «Петро Порошенко», «Релігії в Україні», «Історія України», «Українська політична система», «Донбас», «Запоріжжя», «Крим» тощо.

В Україні першою універсальною енциклопедією за доби незалежності стала *«Велика українська енциклопедія»* (ВУЕ), підготовка якої розпочалась 2013 р. відповідно до Указу Президента України. Координатор і основний виконавець проекту — Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». «Велика українська енциклопедія» є центральною частиною проекту державотворення та відображає культурний рівень країни.

Концепція «Великої української енциклопедії» зорієнтована на сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. На своїх сторінках ВУЕ відображає найвидатніші події та постаті світової історії, науки, культури, мистецтв, інших сфер людської діяльності; відображено рух політичних і культурних ідей, зміни в політичній карті світу, сучасні вчення в галузі природничих наук, філософії, історії, політології, соціології, культурології, естетики тощо. Окрім

того, що Україна є складовою цієї інтелектуально інтерпретованої карти світу, вона є також суб'єктом інтерпретації, адже ВУЕ творять українські науковці та подають свій погляд і внесок у самопізнання людства³³.

Колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» розробив окрему рубрику у статтях «Великої української енциклопедії» про країни, зарубіжних діячів тощо. Йдеться про подальше поглиблене дослідження та пізнання персоналій, життєдіяльність яких так чи інакше пов'язана з Україною. Завдяки кропіткій праці авторів ВУЕ, подається найактуальніша інформація, ілюстрації, фонозаписи, відео, що збагачують та привертають увагу читачів та полегшують сприйняття викладеної інформації.

За основну мету енциклопедії визначено: подати для найширшого читачького загалу в стислій і доступній формі системний набір сучасних достовірних наукових відомостей з усіх галузей людських знань у зручному для користування форматі, адекватному модерному розвитку інформаційних технологій. За умов російсько-української війни особливо важливо підготувати якісний і доступний контент не лише для вітчизняного читача, але й орієнтований на зарубіжну громадськість: Україна має «розкрити» себе світові, багатогранну й самобутню, маркувати власну ідентичність, адже ми тривалий час були (а часто й досі) залишаємось непізнаними для багатьох європейців (на жаль, деякі з них донедавна не розуміли: чим Україна відрізняється від РФ).

Головна мета ВУЕ — акумулювати знання про Україну, українців у світі, поширювати їх у суспільстві, виховувати усвідомлення самоідентифікації, національної свідомості. Важливим є створення саме українського контенту, який має замінити засилля російського. У сьогоденних умовах підготовка енциклопедичних видань національного характеру є також дієвим засобом прищеплення національних цінностей. У 2024 р. ВУЕ прийнята до Європейської енциклопедичної мережі European Encyclopedia Network (EEN).

З розвитком інформаційних технологій онлайн-енциклопедії почали суттєво відрізнятись від класичних друкованих видань: онлайн-статті є інформативнішими, містять як аудіо-, відео-, супровід, ілюстративний матеріал, діаграми, підлягають швидкому корегуванню тощо. Цифровізація стала найбільшим викликом для енциклопедичних традицій Європи. З розквітом безкоштовних онлайн-джерел інформації мало хто бачив сенс

у підтримці того, що часто вважається застарілими енциклопедіями. Громадськість у своїй більшості не зацікавлена в оплаті абонентської плати, натомість може фінансуватись оновлення та розширення онлайн-енциклопедій.

Нині електронні енциклопедії в різних країнах перебувають на новій хвилі розвитку. В умовах поширення дезінформації, нав'язування політичної пропаганди, продукування численних фейкових новин (особливо в умовах війни), маніпуляцій та загалом тенденцій спотворення даних, особливо важливо мати джерела достовірної інформації. У суспільстві зростає запит на перевірену, надійну інформацію, підготовлену науковцями та експертами конкретної галузі знань. За цих обставин актуалізується підготовка енциклопедичних проєктів, як виважених і достовірних джерел.

Всі сучасні енциклопедії серед головних завдань підкреслюють важливість збереження національної та культурної ідентичності, створення енциклопедії державною мовою, важливість відповідати актуальним запитам та постійно оновлювати наявні статті. Серед найважливіших завдань енциклопедій — підготовка якісного контенту, розповідати про складні питання доступно, робити статті читабельними та зрозумілими для пересічної людини. Достовірні знання є важливим інструментом для читачів, які шукають інформацію або факти, що допомагають їм зрозуміти «загальну картину» та уникнути маніпуляцій.

З досвіду укладання закордонних енциклопедій, можна стверджувати, що високий рівень підготовки видання можливий лише за умови долучення широкого кола фахівців із різних напрямів, особливо тих спеціалістів, які вже мають досвід укладання енциклопедійних статей та знайомі з принципами опрацювання матеріалу безпосередньо на рівні енциклопедичного тексту, структурою та базовою моделлю статті.

4.3. «ВЕЛИКА УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» (Е-ВУЕ) У ФОРМУВАННІ ТА ПІДТРИМЦІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У добу гібридних війн, цифрових трансформацій та глобалізаційних викликів питання збереження національної ідентичності набуває особливо-го значення для українського суспільства. В умовах повномасштабної війни, інформаційна безпека та культурна стійкість національної спільноти постають не лише як складові державної політики, а і як елементи повсякденного життя громадян. На цьому тлі надзвичайно важливою є роль авторитетних джерел знань, які сприяють утвердженню національних наративів, збереженню колективної пам'яті, поширенню об'єктивної інформації про культуру, науку, державотворення та героїчну боротьбу українського народу.

Одним із таких джерел є «Велика українська енциклопедія» — державний енциклопедичний проект, який функціонує у форматі відкритого електронного порталу (е-ВУЕ) та виконує важливу просвітницьку, інформаційну й націєтворчу функцію. На відміну від відкритих онлайн-енциклопедій, що наповнюються користувачами, е-ВУЕ базується на академічних стандартах, рецензуванні та редагуванні контенту, що гарантує його наукову достовірність і структурну цілісність.

Системна популяризація української мови, історії, культурної спадщини та досягнень вітчизняної науки через енциклопедичні статті сприяє не лише підвищенню загального рівня гуманітарної освіти, а й формуванню стійкої національної ідентичності. Особливого значення набуває рубрикація порталу е-ВУЕ, що охоплює широкий спектр тематик — від історичних постатей, міфології та мистецтва до щоденної хроніки війни, сучасних подій, зруйнованих пам'яток і героїв сьогодення. Така структура наповнення дозволяє поєднувати глибину академічного знання з актуальністю суспільних запитів, що робить ВУЕ не лише освітнім ресурсом, а й важливим елементом інформаційного фронту.

Крім того, е-ВУЕ є прикладом якісного українськомовного контенту в цифровому середовищі. Створення та підтримка вільного, відкритого, зручного для користувача й естетично привабливого енциклопедичного ресурсу українською мовою формує інформаційне поле, що резонує з потребами громадянського суспільства й особливо молодого покоління, яке формується в умовах воєнного досвіду.

У цьому контексті дослідження сприйняття й оцінки ролі е-ВУЕ самими користувачами — актуальне не лише з точки зору аналізу ефективності функціонування ресурсу, а й для виявлення механізмів формування ідентичності через енциклопедичне знання.

Запропоноване нами опитування покликане з'ясувати оцінювання «Великої української енциклопедії» користувачами як джерела знань, інструменту просвіти та чинника консолідації національної спільноти, що є надзвичайно важливим у період боротьби за незалежність, самобутність і культурне виживання України.

Програма соціологічного дослідження містить два складники: теоретичний та прикладний. У межах теоретичної частини передбачається аналіз поняття національної ідентичності як соціокультурного феномена та ролі енциклопедичних видань в її формуванні. У прикладній частині програми проведено пілотажне онлайн-опитування. Його метою є вивчення оцінок, мотивацій, поведінкових практик та очікувань користувачів порталу е-ВУЕ щодо його ролі у формуванні національної ідентичності.

Завдання дослідження:

1. Виявити, як респонденти оцінюють роль е-ВУЕ як джерела знань про Україну, її культуру, історію, науку.
2. З'ясувати, наскільки користувачі вважають е-ВУЕ інструментом формування і підтримки національної ідентичності.
3. Дослідити мотивацію та способи використання енциклопедії.
4. Зібрати думки щодо змістовного наповнення, функціональності та візуального оформлення ресурсу.
5. Виявити рівень довіри до контенту та готовність рекомендувати е-ВУЕ як джерело авторитетної інформації.

Об'єкт дослідження: користувачі електронної версії «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). Предмет дослідження: уявлення, оцінки та практики використання е-ВУЕ у контексті національної ідентичності.

Метод дослідження: онлайн-анкетування, здійснене за допомогою сервісу Google Forms. Інструментарій: стандартизована анкета з наперед заданими питаннями та варіантами відповідей, адаптована під дослідження впливу енциклопедії на культурно-ціннісні орієнтації та національну ідентичність.

Генеральна сукупність вибірки — читацька аудиторія електронної «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). Вибіркова сукупність складала-

ся випадково, оскільки контроль за вибором респондентів із боку дослідників був мінімальним. Це були респонденти, які добровільно, з власної ініціативи долучались до опитування — під час відвідування інформаційних ресурсів Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», тому дослідження має ознаки самоселективної вибірки та має пілотажний характер. Анкету розміщено на порталі e-BUE, на сайті Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», на сторінках установи в соціальних мережах «Facebook» та «Telegram». Респонденти заповнювали її в онлайн режимі, з власних комп'ютерів або мобільних пристроїв. Всього опитано 142 респондента різних соціально-демографічних груп та роду занять за період з березня по липень 2025 р.

Програму та інструментарій (онлайн анкету) для проведення опитування підготував М. Єнін — науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Обробку результатів опитувань та оформлення графічного матеріалу (діаграм) здійснено за допомогою комп'ютерної програми «Ексель».

Теоретична частина. Національна ідентичність є одним із ключових понять сучасної соціогуманітарної науки. Вона охоплює складну систему уявлень, емоційних зв'язків, символічних структур і соціальних практик, які формують належність індивіда до певної національної спільноти. Це явище включає усвідомлення спільної історії, культури, мови, традицій, символів, а також відчуття колективної долі та культурної відмінності. Наукова традиція виокремлює два основні підходи до осмислення національної ідентичності: примордіалістський (есенціалістський) та конструктивістський. Примордіалістська перспектива, репрезентована, зокрема, працями Е. Сміта, стверджує, що нація постає як природне продовження етнічної спільноти, закоріненої у глибокому історичному минулому³⁴. Примордіалістський підхід розглядає національну ідентичність як природну й незмінну сутність, що визначається етнічною належністю, спільною історією та культурою, яка передається з покоління в покоління. Конструктивістський підхід, що домінує в сучасній науці, розглядає націю як продукт історичних, політичних і дискурсивних практик³⁵.

У вітчизняному контексті примордіалістські інтерпретації часто пов'язуються з акцентом на глибинних архетипах української культури,

спадковості козацької традиції чи етнографічних особливостях регіонів. Натомість конструктивістські студії більше наголошують на ролі медіа, освіти, інституцій та дискурсивних практик у відтворенні ідентичності — від формування шкільних підручників до інтерпретації сучасних воєнних подій у цифрових медіа. Цей підхід підкреслює динамічність та гнучкість національної ідентичності, яка формується через засоби масової комунікації, освіти, культурні та інформаційні політики. Б. Андерсон стверджує, що нації є динамічними соціальними конструктами («уявленими спільнотами»), що формуються через засоби масової комунікації та культурні практики³⁶. Важливу роль у цьому контексті відіграють культурно-комунікаційні інституції, зокрема музеї, архіви, бібліотеки та енциклопедії. Тому в рамках конструктивістського підходу енциклопедичне знання є важливим інструментом творення і підтримки національної ідентичності, каналом систематизації та трансляції знання. За влучним спостереженням керівниці Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», А. Киридон, енциклопедичні видання відображають, фіксують і закріплюють рівень знань та культури свого часу, свого народу, суспільства, держави, світової цивілізації в цілому. Наявність національної енциклопедії універсального типу є вагомим елементом престижу й авторитету держави, цивілізаційного рівня нації³⁷.

Історично становлення провідних енциклопедій нерозривно пов'язане з процесами націєтворення. Д. Дідро, засновник французької «Енциклопедії», писав, що її мета — зібрати, систематизувати та передати знання наступним поколінням, зробивши працю попередників доступною і корисною у майбутньому³⁸. Аналогічно в сучасному контексті — енциклопедії відіграють роль не лише довідкову, а й світоглядну, націєтворчу, ідеологічну. Історично виникнення всіх найбільш крупних енциклопедій було пов'язано з формуванням національних спільнот, необхідністю упорядкованого та систематичного представлення знань для розширення їхнього культурного, наукового та освітнього рівня. Основне покликання енциклопедичних видань — це «концентрація, систематизація та уявлення обсягу знань, рівня свідомості, культурного, духовного потенціалу і часово-просторового континууму певного суспільства, історичного періоду»³⁹. Ці компендіуми інформації не лише зберігають спадщину минулих поколінь, але й сприяють поширенню новітніх досягнень та досліджень, спонукаючи до постійного інтелектуального зростання держави та суспільства.

Знаковою є «Енциклопедія Британіка» (Britannica), започаткована у 1768 р. в м. Единбурзі, яка стала символом британської інтелектуальної культури та авторитетом у всьому англomовному світі⁴⁰. «Британіка» не лише систематизувала знання свого часу, а й суттєво вплинула на формування освітніх стандартів та національної самосвідомості Великої Британії, ставши символом британської культури⁴¹.

Не менш значущою є французька енциклопедія «Ларусс» (Larousse), заснована П. Ларуссом у 1852 р. Ця енциклопедія стала інструментом утвердження французької культури та мови, зберігши й популяризувавши досягнення французьких науковців, письменників та філософів⁴². «Ларусс» перетворився з амбіційного авторського проєкту на потужну інституцію, що вплинула на формування та популяризацію французької культури, мови й освіти. Через енциклопедію поширювалися ідеї просвітництва та формувалися ключові ідеали Французької республіки⁴³.

Німецька енциклопедія «Брокгауз» (Brockhaus), заснована Ф. А. Брокгаузом 1808 р.⁴⁴, також відіграла важливу роль у формуванні німецької національної свідомості. «Брокгауз» не тільки зібрав, систематизував і поширив знання, а й сприяв єднанню німецьких земель навколо спільних культурних та інтелектуальних ідей⁴⁵. Подібні приклади існують і в ХХ–ХХІ ст.

У післявоєнній Європі подібну функцію виконувала польська енциклопедистика. «Wielka Encyklopedia Powszechna PWN» (1962–1970) стала першим масштабним проєктом систематизації знань у Польській Народній Республіці, хоча й зазнала критики за ідеологічну упередженість⁴⁶. На початку ХХІ ст. її спадкоємицею стала «Wielka Encyklopedia PWN» (2001–2005), що у 30 т. відобразила новий рівень наукової та культурної репрезентації незалежної Польщі⁴⁷. Сьогодні значну роль відіграє й «Internetowa encyklopedia PWN» — сучасний цифровий ресурс, який робить польський культурний та науковий доробок доступним широкій аудиторії⁴⁸.

Канадська енциклопедія (The Canadian Encyclopedia), створена у 1980-х роках, стала потужним ресурсом для підтримки двомовної ідентичності Канади та популяризації її культурного різноманіття⁴⁹.

Ці приклади демонструють універсальність функції енциклопедій — від Європи до Північної Америки вони виступають гарантми збереження культурної спадщини й одночасно платформами модернізаційних наративів.

Як зауважували Е. Гобсбаум і Т. Ренжер: традиції часто є «винайденими», але набувають сили через символічне повторення у ритуалах, освіті, культурній політиці: «Ситуації, що нагадують індивідам про їх громадянство постійно асоціюються з символами і напівритуальними діями (прапори, зображення, церемонії, музика, вибори), більшість з яких є винайденими історичними новаціями»⁵⁰. У цьому сенсі інституції, які фіксують і впорядковують знання (бібліотеки, музеї, енциклопедії), стають критично важливими. Крім того, енциклопедії зберігають і популяризують культурну спадщину держави, включаючи історію, мову, мистецтво, традиції та народні звичаї, описують життя та діяльність видатних особистостей (державних діячів, науковців, письменників, художників тощо), закріплюють символічний порядок: через персоналії, топоніми, події відтворюється певний образ «нації в тексті». Вони є носіями колективної пам'яті, забезпечують структурований образ себе, відтворюючи в текстах національні маркери. У цьому контексті національна енциклопедія постає не просто як довідковий ресурс, що забезпечує консолідацію знань, а й як інструмент символічної репрезентації нації, що артикулює національні наративи.

У сучасних умовах це ще й інструмент публічної дипломатії: матеріали англійською мовою дозволяють транслювати українську ідентичність на міжнародну аудиторію, поширюючи український наратив у глобальному інформаційному полі. Логічно в таких умовах, що раціональна політика повинна передбачати підтримку й розвиток енциклопедії як одного із соціальних інститутів, що виконує функцію захисту інформаційного простору та соціокультурних цінностей національної держави⁵¹.

У цифрову добу, попри зростання доступу до інформації, енциклопедії залишаються островами достовірності. В умовах інформаційної війни та «постправди», коли факти нерідко поступаються місцем емоціям і маніпуляціям, енциклопедичні ресурси є бар'єром проти дезінформації, джерелом верифікованого, систематизованого знання. Це має і виховний ефект: регулярне звернення до якісних енциклопедичних ресурсів формує культуру критичного мислення та сприяє стійкості до маніпуляцій. Фейковість новин, недостовірність інформації, маніпуляції, ризики стати жертвами екстремістського та насильницького контенту або кібербулінгу в інформаційному суспільстві є частиною нашої повсякденної реальності⁵².

Попри прогрес інформаційних технологій, зростання доступу до мережі Інтернет та плюралізацію джерел інформації, енциклопедії зберіга-

ють традиційні для них суспільні функції, викликають інтерес та довіру з боку користувачів, що підтверджується в тому числі даними опитувань аудиторії мультимедійного порталу «Великої української енциклопедії» у 2021 р.⁵³.

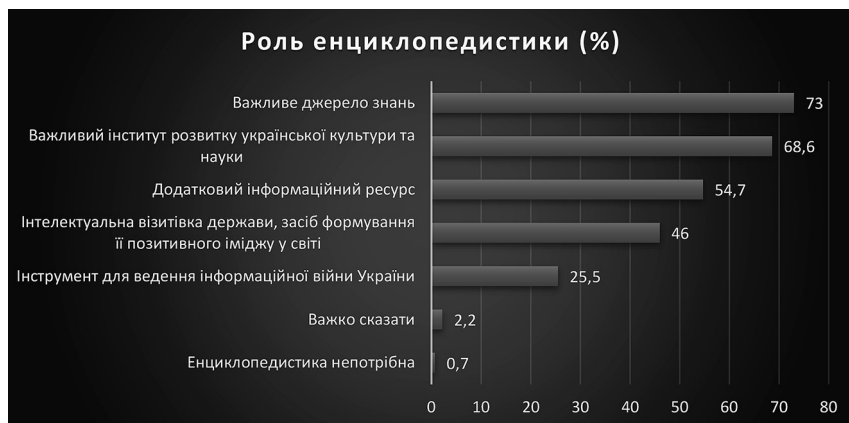
«Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) є прикладом інституціоналізованої національної репрезентації. Це не лише довідковий ресурс, а й медіаплатформа націєтворення. Завдяки мультимедійній структурі, відкритому доступу та академічній верифікації змісту, е-ВУЕ формує сучасний національний наратив і виконує функцію цифрового архіву колективної пам'яті. Електронна форма подачі енциклопедичного знання, як у випадку е-ВУЕ, дозволяє оперативно реагувати на зміни, фіксувати сучасні події в категоріях національної пам'яті, а також формувати гнучкий, доступний і актуальний наратив про національну спільноту. Такий ресурс стає не лише відображенням існуючого, а й інструментом творення майбутнього культурного коду.

Отже, враховуючи історичний контекст розвитку енциклопедичних видань та їх суспільної ролі, реалізація мультимедійного проекту «Великої української енциклопедії» є одним із ключових інструментів підтримки національної ідентичності, об'єднання громадян довкола спільних цінностей, збереження культурної пам'яті та формування патріотизму. У фаховій літературі саме ці аспекти розглядаються як джерела легітимності політичної влади та інституційного існування національної держави. «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) не лише відтворює канонічні уявлення про історичні події та персоналії, але й актуалізує змістовні елементи сучасної ідентичності — зокрема, події воєнного спротиву, героїчні постаті сьогодення, новітні культурні трансформації.

Прикладна частина. Звіт за результатами опитування: Мультимедійна версія «Великої української енциклопедії» в оцінках аудиторії.

Опитування користувачів порталу «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) продемонструвало позитивну оцінку ролі енциклопедистики серед аудиторії. Абсолютна більшість опитаних (73%) відзначила енциклопедичні ресурси як важливе джерело знань, що свідчить про високий рівень довіри користувачів до наданої інформації. Значна частка респондентів (68,6%) бачить енциклопедистику як важливий інститут розвитку української культури та науки, підкреслюючи її вагомий внесок у культурний, науковий та освітній простір України (діаграма 1).

Діаграма 1.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

Більше половини опитаних (54,7%) використовують енциклопедію як додатковий інформаційний ресурс, що вказує на важливість її використання як допоміжного, проте значущого джерела інформації у повсякденній діяльності. Майже половина аудиторії (46%) бачить енциклопедистику як інтелектуальну візитівку держави, засіб формування позитивного іміджу України у світі, що відображає потенціал е-BUE в контексті міжнародної комунікації та культурної дипломатії (діаграма 1). Це відкриває перспективи використання е-BUE у сфері культурної дипломатії. Розвиток якісного англомовного контенту, орієнтованого на міжнародну аудиторію може стати додатковим інструментом поширення правдивого українського наративу у світі та противагою до викривлених уявлень, що циркулюють у глобальних медіа.

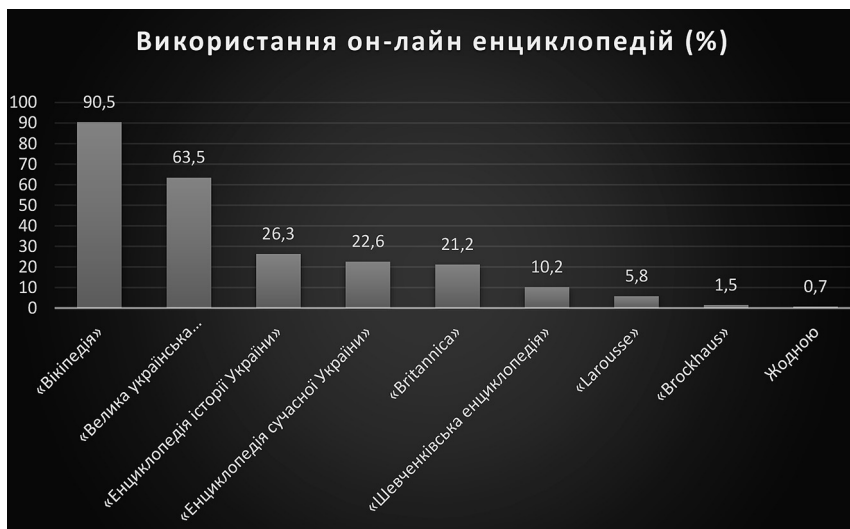
Понад чверть опитаних (25,5%) визнають енциклопедії важливим інструментом інформаційної війни України, що підтверджує актуальність таких ресурсів у протистоянні дезінформації та у захисті інформаційного суверенітету держави (діаграма 1). Цей результат особливо важливий у сучасному вимірі, адже він свідчить про усвідомлення громадянами, що боротьба точиться не лише на полі бою, а й в інформаційному просторі.

Ці результати дозволяють констатувати високий рівень усвідомлення та визнання користувачами важливості електронних енциклопедій загалом та «Великої української енциклопедії» зокрема, підтверджуючи її зна-

чуність у формуванні національної ідентичності та культурної самосвідомості громадян України.

Респонденти мали можливість позначити сучасні онлайн-енциклопедії, якими вони зазвичай користуються (із можливістю вибору кількох варіантів). Абсолютна більшість опитаних користуються онлайн-енциклопедією «Вікіпедія» — цей ресурс обрали 90,5%. Наступною за популярністю стала «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ), яку використовують 63,5%. Це свідчить про значну роль національного ресурсу серед українських користувачів. Значне місце серед згаданих ресурсів також займають «Енциклопедія історії України», яку регулярно використовують 26,3% та «Енциклопедія сучасної України» — 22,6%. Тобто, близько чверті опитаних користуються саме українськими спеціалізованими енциклопедичними виданнями, що підтверджує сталий інтерес аудиторії до українознавчого контенту. Серед інших популярних енциклопедичних ресурсів можна виокремити міжнародну енциклопедію «Britannica» (21,2%), а також «Шевченківську енциклопедію» (10,2%). Менш популярними виявилися міжнародні енциклопедії «Larousse» (5,8%) та «Brockhaus» (1,5%) (діаграма 2).

Діаграма 2

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

Загалом, отримані результати свідчать про домінування загального інформаційного ресурсу («Вікіпедія») у структурі користування, проте водночас демонструють стійкий інтерес та значущість саме українських онлайн-енциклопедичних видань для українських користувачів, зокрема «Великої української енциклопедії».

Респонденти мали змогу зазначити, до яких рубрик онлайн-порталу «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) вони звертаються найчастіше (із можливістю вибору кількох варіантів). Найбільш поширеним виявився варіант «читаю статті е-ВУЕ без звернення до конкретних рубрик» – його обрали 53%. Це свідчить про значну частку користувачів, які не мають сформованих тематичних переваг і використовують енциклопедію для загального ознайомлення (діаграма 3).

Серед тематичних рубрик найпопулярнішими виявилися категорії «Актуально» та «Персоналії» (28%). До рубрики «Герої України» звертаються 15,2%. Це вказує на вагомий інтерес аудиторії до біографічних матеріалів, зокрема пов'язаних із сучасними героями країни. Помітною популярністю користуються такі рубрики як «Рухомий рядок щоденної хроніки» (12,1%) та «Міста-герої» (8,3%). Водночас значна частина респондентів не орієнтується на конкретні рубрики, що свідчить про універсальний характер контенту е-ВУЕ (діаграма 3).

Респондентам було запропоновано визначити, з якою саме метою вони використовують «Велику українську енциклопедію» (е-ВУЕ). Най-

Діаграма 3

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

частіше користувачі звертаються до е-ВУЕ для вивчення української історії, культури та науки — 47,8%, що свідчить про виразну культурно-просвітницьку спрямованість ресурсу. Майже така ж частка опитаних (45,6%) використовує ресурс на дозвіллі для розширення кругозору, підтверджуючи популярність е-ВУЕ для загального саморозвитку та пізнавальних цілей. Значна кількість респондентів зазначила, що звертається до енциклопедії для вивчення світової історії, культури та науки — 33,8%, а також для підготовки до навчальних занять (уроків, семінарів, контрольних робіт) — 33,1%. Понад третина опитаних (32,4%) використовують енциклопедію для порівняння інформації з іншими джерелами, що свідчить про довіру до е-ВУЕ як надійного й авторитетного джерела інформації (діаграма 4).

Також респонденти активно застосовують е-ВУЕ у науковій діяльності — 24,3% зазначили, що ресурс використовується ними для написання наукових публікацій (тези, статті, звіти тощо). Менша частина опитаних використовує енциклопедію для написання рефератів і курсових робіт — 13,2%, для підготовки учнівських наукових робіт МАН, олімпіад тощо — 11% та для написання дипломних чи магістерських робіт — 9,6% (діаграма 4).

Ці результати свідчать, що «Велика українська енциклопедія» є важливим джерелом як для освітніх і наукових завдань, так і для повсякденного саморозвитку і розширення знань з питань української та світової культури, історії й науки.

Діаграма 4

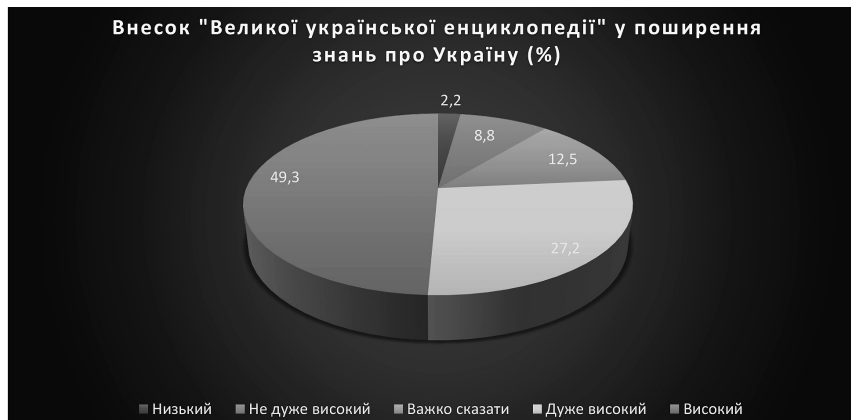
Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

Опитування користувачів порталу «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) містило питання щодо оцінки загального внеску ресурсу у поширення знань про Україну. Абсолютна більшість користувачів надала позитивну оцінку. Варіанти «дуже високий» або «високий» обрали 76,5% опитаних. Майже половина респондентів (49,3%) оцінили цей внесок як високий, а понад чверть (27,2%) — як дуже високий (діаграма 5). Разом із тим, 12,5% респондентів важко було відповісти на це питання, що може свідчити про невизначеність або брак регулярного користування ресурсом.

Отримані результати свідчать про переважно позитивне сприйняття ролі «Великої української енциклопедії» як авторитетного ресурсу для поширення знань про Україну, її культуру, історію, науку серед української аудиторії. Це підтверджує важливість подальшого розвитку цього ресурсу як ефективного інструменту інформаційної політики та просвітництва.

У межах опитування респондентам було запропоновано оцінити, чи допомагає «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) краще знати, розуміти й усвідомлювати українську культуру, історію, наукові досягнення тощо. Абсолютна більшість респондентів (67,9%) зазначила, що е-ВУЕ значною мірою допомагає їм краще пізнати та усвідомити українську культуру, історію та науку. Ще близько п'ятої частини опитаних (19,7%) вказали, що енциклопедія допомагає їм частково, тобто виконує певну, але не

Діаграма 5

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

головну роль у формуванні їхніх знань з цих питань. Незначна частка опитаних (2,2%) заявила, що ресурс не допомагає їм у цьому питанні, а 10,2% респондентів важко було відповісти (діаграма 6).

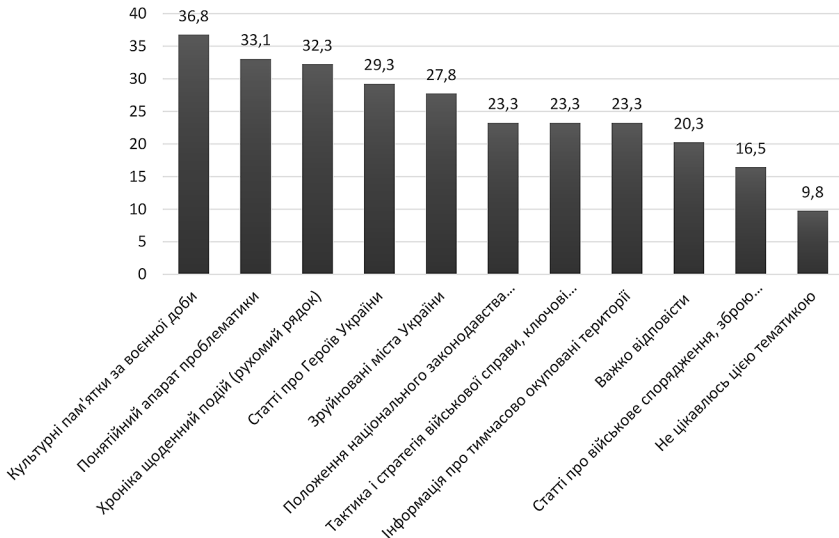
Отже, переважна більшість користувачів позитивно оцінює просвітницьку та інформаційну функцію «Великої української енциклопедії», що підтверджує ефективність ресурсу як засобу формування та підтримки української культурної та історичної свідомості.

У межах дослідження респондентам було запропоновано визначити, яка інформація, представлена у «Великій українській енциклопедії» (е-ВУЕ), є для них найбільш ваговою з тематики російсько-української війни. Найчастіше користувачі виділяли інформацію про культурні пам'ятки за воєнної доби (36,8%), що свідчить про особливий інтерес аудиторії до збереження національної спадщини в умовах війни. Також суттєвою для значної частки респондентів є інформація про понятійний апарат проблематики (33,1%) та хроніку щоденних подій (рухомий рядок) — 32,3%. Вагому роль у висвітленні тематики війни для користувачів відіграють статті про Героїв України (29,3%), а також матеріали про зруйновані міста України (27,8%). Високий інтерес до цих тем демонструє потребу українського суспільства у формуванні та підтримці історичної пам'яті, вшануванні подвигу героїв та документуванні наслідків воєнних дій. Також користуються популярністю серед респондентів інформація про тактику і стратегію військової

Діаграма 6

Найвагоміша інформація з тематики російсько-української війни (%)

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

справи, ключові воєнні операції (23,3%), положення національного законодавства воєнного часу (23,3%) та інформація про тимчасово окуповані території (23,3%). Менше уваги аудиторія приділяє матеріалам про військове спорядження і зброю (16,5%) (діаграма 7).

Отже, результати опитування засвідчують, що у висвітленні російсько-української війни аудиторія е-ВУЕ найбільше цінує інформацію, яка сприяє збереженню культурної та історичної пам'яті, а також оперативне інформування про події та героїчні приклади сучасності.

У рамках дослідження респонденти оцінювали, чи сприяє «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) формуванню національної ідентичності. Більшість респондентів (61,8%) висловили впевненість, що е-ВУЕ безумовно сприяє формуванню української національної ідентичності. Ще близько п'ятої частини опитаних (19,9%) зазначили, що енциклопедія швидше сприяє, ніж ні. Сумарно позитивні відповіді склали понад 80% (діаграма 8).

Отже, результати опитування свідчать про переважне позитивне сприйняття ролі «Великої української енциклопедії» як ефективного ін-

**СПРИЯННЯ "ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ"
ФОРМУВАННЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (%)**

струменту у формуванні української національної ідентичності. Це підтверджує актуальність її розвитку й популяризації серед різних верств населення України.

У процесі дослідження респондентів попросили оцінити, чи сприяє «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) просуванню якісного україномовного контенту. Переважна більшість опитаних (71,3%) повністю впевнені, що е-ВУЕ безумовно сприяє просуванню якісного україномовного контенту. Ще 20% респондентів висловили думку, що ресурс швидше сприяє, ніж ні. Отже, загальна частка позитивних оцінок становить 91,3%. Водночас 7,3% респондентів не змогли чітко відповісти на питання («важко відповісти») (діаграма 9).

Таким чином, результати дослідження демонструють виразно позитивну оцінку ролі «Великої української енциклопедії» у створенні та поширенні якісного україномовного контенту, підтверджуючи актуальність і значимість цього ресурсу в сучасному інформаційному просторі України.

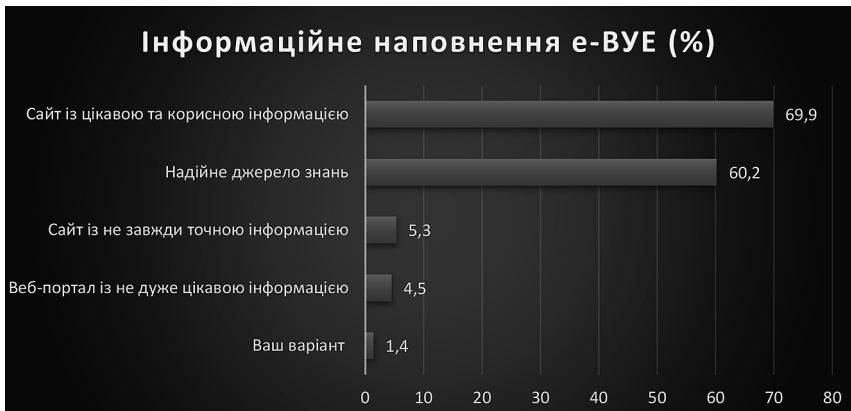
В ході опитування респондентам запропонували оцінити інформаційне наповнення порталу «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ). Переважна більшість респондентів (біля 70%) оцінила інформаційне наповнення е-ВУЕ як цікаве та корисне. Це свідчить про високий рівень задоволеності користувачів змістом та актуальністю матеріалів. Значна

частка опитаних (60,2%) також підкреслила, що вважає ресурс надійним джерелом знань, що підтверджує авторитетність та наукову достовірність контенту е-ВУЕ (діаграма 10).

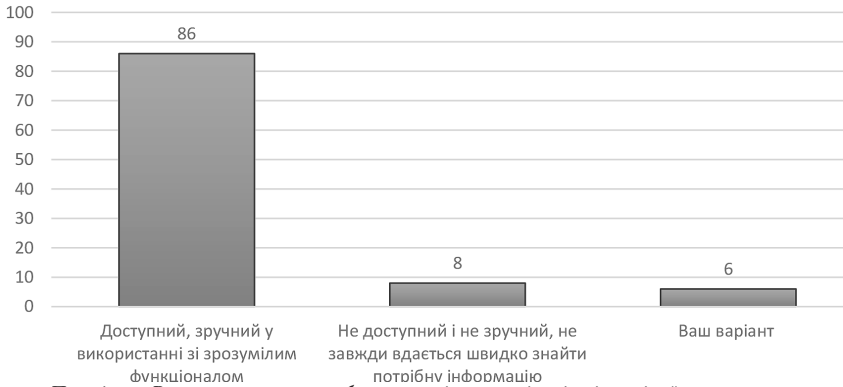
У межах дослідження респондентам було запропоновано оцінити організацію інтерфейсу порталу «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ)

Діаграма 10

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

Організація інтерфейса та зручність роботи з ним (%)

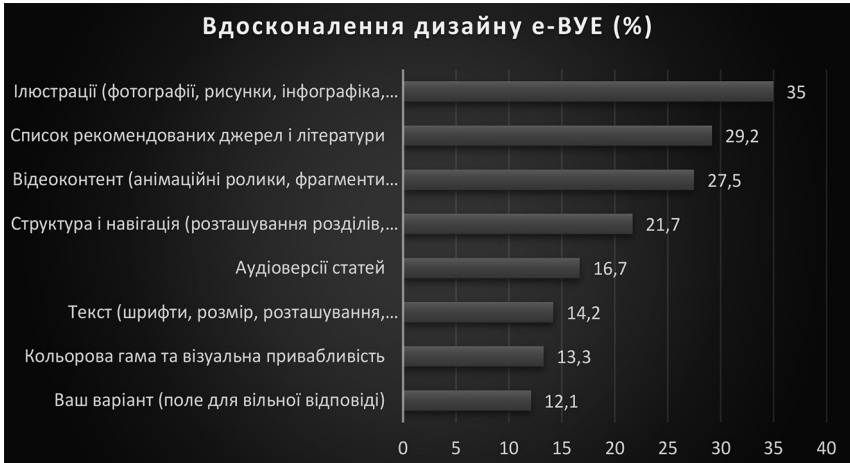
Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

та зручність користування ним. Абсолютна більшість респондентів (86%) позитивно оцінили функціональність та дизайн сайту, відзначивши, що він доступний, зручний у використанні та зрозумілий (діаграма 11).

У межах опитування користувачів «Великої української енциклопедії» (e-BUE) було запропоновано визначити, які елементи дизайну порталу потребують удосконалення. Найчастіше користувачі наголошували на потребі вдосконалити ілюстративний супровід (фотографії, рисунки, інфографіку, мапи тощо) — цю опцію обрали 35%. Це свідчить про важливість візуального компоненту для сприйняття енциклопедичної інформації. Другу позицію посів запит на включення відеоконтенту (анімаційні ролики, інтерв'ю, фрагменти подій), який вказали 27,5%. Це свідчить про орієнтацію сучасного користувача на мультимедійні формати представлення знань (діаграма 12).

Суттєва частка респондентів (21,7%) відзначила потребу вдосконалити структуру і навігацію сайту, включаючи розташування матеріалів, пошук, меню тощо. Також 14,2% запропонували покращити текстовий блок (шрифт, розмір, розміщення тощо), а 13,3% вказали на бажання оновити кольорову гаму та візуальний стиль e-BUE (діаграма 12).

Ці результати свідчать про потребу в подальшій візуальній і функціональній модернізації платформи, з акцентом на мультимедійність, навігаційну зручність і візуальну привабливість контенту.

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

У межах дослідження користувачам було запропоновано висловити свою думку щодо можливих напрямів удосконалення контенту електронної версії «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ). Найбільша частка респондентів (50%) висловили побажання додавати більше ілюстрацій до статей, що узгоджується з попередніми результатами про потребу у візуалізації знань, запит на більш наочну подачу енциклопедичної інформації. Другим за популярністю варіантом стала пропозиція подавати змістовніші статті — 37,1%. Вочевидь, частина користувачів очікує більш глибокого, аналітичного опрацювання окремих тем (діаграма 13).

Також 30,6% висловили побажання збільшити обсяг статей, що є суміжним із попереднім запитом і вказує на потребу в розширенні поданого матеріалу. Розвиток аудіоверсії статей підтримали 25%, що може бути пов'язано як з потребами користувачів з порушенням зору, так і з популярністю формату аудіоконтенту серед широкої аудиторії. Дещо рідше лунали пропозиції щодо подачі коротших статей (8,9%) та підвищення доступності текстів (6,5%), зокрема спрощення стилю викладу, що може свідчити про запит частини аудиторії на лаконічність та адаптивність матеріалу (діаграма 13).

Примітка. Респонденти могли обирати декілька варіантів відповідей.

Таким чином, результати засвідчують зацікавленість користувачів у вдосконаленні як візуального, так і змістового наповнення е-ВУЕ з орієнтацією на глибину, доступність і мультимедійність.

Учасникам дослідження було запропоновано відповісти на запитання: чи готові вони рекомендувати електронну версію «Великої української енциклопедії» (е-ВУЕ) іншим користувачам як джерело інформації про Україну. Абсолютна більшість респондентів продемонструвала високу лояльність до проекту: 60,2% відповіли, що обов'язково рекомендували б ВУЕ, ще 35,3% обрали варіант «скоріше так». Таким чином, понад 95% опитаних загалом схвально оцінюють потенціал енциклопедії як авторитетного джерела знань про Україну (діаграма 14).

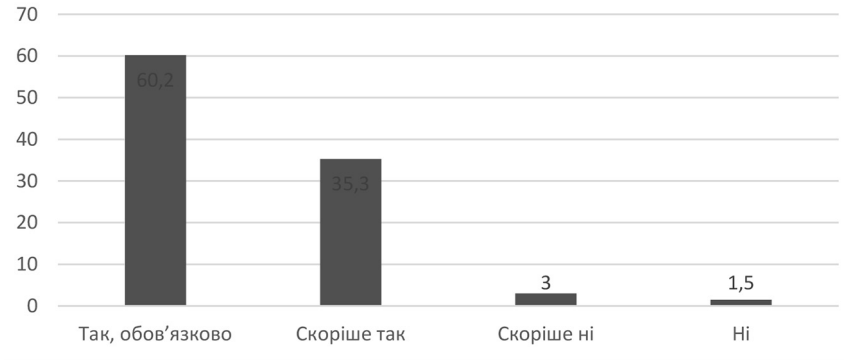
Загалом отримані дані свідчать про високий рівень довіри та готовності поширювати інформацію про ВУЕ, що є важливим чинником для подальшого розвитку проекту та його популяризації в українському інформаційному просторі.

Узагальнюючи результати опитування, маємо такі висновки:

1. Користувачі е-ВУЕ позитивно оцінюють роль енциклопедії як важливого інституту розвитку української культури та науки, джерела достовірної інформації, засобу формування позитивного іміджу України у світі та інструменту інформаційної протидії дезінформації.

2. Найбільш популярними серед користувачів є такі тематичні рубрики, як «Актуально», «Персоналії», «Герої України» та рухомий рядок

Готовність рекомендувати "Велику українську енциклопедію" іншим як джерело інформації про Україну (%)

щоденної хроніки, що підтверджує особливий інтерес аудиторії до матеріалів, пов'язаних із сучасністю та героїчними подіями в Україні.

3. Основні мотиви користування е-ВУЕ: освітні та наукові потреби, розширення кругозору, а також порівняння інформації з іншими джерелами, що свідчить про високий рівень довіри до контенту енциклопедії. Дані щодо використання енциклопедії підтверджують в цілому її багатофункціональність, що дозволяє розглядати ресурс як багатовимірний соціальний інститут, що охоплює різні аспекти культурного та інтелектуального життя суспільства.

4. Більшість респондентів зазначили, що е-ВУЕ значною мірою сприяє глибшому розумінню української історії, культури та науки, що підтверджує значущість ресурсу у процесах культурно-освітнього просвітництва.

5. У контексті тематики російсько-української війни користувачі цінують інформацію про культурні пам'ятки, понятійний апарат, хроніку щоденних подій, матеріали про героїв і зруйновані міста, що вказує на важливість ресурсу у збереженні історичної пам'яті про поточні події.

6. «Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ) виконує не лише просвітницьку, а й націєтворчу функцію. Більшість опитаних позитивно оці-

нують вплив е-ВУЕ на формування національної ідентичності та просування якісного україномовного контенту, демонструючи високу готовність рекомендувати цей ресурс іншим.

7. Респонденти висловили побажання щодо вдосконалення порталу, зокрема у напрямку збільшення кількості ілюстративного та мультимедійного контенту, поліпшення структури навігації й текстового оформлення.

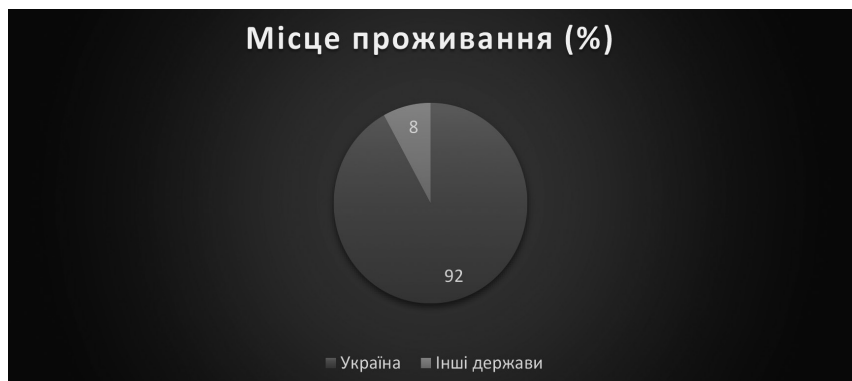
8. У стратегічному вимірі е-ВУЕ можна розглядати як елемент культурної безпеки України. Вона поєднує функції архіву, освітньої платформи й медіаінструменту, що формує позитивний образ держави у світі. У перспективі важливо розширювати інтеграцію енциклопедичного ресурсу в навчальні програми шкіл та університетів, а також використовувати його в програмах культурної дипломатії та міжнародних комунікацій. Як варіант, у майбутньому матеріали енциклопедії можуть стати базовим контентом для електронних підручників, інтерактивних курсів, мобільних застосунків для школярів і студентів. Це сприятиме підвищенню якості освіти та забезпечить системне використання перевіреного наукового знання. Зокрема, інтеграція е-ВУЕ в національну освітню платформу «Всеукраїнська школа онлайн» дозволила б створити уніфіковане джерело інформації для вчителів та учнів, яке формує критичне мислення та патріотичні цінності. Однак згадані перспективи розвитку е-ВУЕ пов'язані з інституційною підтримкою держави та інтеграцією у стратегічні документи цифровізації освіти й культури.

Додатки

Додаток А

Таблиця 1. Віковий розподіл опитаних респондентів

Вік	% респондентів
12-16	3,7
17-22	16,2
23-35	6,6
36-59	42,6
60+	30,9
Всього	100

Анкета

Шановні читачі «Великої української енциклопедії»! Звертаємося до вас із проханням долучитися до дослідження ролі «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) у формуванні національної ідентичності. Надані відповіді допоможуть краще зрозуміти внесок ВУЕ у збереження та популяризацію української культури, історії та науки. Опитування є анонімним, а його результати будуть використані для вдосконалення контенту ВУЕ та підвищення його значущості для українського суспільства. Будь ласка, оберіть варіанти відповідей, що суголосні Вашій думці. Дякуємо за небайдужість!

А. Використання енциклопедії.

1. Як Ви оцінюєте роль енциклопедистики? (можна обрати декілька варіантів відповідей)

- Важливий інститут розвитку української культури та науки
- Інтелектуальна візитівка держави, засіб формування її позитивного іміджу у світі
- Важливе джерело знань
- Додатковий інформаційний ресурс
- Інструмент для ведення інформаційної війни України

Енциклопедистика непотрібна

Інше

Важко сказати

2. Позначте сучасні онлайн-енциклопедії, якими Ви зазвичай користуєтесь (оберіть всі потрібні варіанти):

«Велика українська енциклопедія» (е-ВУЕ)

«Вікіпедія»

«Енциклопедія історії України»

«Енциклопедія сучасної України»

«Шевченківська енциклопедія»

«Britannica»

«Brockhaus»

«Larousse»

Жодною

Ваш варіант

3. До яких рубрик «Великої української енциклопедії» Ви найчастіше звертаєтесь? (оберіть всі потрібні варіанти)

«Актуально»

«Герої України»

«Міста-герої»

«Україна. Поруїнована спадщина»

Персоналії

Рухомий рядок щоденної хроніки

Читаю статті е-ВУЕ без звернення до конкретних рубрик

Ваш варіант _____

4. З якою метою Ви послуговуєтесь «Великою українською енциклопедією»? (оберіть всі потрібні варіанти)

Для підготовки до навчальних занять (уроків, семінарів, написання контрольних робіт тощо)

Для підготовки до іспитів, ДПА, ЗНО тощо

Для підготовки учнівських наукових робіт МАН, олімпіад, вікторин тощо

Для написання рефератів, курсових робіт

Для написання дипломної роботи, магістерської дисертації
Для написання наукових публікацій (тези, статті, звіти тощо)
Для вивчення української історії, культури та науки
Для вивчення світової історії, культури та науки
Порівнюю інформацію з енциклопедії з іншими джерелами
Читаю на дозвіллі для розширення кругозору
Ваш варіант _____

Б. Популяризація української історії, культури та науки на порталі е-ВУЕ.

5. Як Ви оцінюєте загальний внесок «Великої української енциклопедії» в удоступнення та поширення знань про Україну?

Дуже високий
Високий
Не дуже високий
Низький
Важко сказати

6. Чи допомагає «Велика українська енциклопедія» краще знати, розуміти та усвідомлювати українську культуру, історію, наукові досягнення тощо?

Так, значною мірою
Частково
Ні, не допомагає
Важко відповісти

7. Яку інформацію Ви вважаєте найвагомішою у «Великій українській енциклопедії» з тематики російсько-української війни? (оберіть всі потрібні варіанти)

Понятійний апарат проблематики
Положення національного законодавства воєнного часу
Хроніка щоденних подій (рухомий рядок)
Статті про Героїв України
Статті про військове спорядження, зброю тощо
Тактика і стратегія військової справи, ключові воєнні операції

Зруйновані міста України
Культурні пам'ятки за воєнної доби
Інформація про тимчасово окуповані території
Не цікавлюсь цією тематикою
Інше (вкажіть, будь ласка) _____
Важко відповісти

8. Чи сприяє «Велика українська енциклопедія» формуванню національної ідентичності

Так, безумовно, сприяє
Швидше сприяє, ніж ні
Важко відповісти
Швидше не сприяє, ніж сприяє
Ні, зовсім не сприяє
Ваш варіант _____

9. Чи «Велика українська енциклопедія» сприяє просуванню якісного україномовного контенту?

Так, безумовно
Швидше так, ніж ні
Важко відповісти
Швидше ні, ніж так
Ні, не сприяє
Інший варіант _____

10. Як Ви оцінюєте інформаційне наповнення e-BUE? (оберіть всі потрібні варіанти)

Сайт із цікавою та корисною інформацією
Надійне джерело знань
Веб-портал із не дуже цікавою інформацією
Сайт із не завжди точною інформацією
Ваш варіант _____

11. Як Ви оцінюєте організацію інтерфейсу та зручність роботи з ним?

Доступний, зручний у використанні зі зрозумілим функціоналом

Не доступний і не зручний, не завжди вдається швидко знайти потрібну інформацію

Ваш варіант _____

**12. Що, на Вашу думку, потребує вдосконалення в дизайні e-ВУЕ?
(оберіть всі потрібні варіанти)**

Текст (шрифти, розмір, розташування, читабельність)

Ілюстрації (фотографії, рисунки, інфографіка, мапи тощо)

Відеоконтент (анімаційні ролики, фрагменти передач, документальні відео)

Аудіоверсії статей

Список рекомендованих джерел і літератури

Кольорова гама та візуальна привабливість

Структура і навігація (розташування розділів, інтерфейс меню, пошук)

Ваш варіант (поле для вільної відповіді)

**13. Як, на Вашу думку, бажано було б покращити контент e-ВУЕ?
(оберіть всі потрібні варіанти)**

Подавати змістовніші статті

Збільшити обсяг статей

Подавати тексти доступнішою мовою

Подавати коротші статті

Розвивати аудіоверсію

Додавати більше ілюстративного матеріалу

Ваш варіант _____

14. Чи готові Ви рекомендувати ВУЕ іншим як джерело інформації про Україну?

Так, обов'язково

Скоріше так

Скоріше ні

Ні

15. Ваш вік

12–16

17–22
23–35
36–59
60+

16. Ваше заняття (оберіть всі потрібні варіанти)

1. Учень
2. Студент
3. Політичний діяч
4. Громадський діяч
5. Викладач ЗВО
6. Науковець
7. Учитель
8. Спеціаліст у галузі дошкільного виховання
9. Спеціаліст у галузі культури, освіти
10. Спеціаліст у галузі охорони здоров'я
11. Держслужбовець
12. Керівник (заступник керівника) установи, підприємства
13. Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)
14. Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець
15. Підприємець
16. Менеджер
17. Офісний працівник
18. Робітник
19. Фермер
20. Непрацюючий пенсіонер
21. Займаюсь домашнім господарством
22. Інша відповідь

17. Місце проживання

Україна
Інші держави

4.4. ПСЕВДОЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЯК ПОШИРЕНИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОДУКТ

У сучасному інформаційному просторі особливе місце займають енциклопедичні видання — джерела знань, які систематизують інформацію з різних галузей науки, культури, історії та інших сфер. Проте поряд із класичними енциклопедіями дедалі частіше з'являються так звані псевдоенциклопедії — видання, що за формою і структурою імітують наукові енциклопедії, але не дотримуються академічних стандартів достовірності, об'єктивності та системності викладу матеріалу.

Поняття та основні характеристики псевдоенциклопедій. Згідно з ДСТУ 3017:2015 «Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять», енциклопедія — це довідкове видання, що містить узагальнені основні відомості з однієї, кількох чи всіх галузей знань та практичної діяльності, викладеної у вигляді статей, розташованих за абеткою їхніх назв, чи в систематичному порядку⁵⁴.

Натомість, псевдоенциклопедії — це видання, що зовні нагадують справжні енциклопедії, формально імітують структуру та формат традиційних енциклопедій, алфавітне або тематичне впорядкування, супроводжуються ілюстраціями, містять велику кількість статей, але не відповідають стандартам науковості та достовірності інформації. Вони можуть бути вигаданими, маніпулювати фактами або подавати одну точку зору, що суперечить об'єктивності. У світі, де інформація поширюється з надзвичайною швидкістю, псевдоенциклопедії стали важливим феноменом, який має значний вплив на формування громадської думки та культурні тенденції. Зміст таких видань часто не перевірено належним чином, містить упереджену або суб'єктивну інформацію, має сумнівну наукову цінність, спирається на псевдонауку або теорії змови. Такі видання можуть бути як друкованими, так і цифровими, і часто використовують привабливі назви та дизайни для залучення читачів.

Сучасні псевдоенциклопедії часто здобувають популярність завдяки поширенню через інтернет, соціальні мережі та інші цифрові платформи. Завдяки своїй доступності та цікавій подачі, вони привертають увагу широкої аудиторії, в тому числі молоді, яка іноді не вміє відрізнити науково перевірену інформацію від фальшивої.

Прикладами можуть слугувати «енциклопедії» про астрологію, езотерику, альтернативну історію, теорії змови, псевдомедицину, а також видання з націоналістичним, расистським чи ідеологічно упередженим підґрунтям. Ці видання часто створюються не на основі наукової редакції, а укладаються окремими авторами або популяризаторами, які не мають відповідної кваліфікації у відповідній галузі.

Актуальність теми псевдоенциклопедій обумовлена зростаючою кількістю псевдонаукових та маніпулятивних ресурсів, які пропонують читачам спрощену картину світу, часто перекручуючи історичні, наукові та соціальні факти. В результаті, наукове співтовариство та видавці мають виклики в боротьбі за достовірність і об'єктивність знань.

Історія виникнення. Псевдоенциклопедії з'явилися в кінці XIX – початку XX століття як спроби переосмислення традиційних форм публікацій у відповідь на популярність енциклопедій. Початково це були інші жанри (наприклад, альманахи чи памфлети), які набули популярності в періоди інформаційних криз чи політичних змін.

Характеристики псевдоенциклопедій. Цей вид видавничої продукції часто створюється для масового споживача без належної наукової перевірки, часто містить неперевірену або навіть вигадану інформацію. Наприклад, ресурси типу «Вікіпедії» можуть бути джерелами псевдоенциклопедій, якщо не виконуються належні перевірки фактів. У цифрову еру псевдоенциклопедії набули нової форми через інтернет-платформи, блоги, форуми та навіть відео на YouTube, де інформація подається як факт, незважаючи на її сумнівну достовірність.

Різновиди псевдоенциклопедій:

- Науково-псевдонаукові енциклопедії: ці видання видаються за наукові, але містять інформацію, що суперечить науковим доказам або консенсусу. Наприклад, псевдонаукові теорії про походження людства або історичні події.
- Політичні та ідеологічні енциклопедії: вони можуть бути створені з метою пропаганди певної політичної або ідеологічної позиції, часто спотворюючи факти або подаючи односторонню інформацію.
- Культурно-розважальні енциклопедії: ці видання можуть містити вигадану або перебільшену інформацію про знаменитостей, події чи явища поп-культури, часто з метою залучення уваги або отримання прибутку.

Приклади псевдоенциклопедій. Найяскравішим прикладом псевдоенциклопедій є всім відома «Вікіпедія», яку сміливо можна назвати потенційним джерелом псевдонауки. Хоча «Вікіпедія» є важливим ресурсом для багатьох користувачів, дослідження показують, що вона може містити неточності або спотворення інформації, особливо в статтях, що стосуються наукових або історичних тем. Недоліком з точки зору науки, але достоїнством з точки зору пересічного користувача, є те, що будь-хто може написати статтю у цей популярний інтернет-ресурс. Наприклад, один з постійних користувачів Книжкової палати України вирішив, що несправедливо, що у «Вікіпедії» немає статті про Книжкову палату України, і написав її, перекутивши на свій погляд структуру і функції цієї установи.

Другий приклад — псевдонаукові журнали. Ці видання можуть публікувати статті, що не відповідають науковим стандартам, часто за гроші авторів, без належного рецензування. Як правило, вони не спеціалізуються на якійсь окремій галузі наук, а охоплюють широкую тематику. Іноді вони навіть індексуються у наукометричних базах даних і мають високий рейтинг завдяки своїй доступності для публікацій авторів.

Третій приклад — псевдонаукові теорії в мас-медіа. Мас-медіа можуть поширювати псевдонаукові теорії або інформацію, що не має наукового підґрунтя, через сенсаційні заголовки або недостатню перевірку фактів.

Таким чином, псевдоенциклопедії можуть мати серйозний вплив на суспільство, оскільки вони можуть формувати хибні уявлення про науку, історію та культуру. Важливо розпізнавати їхні ознаки та критично ставитися до інформації, яку вони надають. Освіта в галузі медіаграмотності та розвиток критичного мислення є ключовими для протидії поширенню псевдонаукової інформації.

Причини популярності псевдоенциклопедій. Популярність псевдоенциклопедій зростає в умовах цифровізації та глобалізації інформаційного простору. Це створює нові виклики для суспільства, зокрема у сфері освіти, медіа та політики.

Основними важелями привабливості псевдоенциклопедій для широких мас населення є:

1. Простота подачі матеріалу.

Багато псевдоенциклопедій орієнтовано на масову аудиторію. Інформація в них подається легкою, зрозумілою мовою, що робить їх привабли-

вими для широкого кола читачів. У той час як академічні енциклопедії часто складні для сприйняття широкою аудиторією, псевдоенциклопедії не вимагають спеціальної підготовки.

2. Візуальна привабливість.

Видавці таких продуктів значну увагу приділяють оформленню: яскраві обкладинки, численні ілюстрації, фотографії, інфографіка. Це робить псевдоенциклопедії комерційно успішними.

Часто вони мають зручний “кишеньковий” формат для читання у транспорті, носіння у сумці, кишені тощо.

3. Емоційне навантаження.

На відміну від академічної літератури, яка прагне до об'єктивності, подає матеріал у стислому вигляді наукової статті, яка важко сприймається непідготовленим читачем, псевдоенциклопедії часто апелюють до емоцій, інстинктів, страхів або ідеологічних переконань читача. Це створює сильний ефект залучення.

4. Поширення недовіри до науки.

У суспільстві, де спостерігається зниження довіри до традиційних наукових установ, люди шукають «альтернативну» інформацію. Це середовище ідеально підходить для розквіту псевдонаукових публікацій.

5. Доступність.

Часто такі книги коштують дешевше або активно рекламуються у популярних медіа, продаються у супермаркетах, інтернет-магазинах, на виставках, що забезпечує їм широку аудиторію.

Сприятливим середовищем для розвитку псевдоенциклопедій є інтернет та цифрові платформи, через які можна отримати легкий доступ до різноманітної інформації. Інтернет став основним її джерелом для багатьох людей. Цифрові платформи, такі як соціальні мережі, блоги та відеохостинги, сприяють швидкому поширенню інформації, включаючи псевдонаукові та маніпулятивні матеріали.

Соціальні мережі, зокрема Facebook, Instagram, Telegram WhatsApp тощо дозволяють користувачам швидко ділитися інформацією. Це може призводити до поширення псевдонаукових теорій та фальшивих новин, оскільки користувачі часто не перевіряють достовірність отриманої інформації.

6. Використання псевдоенциклопедій в освітньому процесі, медіа та політиці.

Псевдоенциклопедії можуть використовуватися в освітньому процесі, медіа та політиці для маніпулювання громадською думкою. Наприклад, вони можуть бути використані для просування певних ідеологічних або політичних поглядів, що може впливати на формування громадської думки та прийняття рішень.

Необхідно розвивати критичне мислення та медіаграмотність серед населення для протидії поширенню псевдонаукової інформації.

Вплив псевдоенциклопедій на суспільство. Вплив є значним і багатогранним. Псевдоенциклопедії можуть впливати на формування громадської думки, поширення дезінформації та підризу наукового підходу:

1. Поширення дезінформації та маніпуляції свідомістю.

Псевдоенциклопедії можуть бути використані для поширення дезінформації та маніпуляції громадською думкою. Вони можуть спотворювати факти, подавати однобічну інформацію або створювати фальшиві наративи, що впливають на сприйняття подій та явищ.

2. Використання псевдоенциклопедій для формування громадської думки.

Псевдоенциклопедії можуть впливати на громадську думку, просуваючи певні ідеї або погляди. Це може призводити до поляризації суспільства, посилення конфліктів, викликати негативне відношення і навіть агресію до певних груп людей або спільнот.

3. Негативні наслідки для наукового підходу та критичного мислення.

Поширення псевдонаукової інформації може підризувати основи наукового підходу та критичного мислення. Це може призводити до відмови від наукових методів пізнання, що негативно впливає на розвиток науки та освіти.

Ризики та наслідки:

1. Дезінформація.

Поширення псевдоенциклопедій веде до формування хибних уявлень про світ, підризу наукового мислення та ігнорування перевірених знань. Особливо небезпечно це у сферах медицини, історії, фізики чи політики.

На думку сертифікованого експерта національного освітньонаукового проекту «Всеосвіта», експерта «Національної стратегії освіти і науки України 2030» при МОН України С. Бондаренка, «дезінформація, пов'язана з питаннями охорони здоров'я, наприклад, неправдива інформація про вакцини або медичні методи лікування, може мати серйозні наслідки.

Вона може сприяти поширенню хвороб, підривати зусилля громадської охорони здоров'я та становити загрозу для особистого благополуччя»⁵⁵.

2. Формування псевдонаукової культури.

Коли суспільство починає сприймати сумнівні теорії як «альтернативну думку», наука втрачає свою легітимність. Це створює підґрунтя для зростання конспірології, радикальних ідей та ідеологічного екстремізму.

3. Маніпуляція свідомістю.

Псевдоенциклопедії часто використовуються як інструмент пропаганди. Через зовні «нейтральну» форму енциклопедії до читача подається ідеологічно заангажована інформація.

Цю тему докладно розкриває у своїй статті «Книжкові видання як механізм конструювання смислів у процесі суспільно-політичних трансформацій» Юрій Бондар. Зокрема він пише: «Часто масмедіа та інша видавнича продукція, зокрема книжкова, є складниками маніпулятивних технологій, спрямованих на забезпечення потрібних для маніпулятора завдань»⁵⁶.

4. Підміна понять та підрич довіри до офіційної науки.

У таких виданнях часто змішуються наукові факти і домисли. Це ускладнює розпізнавання істини навіть для критично мислячих читачів, не кажучи вже про дітей чи людей похилого віку. Офіційна наука сприймається як упереджена чи «замовна».

5. Вплив псевдоенциклопедій на авторитет традиційних видавництв.

У мережі Інтернет активно поширюється думка про легкий заробіток шляхом створення видавничих проєктів за допомогою штучного інтелекту (ШІ). Достатньо задати тему майбутньої книги одному з додатків ШІ, наприклад, ChatGPT, як через кілька хвилин отримаєш готову книгу кулінарних рецептів, або «Енциклопедію». При цьому треба розуміти, що ШІ збирає інформацію з різних інтернет-джерел, достовірність яких не перевірена.

Але авторів таких видань це не бентежить. І тут вже вступає в силу відповідальність видавця за публікацію подібних видань. Однак поширення псевдоенциклопедій може знижувати довіру до традиційних видавництв та наукових публікацій. Користувачі можуть почати сумніватися в достовірності інформації, яку вони подають.

Приклади псевдоенциклопедичних видань

1. «Енциклопедії» альтернативної історії, які подають викривлену версію минулого, підкріплюючи її псевдонауковими фактами.

2. Публікації з езотерики: містять інформацію про чакри, аури, енергетичні поля тощо — без жодного підтвердження в академічній науці.

3. Астрологічні «довідники»: містять детальні тлумачення знаків зодіаку, передбачення майбутнього — під виглядом «наукових» статей.

4. Медичні псевдоенциклопедії: пропагують гомеопатію, «альтернативне» лікування раку, детоксикацію, вакцинаційний скепсис тощо.

5. «Енциклопедії» для хлопчиків, дівчаток, юних козаків, малюків, юних принцес та принців і т. ін. поряд з нейтральними та іноді навіть корисними рекомендаціями щодо дитячої моди або впорядкування речей у дитячий кімнаті, містять рекомендації щодо психології поведінки, далекі від класичної педагогіки.

6. «Енциклопедії» садівника, городника, грибника, бджоляра і т. ін. Як правило, мають зручний «кишеньковий» формат. Поряд з дієвими народними методами боротьби зі шкідниками, догляду за бджолами, описом їстівних грибів, можуть містити неперевірені поради, які можуть призвести до загибелі врожаю, або бджіл, отруєння грибами тощо.

Шляхи протидії

1. Освіта.

Головний засіб боротьби з псевдоенциклопедіями — підвищення загального рівня наукової грамотності населення. Шкільна освіта має більше уваги приділяти критичному мисленню, вмінню аналізувати джерела, відрізняти факт від інтерпретації.

2. Видавнича відповідальність.

Видавці повинні нести моральну відповідальність за контент, який випускають. Можливе введення маркування, яке вказувало б на рівень достовірності інформації.

3. Наукова популяризація.

Зростає потреба у доступних, цікаво поданих, але науково обґрунтованих енциклопедіях і публікаціях. Популяризація справжньої науки має відбуватися мовою, зрозумілою для широкого кола читачів.

4. Моніторинг та критика.

Наукова спільнота, журналісти, фактчекери повинні уважно відстежувати і критикувати появу псевдоенциклопедій, викривати фейки та дезінформацію.

5. Створення і поширення традиційних наукових енциклопедій.

Наукові установи відіграють ключову роль у створенні та підтримці наукових енциклопедій. Їхня участь забезпечує високий рівень достовірності, наукової точності та об'єктивності поданої інформації. Основні аспекти цієї ролі включають:

- надання експертного контенту;

Науковці та дослідники, що працюють у відповідних установах, виступають авторами, рецензентами або консультантами при підготовці статей. Їхній внесок гарантує достовірність фактів, використання сучасних наукових даних, врахування академічних стандартів, надійного та перевіреного контенту енциклопедій.

- наукове редагування, рецензування, структурування та контроль якості;

Наукові установи здійснюють рецензування матеріалів енциклопедії, що дозволяє уникнути поширення недостовірної або застарілої інформації, суб'єктивного чи ідеологічного викривлення тем, ненаукових трактувань понять і подій, сприяють регулярному оновленню енциклопедичних статей, впроваджують сучасну термінологію та міждисциплінарний підхід, уніфіковані стандарти оформлення, посилань, цитування тощо.

- публічне визнання та легітимація;

Енциклопедії, створені за участю авторитетних наукових інституцій (академій наук, університетів, НДІ), здобувають більший рівень довіри серед читачів, ширше академічне визнання, можливість використання в освіті та науці.

Таким чином, псевдоенциклопедії стали значущим елементом сучасного книговидавничого ринку. Їхня популярність свідчить про запит на доступну, узагальнену інформацію, але одночасно — про кризу довіри до академічної науки та дефіцит критичного мислення.

Успішна протидія цій тенденції можлива лише за умови комплексного підходу: через освіту, якісні науково-популярні видання, відповідальність видавців та активну позицію науковців. Лише так можна забезпечити інформаційну гігієну та зберегти авторитет справжніх знань у суспільстві.

4.5. ВИКОРИСТАННЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ДЛЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ СЕМАНТИЧНОГО СКЛАДНИКА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ПОРТАЛІВ: ТЕХНОЛОГІЧНІ ТА ЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Цифрова трансформація сучасного суспільства, у найширшому розумінні, спрямована на те, щоб зменшити частку «ручної» обробки інформації з метою пришвидшення та полегшення задоволення інформаційних потреб різноманітних груп користувачів. Створення та використання енциклопедичних ресурсів, їхня трансформація з довідкових матеріалів на онлайніві портали з розгалуженим набором аналітичних сервісів є важливим складником цього процесу. Саме енциклопедичні ресурси дозволяють інтегрувати терміносистеми різних галузей знань, отримувати спільні та підтримані експертними спільнотами визначення понять та зв'язків між ними. Але необхідність обробки великих обсягів інформації та потреба у визначенні її актуальності та достовірності спонукають до доповнення роботи експертів застосуванням семантичних інформаційних технологій, які забезпечують моделі та інструменти обробки інформації на рівні змісту.

Проаналізуємо засоби семантизації енциклопедичних ресурсів, що відповідають цілям їхнього створення та використання, способи та інструменти розробки семантичного складника програмної реалізації таких ресурсів, можливості застосування сучасних засобів штучного інтелекту для автоматизації цих процесів. Розглянемо перспективи інтеграції технологій Semantic MediaWiki та формалізації знань на основі онтологічних моделей з інструментами генеративного штучного інтелекту для аналізу природно мовних документів, а саме — великих мовних моделей (Large Language Model, LLM)⁵⁷. Така інтеграція дозволяє поєднати потужність LLM з гарантованістю результатів семантичного аналізу.

При цьому розглядаються різні аспекти спільного використання семантичних технологій та *генеративного штучного інтелекту* (ГШІ)⁵⁸: як технологічні⁵⁹, так і етичні⁶⁰, а саме — проблеми достовірності та відтворюваності запропонованих рішень. LLM та ГШІ (це пов'язані поняття, які досить часто використовуються як синоніми; але LLM є спеціалізованим підтипом ГШІ, що орієнтований на обробку тексту).

LLM (Large Language Models) — це нейронні моделі, навчені на великих корпусах тексту, здатні до розуміння, аналізу та генерації природної

мови⁶¹. Вони реалізують трансформерну архітектуру і функціонують як універсальні мовні інтерпретатори.

Генеративний ШІ (Generative AI, ГШІ) використовує ширшу категорія моделей, які створюють новий контент (текст, зображення, аудіо, відео) на основі навчальних даних та охоплює також моделі типу GAN, VAE, Diffusion Models тощо.

Зараз багато досліджень стосуються питань дотримання академічної доброчесності в застосування ГШІ. Розробляються різноманітні політики відповідального застосування ШІ в підготовці наукових статей, перекладах, виконанні навчальних робіт. Але вони, як правило, не враховують особливості створення енциклопедій: така діяльність є досить специфічною, і тому для неї потрібно переробляти й адаптувати вже існуючі підходи або ж створювати нові. Крім того, подання інформації в енциклопедичних ресурсах має задовольняти додатковим вимогам⁶², таким як відсутність суб'єктивних оцінок, використання загальноприйнятої експертною спільнотою термінології, висока насиченість контенту інформацією та його чітка структурованість відповідно до прийнятих у ресурсі правил. Автоматизоване створення семантичної розмітки має враховувати всі ці додаткові вимоги та повністю відтворювати обрані форми подання контенту.

Хоча традиційно аналізують та оцінюють ступінь застосування ГШІ для створення природномовного контенту та для генерації й перетворення зображень, але досить важливими питаннями є те, наскільки значним є роль ГШІ у створенні семантичної розмітки ресурсу, у побудові його структури та у визначенні типів зв'язків між елементами.

Енциклопедичні інформаційні ресурси (EIP) є базою для систематизованого подання та повторного використання знань — як окремих предметних областей, так і суспільства у цілому. Тому розвиток *інформаційних технологій* (ІТ) та їх семантизація, вдосконалення моделей менеджменту знань в ІТ безпосередньо впливають на ефективність побудови EIP та стосуються не тільки цифровізації, але й різних аспектів подання, структурування, пошуку та аналізу інформації для формування їх контенту та здобуття з нього нових знань відповідно до індивідуальних потреб користувачів⁶³.

Цифрова трансформація суспільства в цілому забезпечує значні обсяги відомостей, що можуть бути використані у створенні енциклопедій, а висока динамічність відкритого інформаційного середовища накладає

додаткові вимоги до тих ресурсів, з яких доцільно отримувати такі відомості. Застосування семантичних ІТ дозволяє відокремлювати дані та знання предметної області від програмних засобів їхньої обробки та аналізу. Це дозволяє зробити процес створення та вдосконалення знання-орієнтованих застосувань ефективнішими: вдосконалення моделі знань та сервісів, які забезпечують доступ та використання цих знань, можуть виконуватися окремо.

Семантичні властивості Semantic MediaWiki в EIP. Однією з перспективних технологічних платформ побудови енциклопедичних порталів є Semantic MediaWiki – семантичне розширення MediaWiki⁶⁴, яке (на відміну від широковідомої Вікіпедії) дозволяє формально визначати зміст відношень між окремими елементами контенту, будувати семантичні зв'язки між статтями енциклопедії та іншими інформаційними об'єктами (ІО) — даними, зовнішніми ресурсами, мультимедійними елементами тощо⁶⁵.

Платформа підтримує колаборативне створення контенту та орієнтоване на розподілену обробку й використання великих обсягів інформації. Засоби Semantic MediaWiki забезпечують формалізоване представлення семантичної структури вікісторінок та відношень між ними⁶⁶. Основним інструментом для цього є створення семантичних властивостей (СВ) окремих вікісторінок та їх фрагментів, які дозволяють виокремлювати ті частки контенту, що характеризують певні поняття предметної області та відношення між ними. Виразність такого підходу значно вища порівняно з апаратом категорій: категоризація дозволяє лише виділяти певні групи статей відповідно до обраної класифікації, тоді як семантичні властивості надають можливість визначати значення обраних параметрів відповідно до специфіки конкретно вікісторінки.

Синтаксично такі конструкції описуються так:

[[Назва_семантичної_властивості:Значення_семантичної властивості]].

Перед тим, як використовувати семантичну властивість у розмітці вікісторінок, потрібно створити її на вікіпотралі та визначити її тип.

У цілому використання семантичних властивостей в EIP розділяється на три окремі підзадачі:

- побудова набору тегів семантичної розмітки;
- застосування тегів семантичної розмітки для структурування контенту сторінок;

- використання тегів семантичної розмітки для пошуку, навігації та аналізу контенту для задоволення інформаційних потреб користувачів.

Специфіка розробки EIP передбачає певні додаткові правила у побудові семантичної розмітки та у створенні семантичних властивостей. Можна виокремити чотири основні групи СВ сторінок EIP, що створюється на основі Semantic MediaWiki:

- фіксований набір СВ певної категорії EIP — як правило, їм відповідають семантичні шаблони типових інформаційних об'єктів (ТІО);

- фіксований набір СВ формальних характеристик сторінок EIP різних категорій (таких, як автор, дата публікації, технічні характеристики – обсяг, кількість посилань у списку літератури);

- довільний набір СВ, що описують зміст посилань між окремими сторінками EIP;

- довільний набір СВ, що описують зміст посилань на зовнішні інформаційні ресурси зі сторінок EIP.

Цей набір можна розширювати та уточнювати, наприклад, виокремлюючи посилання на різні типи мультимедійних об'єктів. Відповідно до цієї класифікації, можна розділити задачу побудови семантичної розмітки певної статті на кілька підзадач, які значно різняться за своєю складністю:

- створення набору СВ для ТІО, що відповідають його шаблону — одностороннє перетворення таблиці на послідовність властивостей та їх значень, що відповідає синтаксису SMW, яке не потребує застосування будь-яких додаткових баз знань або використання лінгвістичного аналізу;

- побудова набору СВ для формальних характеристик сторінок — теж досить просте одностороннє перетворення похідного тексту у конструкції в синтаксисі SMW, яке додатково може використовувати службові позначення SMW (такі як ім'я поточної сторінки {{PAGENAME}}, поточний рік {{CURRENTYEAR}}, рік редагування сторінки «aaa» {{REVISIONYEAR: aaa}} тощо, тому побудова такого набору СВ на вході має отримувати також набір таких імен SMW;

- побудова семантичних властивостей замість гіперпосилань потребує аналізу природномовного контексту, в якому зустрічається це посилання, та використання семантичних засобів співставлення цього контексту із набором СВ, а у разі неоднозначності співставлення — аналізу категорій та інших СВ поточної сторінки та тієї сторінки EIP, до якої веде це гіперпосилання;

- побудова семантичних посилань на зовнішні ресурси також гіперпосилань потребує аналізу природномовного контексту, в якому зустрічається це посилання, та використання семантичних засобів співставлення цього контексту із набором СВ, але неоднозначності співставлення можуть бути розв'язані лише на основі аналізу поточної сторінки.

Таким чином, можна вважати, що дві перші підзадачі є формальними та не потребують додаткових знань предметної області ЕІР, а дві останні мають застосовувати певні семантичні технології та зовнішні джерела знань про предметну область. Саме автоматизація таких інтелектуальних задач з використанням елементів штучного інтелекту і є предметом дослідження даної роботи.

Проблема побудови набору семантичних властивостей ЕІР: онтологічний підхід. Якщо для вікіресурсів (які мають відносно невеликий обсяг та досить просту структуру) процес формування та оновлення набору семантичних властивостей є відносно простим, то для великих ЕІР його складність зростає експоненційно зі збільшенням як кількості семантичних властивостей та категорій сторінок, так і кількості припустимих відношень між ними⁶⁷. На жаль, вбудовані засоби керування знаннями у Semantic MediaWiki виявляються недостатніми для розв'язання цієї проблеми. Тому доцільно застосовувати потужніші засоби менеджменту знань, такі як інструменти підтримки та редагування онтології: структура знань ЕІР досить просто трансформується у легку онтологію (тобто онтологію без додаткових аксіом)⁶⁸, в якій явно визначаються припустимі відношення між екземплярами класів предметної області (між вікісторінками статей), припустимі значення семантичних властивостей цих сторінок, а також додаткові характеристики таких відношень (наприклад, їх симетричність або транзитивність), що можуть бути використані для логічного виведення нових знань⁶⁹.

Онтології широко застосовуються для відображення знань різноманітних предметних областей (ПрО)⁷⁰. Такі онтології значно різняться за обсягом та структурною складністю, що визначаються як особливостями ПрО, так і тими задачами, для яких вони використовуються. Для розв'язання багатьох задач достатньо простих таксономій та тезаурусів, що формалізують лише обмежену кількість відношень між поняттями. Основні переваги застосування семантичної розмітки в ЕІР забезпечують розширення функціоналу такого ресурсу. При цьому ефективність використання розмітки може оцінюватися за такими параметрами:

- кількість семантичних властивостей, що створені для структурування контенту ресурсу;
- кількість елементів контенту ЕІР, для яких використано семантичні властивості;
- повнота розмітки — наявність специфічних семантичних властивостей для базових понять, що представлені в ЕІР;
- пертинентність вибору тегів семантичної розмітки тим задачам, для яких планується використовувати контент ЕІР (обрані теги мають відображати всі базові класи понять та відношення між ними, що можуть використовуватися у запитах користувачів);
- відсутність подібних тегів розмітки для різних понять та різних назв тегів розмітки для еквівалентних або семантично подібних понять.

Задача побудови набору тегів розмітки потребує знаходження компромісу між занадто великою множиною тегів, які уповільнюють роботу інформаційної системи, та між занадто обмеженою множиною, яка не дозволяє забезпечити задовільну виразність пошуку.

Важливо постійно проводити моніторинг використання тегів розмітки та видаляти такі семантичні властивості, які не використовуються взагалі або використовуються дуже рідко. Для такого моніторингу можуть застосовуватися вбудовані засоби Semantic MediaWiki, наприклад, пошук сторінок за наявністю певної семантичної властивості та за її значенням та пошук властивостей, що створені, але не використовуються.

Використання ГШІ для створення семантичної розмітки ЕІР. Генеративний ШІ широко застосовується для автоматизації різноманітних операцій з природномовними текстами, зображеннями, відео, програмним кодом тощо. Досить часто це викликає появу неякісних результатів. За умов глибокого розуміння можливостей ГШІ та вміння коректно його налаштовувати під конкретні задачі, використовувати відповідні методології та контролювати отримані результати, він дозволяє значно скоротити обсяги механічної, ручної обробки інформації.

LLM навчаються на масивних корпусах тексту для генерації, аналізу та розуміння природної мови. Вони базуються на трансформерній архітектурі⁷¹ і здатні виконувати широкий спектр завдань: від перекладу до написання коду. Чат-боти на основі LLM — це інтерфейси, які дозволяють користувачам взаємодіяти з LLM у формі діалогу. Вони використовують

механізми обробки природної мови для розпізнавання запитів і генерації відповідей у реальному часі⁷².

LLM Copilot та її специфіка. Одна з розповсюджених LLM — Microsoft Copilot. Це інтегрована система штучного інтелекту, побудована на основі великих мовних моделей, зокрема GPT-4, та функціонує як контекстно-орієнтований асистент у середовищі Microsoft 365. Його теоретичні основи поєднують принципи трансформерної архітектури, когнітивного моделювання, обробки природної мови (NLP) та інтеграції з корпоративними графами знань.

У порівнянні з більш універсальними LLM, такими як ChatGPT (OpenAI) чи Gemini (Google DeepMind), Copilot має чітко визначену зону застосування (Таблиця 1). Дослідження показали, що його ефективність особливо помітна у сфері вищої освіти та документального супроводу досліджень, де інтеграція з Excel або Word дозволяє суттєво скоротити адміністративне навантаження⁷³.

Основні переваги, які надає Copilot: оптимізація робочих процесів: зменшення часу на рутинні завдання, покращення ефективності бізнесу та автоматизація документообігу та аналіз даних на основі Microsoft Office (Word, Excel, PowerPoint) та прозорість у використанні даних. Але Copilot надає менше можливостей (порівняно з іншими LLM) для персоналізованого аналізу даних, а його функціональність поза межами Microsoft 365 обмежена, не підтримує відео або складну обробку зображень. У побудові семантичних розмітки EIP ці недоліки не є суттєвими, а орієнтація на побудову коду є більш важливою. Copilot використовує технологію GitHub Copilot, що базується на моделі Codex (оптимізація GPT-3 для коду). Ця програма запущений у серпні 2021 р. як інтегрований помічник у середовище розробника⁷⁴. Codex демонструє вищу якість автодоповнень коду порівняно зі стандартними LLM через донавчання на відкритих репозиторіях GitHub⁷⁵.

Завдяки аналізу синтаксису й контексту коду, Copilot ефективно генерує фрагменти семантичних шаблонів (наприклад, для Semantic MediaWiki чи RDF-триплетів), автоматично підбираючи властивості, класи й URI на основі онтологій. У порівнянні з універсальними LLM (такими, як ChatGPT, LLaMA), Copilot забезпечує такі переваги, як вища точність у синтаксичній відповідності коду та збереженні стилю проєкту⁷⁶.

На відміну від загальних моделей, Copilot адаптований саме для аналізу коду й розмітки, а не лише для генерації тексту. Він підтримує інтерак-

Таблиця 1.

Порівняння Copilot з іншими LLM: переваги та недоліки

Критерій	Microsoft Copilot	ChatGPT (OpenAI)	Gemini (Google DeepMind)
Інтеграція	Глибока — з Microsoft 365	Гнучка – з різними платформами	Сильна — з екосистемою Google
Продуктивність	Оптимізований для офісних завдань	Універсальний, високоякісний діалог	Аналітична точність, великий контекст
Мульти-модальність	Обмежена	Підтримка зображень, коду, веб-серфінгу	Підтримка тексту, зображень, відео
Персоналізація	Низька	Висока (інструкції, плагіни)	Середня
Доступність	Включено в Microsoft 365, безкоштовна	Безкоштовно / Plus	Безкоштовно / Advanced
Сфера застосування	Бізнес, офісна автоматизація, створення коду	Освіта, дослідження, творчість	Аналітика, документообіг, Google-сервіси
Персоналізація	Низька	Висока (інструкції, плагіни)	Середня
Доступність	Включено в Microsoft 365, безкоштовна	Безкоштовно / Plus	Безкоштовно / Advanced
Сфера застосування	Бізнес, офісна автоматизація, створення коду	Освіта, дослідження, творчість	Аналітика, документообіг, Google-сервіси

тивний режим співпраці з користувачем для створення розмітки, тобто користувач може вносити зміни у промпти й отримувати оновлені фрагменти. Побудова запитів до LLM для генерації семантичних розміток

Розглянемо можливості перетворення авторських матеріалів на семантично розмічені вікісторінки. Така задача значно простіше піддається формалізації, її вхідні та вихідні дані мають відповідати чітко визначеним вимогам, але саме розвинуті аналітичні можливості ГШІ дозволять встановлювати семантичні відповідності між елементами контенту та обраними розробниками ЕІР тегами семантичної розмітки. При цьому треба наголосити, що LLM тільки пропонує варіанти такої розмітки, а прийняти або відкинути їх має людина-експерт.

Для того, щоб ця робота ГШІ була успішною, потрібно коректно схарактеризувати задачу, яку ставить перед ним користувач.

Процес налаштуваннями запитів (інжиніринг запитів)⁷⁷ до LLM (I3, *prompt engineering techniques*) дозволяє створювати та переформулювати запити для отримання кращого результату (за повнотою, обсягом, стилем, точністю тощо). Промпт-інжиніринг, наприклад, на основі Copilot⁷⁸, створює додаткові можливості для автоматизованого моделювання семантичної складової освітніх і наукових енциклопедій — від простого додавання тегів розмітки до аналізу терміносистеми тегів у цілому, використовуючи LLM як інструмент підтримки користувача в редагуванні знань. У розробці ІЗ доцільно брати до уваги як особливості обраної LLM⁷⁹, так і специфіку задачі, для якої використовується LLM.

Якщо потрібно згенерувати семантичну розмітку нової енциклопедичної статті, то такий запит має містити таку інформацію:

- Роль (користувач є редактором енциклопедичної статті);
- Контекст (опис синтаксису семантичної розмітки Semantic Media-Wik, інших елементів вікірозмітки (виокремлення підрозділів статті, назви, посилань тощо) і та визначення набору тегів, які потрібно використовувати у цій розмітці);
- Завдання (до статті потрібно додати елементи семантичної розмітки, не змінюючи авторський контент та спосіб його подання і замінюючи звичайні вікіпосилання на семантичні);
- Приклади (тексти енциклопедичних статей з семантичною розміткою);
- Вхідні дані (текст ще не розміченої статті, яку потім буде вводити користувач);
- Вихідні дані (формат та опис структури семантично розміченої статті).

Промпт-інжиніринг для генерації семантичної розмітки дозволяє також забезпечити формулювання підказок для визначення категорій `[[Category:Concept]]` та семантичних властивостей `[[Property::Page]]` статей, вибору шаблонів SMW.

У процесі побудови промпту для створення семантичної розмітки статті EIP передбачається така структура співпраці з LLM:

Етап 1. Редактор надсилає: 1. набір тегів розмітки (поняття та класи онтології), 2. набір назв статей енциклопедії, на які можна посылатися у семантичних гіперпосиланнях 3. текст конкретної статті, яку треба розмітити.

Етап 2. Редактор має отримати від LLM текст цієї статті з елементами семантичної розмітки, де відсилання до інших статей виділені в синтаксисі `[[поняття: стаття]]`, а поняття обрані з множини 1 на основі аналізу тексту

При цьому важливим аспектом є використання LLM як інтерактивного асистента для уточнення промптів, редагування коду, збереження шаблонів.

Процес побудови розмітки може бути ітеративним, тобто редактор вносить додаткові уточнення та зауваження щодо отриманого тексту, і LLM повторно виконує розмітку. Причинами некоректного виконання завдання можуть бути як поимилки самого редактора (Таблиця 2), так і неправильне розуміння взазівок LLM-асистентом. Процес продовжується доти, поки редактор не задовольняється якістю отриманої розмітки.

Таблиця 2

Типові помилки у формулюванні запиту

Помилка	Наслідок
Не вказано затверджений список назв статей EIP	LLM може вигадати неіснуючі внутрішні посилання
Не обмежено набір семантичних властивостей (словник понять)	Модель може створити неконсистентні або зайві властивості
Відсутній приклад коректної розмітки	Семантична розмітка буде представлена у іншому синтаксичному форматі
Не вказано, що не можна змінювати основний текст	LLM може переписати або скоротити оригінальний текст

У процесі взаємодії з інтерактивним асистентом промпт можна вдосконалити, проаналізувавши результати його виконання та вносячи

додаткові умови, пояснення та приклади. Такий результат роботи — більш якісний промпт — доцільно зберегти для повторного використання різними користувачами.

Промпт-інжинірінг є відносно складною діяльністю, яка потребує специфічних знань про структуру бази знань енциклопедичного ресурсу та про обрані розробниками способи формалізації цих знань (наприклад, про структуру шаблонів типових інформаційних об'єктів). У редакторів статей можуть виникнути труднощі з коректною побудовою початкового запиту. Тому пропонується розробити універсально заготовку запиту (без прив'язки до конкретної LLM), яка надається редакторам. Цей текст вони вводять у діалозі з чат-програмою, визначаючи базові налаштування, а потім вносять ті тексти, що потребують семантичного структурування. Отримані результати аналізуються редакторами, та після перевірки та, за потребою, внесення уточнень, публікуються на енциклопедичному порталі. Такий підхід дозволить значно зменшити час на підготовку статті до публікації та підвищить якість її семантичної розмітки.

Використовуючи LLM для генерації семантичної вікірозмітки, треба звертати увагу на такі потенційні проблеми:

1. семантичну неоднозначність вибору семантичних властивостей на основі аналізу контенту (LLM не завжди правильно обирає відповідний за змістом тег розмітки для позначення даних або гіперпосилання);

2. потребу у доступі до структури бази знань ресурсу — як існуючих семантичних властивостей та їх характеристик, так і набору сторінок ресурсу, на які можуть вести внутрішні посилання (ця інформація має забезпечити коректний вибір значень для семантичних властивостей).

Крім того, LLM може неправильно визначати культурно-мовні контексти в генерації назв категорій та семантичних властивостей.

Розглянемо більш детально процес взаємодії користувачів з LLM для створення семантичної розмітки статей ЕІР на прикладі використання Copilot, в процесі якого створюється покращений повний запит із чітким описом ролей, цілей і контексту.

Вхідні дані, які LLM отримує від користувача:

- Набір тегів семантичної розмітки, які характеризують предметну область ресурсу (наприклад, «Назва», «Дата створення», «Місце діяльності» поняття та класи вашої онтології), які можна отримати зі спеціальної сторінки SMW «Семантичні властивості»);

- Список назв існуючих статей енциклопедії, на які можна посилатися, (їх можна отримати зі спеціальної сторінки SMW «Сторінки»);

- Текст конкретної статті, для якої потрібно створити семантичну розмітку (або вдосконалити та перевірити наявну).

Завдання Copilot: 1. проаналізувати текст статті, виявити згадки понять із набору тегів; 2. для кожного знайденого гіперпосилання автоматично вставити внутрішнє посилання у форматі [[Властивість: назва статті]]; 3. для кожного знайденого фрагменту, що семантично близький до тегу розмітки, автоматично вставити семантичну розмітку у форматі [[Властивість: фрагмент тексту статті]]. При цьому потрібно зберегти початковий текст, вбудувавши лише семантичні посилання, без жодних додаткових змін стилю чи структури. Приклад результату роботи LLM: вхід: «Стиль київської школи впливає на [[архітектуру Львова]].»; вихід: «Стиль київської школи [[Вплив: архітектуру Львова]].».

При цьому LLM може додатково генерувати правила перетворень у вигляді регулярних виразів для подальшої автоматизованої обробки (рис.1).

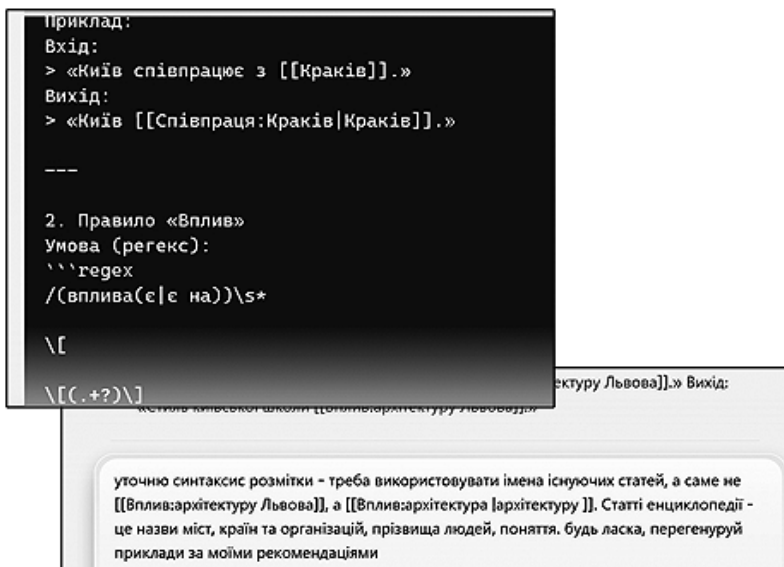

Рис. 1. Створення семантичної розмітки та її формалізація за допомогою регулярних виразів.

Етичні аспекти застосування LLM. Аналізуючи наукові дослідження із застосування LLM в різних сферах та власний досвід взаємодії з чатботами на основі ГШІ, можна виокремити наступні основні етичних проблеми, що можуть виникнути внаслідок застосування цих інструментів для автоматизованої семантичної розмітки:

- неточність та «галюцинації» LLM⁸⁰ можуть вигадувати або спотворювати фактичні зв'язки між поняттями, що призводить до хибного використання елементів семантичної розмітки і підірвання довіри до енциклопедичного ресурсу (hallucination);

- соціальні упередження у розмітці⁸¹, які можуть бути викликані тим, що модель тренується на даних з певними стереотипами або перекрученнями (навмисними або випадковими), що можуть змінювати розуміння контенту в інтересах певних соціальних груп (прикладом такого перекручення є використання нейтральних тегів розмітки — «конфлікт» або «подія» для опису наслідків та елементів воєнної агресії Росії проти України — на основі урахування приховано тенденційних ресурсів країни-агресора);

- порушення приватності в результаті випадкового розповсюдження LLM інформації⁸², яку користувачі використовували як навчальні приклади та вхідні дані (наприклад, коли в якості прикладу коректної семантичної розмітки або як об'єкт розмічування LLM отримує енциклопедичну статтю, яка ще не була опублікована, і після цього LLM пропонує її контент іншим користувачам без посилання на її авторів);

- відповідальність за помилки та відсутність прозорої верифікації — якщо LLM пропонує невірну розмітку, досить важко встановити їх походження, тобто які саме запити та уточнення користувача призвели до цього, тому важко відстежити інші подібні помилки та запобігти їх у майбутньому;

- можливість зловживання⁸³ у налаштуваннях автоматизованої генерації семантичних зв'язків для масового створення дезінформації, штучних кореляцій або маніпуляції знаннями без належної експертної перевірки.

LLM може приписати об'єктам невірні категорії або семантичні властивості (наприклад, трактувати відношення між поняттями як елемент, а не підклас), що спотворює знання. Внаслідок цього може виникнути семантична плутанина в результатах пошуку, що використовує некоректно розмічені дані. Без контролю редактора LLM може обрати у розмітці кон-

троверсійні або застарілі поняття; надмірно деталізувати або спрощувати розмітку, застосовувати варіанти розмітки, що можуть бути інтерпретовані як оціночні судження, що не припустиме для енциклопедичного стилю. Доцільно аналізувати пояснення, які надає LLM для обґрунтування обраної розмітки. Для етичного контролю автоматичної семантичної розмітки доцільно використовувати такі питання в ІЗ:

- Чому кожен тег був застосований саме до цього фрагмента тексту?;
- Яке значення має обрана властивість у контексті предметної області?;
- Чи є потенційні неоднозначності або ризики хибної інтерпретації?;
- Чи відповідає розмітка академічному стилю та нейтральності?

Отримання відповідей надає такі переваги:

- Прозорість: кожне рішення LLM супроводжується поясненням;
- Контроль якості: експерт може швидше виявити помилки в поясненнях, ніж сумнівні теги у згенерованому коді;
- Етична відповідальність: зменшується ризик некоректної категоризації або упередженості;
- Можливість навчання: пояснення можна використати для вдосконалення та уточнення інструкцій.

Всі результати, що отримані від LLM, потрібно розглядати виключно як попередні рекомендації і обов'язково детально перевіряти їх, за необхідності – консультуючись з експертами предметної області. Приймати рішення щодо їх коректності може лише людина, яка відповідає за оцінку.

Технологічні проблеми застосування LLM для семантичної розмітки енциклопедичних вікіресурсів. Крім етичних аспектів застосування LLM для задачі семантичної розмітки ЕІП, необхідно проаналізувати й ті технологічні проблеми, які можуть виникнути в цьому процесі. Ці проблеми можуть бути викликані обсягом інформації, яку треба аналізувати, її структурою та моделями знань, що використовуються як основа для аналізу. Деякі з цих проблем можна прогнозувати ще на етапі прийняття рішення щодо використання LLM для автоматизації створення семантичної розмітки, базуючись на особливостях предметної області ресурсу або на аналізі цифрової компетентності учасників цього процесу. Інші проблеми можуть бути виявлені лише в процесі розгортання ЕІП, якщо реальні розміри ресурсу та структурна складність його бази знань не відповідають попереднім оцінкам. Розглянемо кілька прикладів таких проблем у великих онлайн-енциклопедіях та потенційні дії з їх розв'язання.

Проблема масштабованості. Якщо потрібно створювати семантичну розмітку для великої кількості статей одночасно (наприклад, якщо прийнято рішення щодо переходу від несемантизованого вікіресурсу до його семантичного розширення), то LLM потребує для цього значних обчислювальних ресурсів. Це може спричиняти затримки при масовій розмітці контенту⁸⁴. Значно ускладнює цю проблему зростання кількості семантичних властивостей, що можуть бути використані для розмітки, яке значно збільшує час аналізу. Можливими рішеннями проблеми є поступове виконання семантичної розмітки (для відносно невеликих груп сторінок) або ітеративне виконання розмітки – в кожному проході застосовується обмежена підмножина тегів розмітки.

Проблема адаптації до специфіки предметної області. Досить часто при розробці нових ЕІР приблизно одночасно надходять семантично близькі групи статей. В процесі розвитку ресурсу його розробники встановлюють контакти з авторами, які спеціалізуються в інших підмножинах предметної області ресурсу. Внаслідок цього здійснюється початкове навчання LLM на текстах, що не враховують специфіку семантики таких нових підмножин, і тому статті з таких нових груп можуть бути розмічені некоректно, тобто вузькоспеціалізовані терміни енциклопедії інтерпретуються неправильно без додаткового налаштування на відповідних корпусах⁸⁵, — пошук семантичних властивостей не враховує певні особливості або ж в ЕІР взагалі відсутні відповідні властивості. Розв'язання проблеми потребує додатковий аналіз бази знань ресурсу інженером зі знань у кожному випадку, коли публікується група статей нових категорій або нових авторів, результатом якого може бути створення нових семантичних властивостей. Після цього треба явним чином повідомити LLM про розширення набору семантичних властивостей, бажано з прикладами застосування їх у розмітці.

Узгодженість бази знань ЕІР з його онтологічною моделлю. Зі збільшенням обсягу та ускладненням структури бази знань ЕІР можуть виникати невідповідності та дублювання у використанні назв семантичних властивостей. Причиною цього може бути те, о зміни у базі даних не фіксуються вчасно в її онтологічній моделі. Це може призвести до некоректної побудови розмітки як людиною-редактором, так і з використанням LLM. Наприклад, така ситуація може виникнути, якщо, не знайшовши вже існуючу потрібну властивість у наборі існуючих, створюють властивість з ін-

шою назвою, але подібною семантикою. Відмінності між структурою онтології та бази знань ЕІР призводять до непослідовного використання властивостей та класів, коли LLM генерує семантичний код, що не відповідає поточній схемі⁸⁶ (LLM можуть імпортувати відомості з онтологій). Наприклад, онтологічна модель містить об'єктну властивість «Місце народження» для категорії «Людина», а база знань ЕІР містить семантичні властивості «Народження» для категорії «Видатні персоналії минулого» та «Місце народження» — для категорії «Видатні персоналії сучасності». Внаслідок цього пошукові запити (наприклад, пошук людей, які народилися у місті Львів) надають неповні результати. Шляхи розв'язання проблеми — організація чіткої процедури фіксації всіх змін бази даних ЕІР в онтологічній моделі.

Семантична розмітка мультимедійних елементів за їх метаданими. LLM мають обмежені можливості аналізу зображень чи відео, тому часто покладаються на метаописи мультимедійних елементів⁸⁷ (ці метаописи мають вводити редактори, які розмішують мультимедійний конвент у сховищі ЕІР, але досить часто вони обмежуються назвою статті або неповним чи некоректним набором ключових слів). Причиною цього може бути те, що редактори недостатньо обізнані у предметній області і не можуть глибоко схарактеризувати семантику мультимедійного елемента та його призначення у статті.

Проблема актуалізації та синхронізації розмітки. Після зміни структури онтології чи додавання нових понять необхідно вносити зміни у семантичну розмітку вже розмічених статей. LLM-система може бути ефективно використана для цього, але це потребує побудови додаткових промптів, в яких потрібно надати їй критерій та приклади того, як саме потрібно змінювати розмітку. Таким чином, шляхом розв'язання цієї проблеми є відповідне вдосконалення цифрової компетентності розробників ЕІР щодо створення промптів для LLM. Наприклад, у випадку заміни семантичної властивості «Співпраця» на дві різні властивості — «Наукова співпраця» та «Культурна співпраця» — потрібно визначити у запиті, що першу нову властивість потрібно використовувати для сторінок категорій «Діячі науки», а другу — категорії «Діячі мистецтва», а у тих випадках, коли сторінка, що аналізується, віднесена до обох категорій, — аналізувати набір категорій сторінки, що є значенням властивості «Співпраця» у попередній версії розмітки.

Ці приклади демонструють, що при впровадженні LLM для семантичної розмітки необхідно враховувати їх продуктивність, засоби адаптації до домену, актуальність онтологічної моделі та достатність мета описів мультимедіа тощо. Крім розглянутих вище прикладів, різноманітні проблеми можуть бути викликані оновленнями версій програмного забезпечення EIP, переходом на нові формати подання знань щодо наборів семантичних властивостей та множини назв існуючих статей EIP, що можуть бути використані в якості значень цих властивостей тощо. Основні шляхи їх розв'язання базуються також на розвитку цифрової компетентності розробників EIP, розумінні методів побудови семантичної розмітки LLM та тих даних, що використовуються для цього.

Перспективи вдосконалення LLM для автоматизації семантичної розмітки. Аналіз наукових публікацій, що відображають дослідження в сфері розробки генеративного штучного інтелекту з використанням методів аналізу знань, свідчить про те, що вдосконалення функціоналу LLM здійснюється дуже високими темпами, і це дозволять зробити Copilot або аналогічні LLM більш надійними, точними й масштабованими для задач семантичної розмітки.

Основними напрямками таких досліджень, що можуть вплинути на ефективність LLM для розглянутої задачі, є інтеграція з зовнішніми формалізованими джерелами знань перехід до Knowledge-Augmented LLM⁸⁸ (з урахуванням їх можливої упередженості або шкідливості), вдосконалення політик захисту інформації, яка використовується для навчання LLM, та збільшення продуктивності роботи LLM. Використання додаткових баз знань (Wikidata, наукові онтології) дозволить зменшити «галюцинації» LLM й підвищити фактологічну точність розмітки, а відслідковування походження кожного семантичного триплету «промпт — версія моделі — джерело знань» дозволить експертам аналізувати й коригувати розмітку.

Сучасні дослідження показують еволюцію підходів у створенні LLM від мовно-орієнтованих шаблонів до глибинного навчання. Доменна адаптація через метанавчання та вдосконалення запитів до LLM⁸⁹ на корпусі конкретної енциклопедії дозволять моделі точніше розуміти вузькопрофільні терміни. Напівавтоматичне здобуття онтологічних понять і відношень між ними⁹⁰ із корпусів тексту EIP дозволить LLM використовувати онтологічну модель ресурсу, що синхронізована з поточним станом його бази знань. Це дозволить генерувати основу онтології, яку експерт лише уточнює.

Крім того, подальша еволюція LLM орієнтована на автоматизацію конструювання та поповнення онтологій, наприклад, на побудову ієрархій понять у заданій предметній області⁹¹ та на автоматизовану побудову тезаурусів на основі розподільних семантичних моделей (за спеціальними метриками лексичної близькості дозволяє виділяти синонімічні й гіпонімічні зв'язки між поняттями). Це дозволило б більш якісно автоматизувати категоризацію статей ЕПІ, що надало б більший функціонал як навігації, так і побудові більш оптимального набору семантичних властивостей.

Список джерел та літератури до розділу 4

¹ Martín Ríos, R. & Do Huu Hai. Changes in consumer behavior in a digitalized world // Actas del XI Congreso Internacional de Psicología y Educación. 2023. DOI: 10.2307/jj.5076229.72.

² Digital Content Creation Market Size, Share & Trends Analysis Report By Component, By Content Format, By Deployment, By Enterprise Size, By End-user, By Region, And Segment Forecasts, 2025–2030. URL: <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/digital-content-creation-market-report>

³ Media. Report 2025.URL: <https://www.statista.com/outlook/amo/media/worldwide?currency=USD>

⁴ McQuail D. Media performance: Mass communication and the public interest. Sage, 1992.

⁵ Anderson S. P., Gabszewicz J. J. The media and advertising: A tale of two-sided markets. Handbook of the economics of art and culture. 2006. Vol. 1. P. 567–614.

⁶ Picard R. G. Measuring media content, quality, and diversity: Approaches and issues in content research. Media Economics, Content and Diversity Project and Media Group, 2000.

⁷ Bolin G. Value and the media: Cultural production and consumption in digital markets. Routledge, 2011. P. 4.

⁸ Horska K. Digital content in the age of interactivity: rethinking audience perception and new opportunities for media consumption. Обрії друкарства. 2025. №1. С. 1–14 DOI: 10.20535/2522-1078.2025.1(17).326021

⁹ Peck, J. and Luangrath, A. (2022). a review and future avenues for psychological ownership in consumer research. consumer psychology review, 6(1), 52–74. P.54 <https://doi.org/10.1002/arcp.1084>

¹⁰ Atasoy Ö. and Morewedge C. (2017). digital goods are valued less than physical goods. journal of consumer research, 44(6), 1343-1357. <https://doi.org/10.1093/jcr/ucx102>

¹¹ Catapano, R., Shennib, F., & Levav, J. (2022). Preference reversals between digital and physical goods. journal of Marketing research, 59(2), 353-373. P. 353. <https://doi.org/10.1177/00222437211065020>

¹² World Economic Forum. The Future of Media: A New Framework for Valuing Content, 2024. URL: <https://www.weforum.org/publications/the-future-of-media-a-new-framework-for-valuing-content/>

¹³ Turel O., Serenko A., & Bontis, N. User acceptance of hedonic digital artifacts: A theory of consumption values perspective // Information & Management. 2010. № 47(1). P. 53–59. DOI: 10.1016/j.im.2009.10.002

¹⁴ Flew T. and Stepnik A. (2024). The value of news: aligning economic and social value from an institutional perspective // *Media and Communication*. 2024. № 12. URL: <https://doi.org/10.17645/mac.7462>

¹⁵ Digital 2024: Global Overview Report. 2024. 31 January. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-global-overview-report>

¹⁶ Berger J., & Milkman K. L. What makes online content viral? // *Journal of Marketing Research*. 2012. № 49(2). P. 192–205. DOI: 10.1509/jmr.10.0353

¹⁷ David N. Consumer engagement with financial content: a review of media influence on mortgage decision-making.. jier, 2024. № 4(3).URL: <https://doi.org/10.52783/jier.v4i3.1652>

¹⁸ Akshayaa Rani M. Boost Engagement with 2024's Top Interactive Content Trends . *Eventflare*. 02 December 2024 URL: <https://eventflare.io/journal/boost-engagement-with-interactive-content-2024-s-hottest-trend>

¹⁹ Chipp K. and Chakravorty D. Producer push to consumer pull: who curates new media content? developing strategies for new media environments // *Journal of Product & Brand Management*. 2016. № 25(4), P 373. <https://doi.org/10.1108/jpbm-06-2015-0918>.

²⁰ Horska K. Transformation of Media Content Value Parameters: The Role of Interactivity in the Digital Environment // *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.Серія: Філологія. Журналістика*. 2025. Т. 36 (75) № 2. С. 264–270.

²¹ How to Break Out of the Echo Chamber // *Resiliencelab*. 2024. May 29. URL: <https://www.resiliencelab.us/thought-lab/break-out-of-the-echo-chamber>

²² Horska K. Digital content in the age of interactivity: rethinking audience perception and new opportunities for media consumption // *Обрії друкарства*. 2025. № 1. С. 1-14 DOI: 10.20535/2522-1078.2025.1(17).326021

²³ Lee C. C., Nagpal P, Ruane S. G., & Lim H. S. Factors affecting online streaming subscriptions // *Communications of the IIMA*, 2018. № 16(1). P. 1–25. DOI: 10.58729/1941-6687.1394

²⁴ Jang-Ryol Yun The value and price of digitalmedia commodities // *Media, Culture & Society*. 2023. July 31. <https://doi.org/10.1177/01634437231188464>

²⁵ Абашидзе З. Грузинська енциклопедія // *Енциклопедичний вісник України*. 2009. Ч. 1. С. 54–55. URL.: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/42714/09-Abashidze.pdf>

²⁶ Georgian Encyclopedia I. Abashidze Main Editorial. <http://encyclopedia.science.org/ge/?q=Georgian%20Encyclopedia%20celebrated%20its%2040th%20anniversary&language=en>

²⁷ Enciclopedia Espasa. URL.: https://web.archive.org/web/20060222064548/http://www.espasa.com/nuevaweb/frames_enciclopedia.htm

²⁸ Gran Enciclopedia de España. URL.: <https://gee.mienciclo.com>

²⁹ Nacionālā enciklopēdija. URL.: <https://enciklopedija.lv>

³⁰ Enciclopedia Italiana. URL.: [https://www.treccani.it/enciclopedia/enciclopedia-italiana_\(Enciclopedia-Italiana\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/enciclopedia-italiana_(Enciclopedia-Italiana)/)

³¹ Great Norwegian Encyclopedia. URL: https://meta.snl.no/Great_Norwegian_Encyclopedia;STORE_NORSKE_LEKSIKON. URL.: <https://snl.no>

³² Bolstad E., Pettersen S. How to build an Encyclopedia for the 21st Century: Lessons learned from The Great Norwegian Encyclopedia. *Studia Lexicographica*. 2019. Vol. 13(24). P. 153–171.

³³ Киридон А. М. Про «Велику українську енциклопедію» .URL: https://vue.gov.ua/BYE:-Пропо_БЕ#D0.9A.D0.BE.D0.BD.D1.86.D0.B5.D0.BF.D1.86.D1.96.D1.8F

³⁴ Smith A. D. *National Identity*. Reno : University of Nevada Press. 226 p.

³⁵ Brubaker R. *Nationalism reframed*. Cambridge University Press. 1996. 202 p.

³⁶ Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1991. 224 p.

³⁷ Киридон А. М. «Велика українська енциклопедія» як національний проект: поступ ініціації // Велика Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д-ра іст. наук, проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. С. 7.

³⁸ L'Encyclopédie. 1-re édition / ENCYCLOPÉDIE. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/L%E2%80%99Encyclop%C3%A9die/1re_%C3%A9dition/ENCYCLOP%C3%89DIE

³⁹ Киридон А. М. Про «Велику українську енциклопедію» // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/BYE:Про_BYE

⁴⁰ Encyclopædia Britannica. Official site. History of Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Encyclopaedia-Britannica-English-language-reference-work>.

⁴¹ Kogan H. The Great EB: The Story of the Encyclopaedia Britannica. Chicago: The University of Chicago Press, 1958. 338 p.

⁴² Larousse. Histoire Larousse (офіційний сайт). URL: <https://www.larousse.fr/archives/editions-larousse/page/histoire-larousse>.

⁴³ Mollier J-Y., Dubot B. Histoire de la librairie Larousse (1852-2010). Fayard, 2012. 736 p.

⁴⁴ Брокгауз, Фрідріх Арнольд // Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Брокгауз_Фрідріх_Арнольд_\(дата_звернення:_5.08.2025\)](https://vue.gov.ua/Брокгауз_Фрідріх_Арнольд_(дата_звернення:_5.08.2025)).

⁴⁵ Schmidt R. Brockhaus Enzyklopädie: Eine Bibliographie. Brockhaus, 1995.

⁴⁶ Wielka Encyklopedia Powszechna PWN. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wielka_Encyklopedia_Powszechna_PWN?utm_source=chatgpt.com

⁴⁷ Wielka Encyklopedia PWN. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wielka_Encyklopedia_PWN?utm_source=chatgpt.com

⁴⁸ Internetowa encyklopedia PWN. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/>

⁴⁹ The Canadian Encyclopedia. URL: <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en>

⁵⁰ Hobsbawm E., Ranger O. The invention of tradition. Edited by Eric Hobsbawm and Terence Ranger. Cambridge University Press. 1983. 326 p.

⁵¹ Єнін М. Енциклопедія як соціальний інститут в умовах викликів сучасності // Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку: монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. С. 247–263.

⁵² Єнін М., Коржов Г. Мережева комунікація: ризики та перспективи (на основі соціологічних опитувань громадської думки в країнах Євросоюзу) // Вісник Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право. 2021. № 1(49). С. 22–29; Коржов Г., Єнін М. Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2022. № 4. С. 156–173.

⁵³ Єнін М. Роль енциклопедії у суспільстві та її використання аудиторією e-BYE (за результатами інтернет-опитувань) // Енциклопедистика в історії та культурі України (до 30-річчя проголошення незалежності України): 36. матер. наук. конф. «Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу» / За заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2021. С. 52–55.

⁵⁴ Видання. Основні види. Терміни та визначення понять : ДСТУ 3017:2015. Київ : УкрНДНЦ, 2016. IV. 38 с. (Інформація та документація).

⁵⁵ Бондаренко С. Ю. Шляхи протидії дезінформації в соціальних мережах як масовому негативному явищу // Протидія дезінформації в умовах російської агресії проти України: виклики і перспективи: Матер. наук. конф. Наук.-досл. ін-т публ. політики і соц. наук. м. Харків, 2023. URL: https://www.researchgate.net/publication/376777790_Negativni_naslidki_ta_slahi_protidii_dezinformacii_v_socialnih_merezah_ak_masovomu_negativnomu_avisu/fulltext/

⁵⁶ Бондар Ю. Книжкові видання як механізм конструювання смислів у процесі суспільно-політичних трансформацій // Український науковий журнал «Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації». URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/1323?utm_source=chatgpt.com.

⁵⁷ Naveed H., Khan A. U., Qiu S., Saqib M., Anwar S., Usman M., Mian A. A comprehensive overview of large language models // *ACM Transactions on Intelligent Systems and Technology*. 2023.

⁵⁸ Banh L., Strobel G. Generative artificial intelligence // *Electronic Markets*. 2023. № 33(1). P. 63.

⁵⁹ Sengar S. S., Hasan A. B., Kumar S., Carroll F. Generative artificial intelligence: a systematic review and applications // *Multimedia Tools and Applications*, 2024. P. 1–40.

⁶⁰ Wach K., Duong C. D., Ejdy J., Kazlauskaitė R., Korzynski P., Mazurek G., Ziemba E. The dark side of generative artificial intelligence: A critical analysis of controversies and risks of ChatGPT // *Entrepreneurial Business and Economics Review*. 2023. № 11(2). P. 7–30.

⁶¹ Vaswani A., et al. Attention is all you need // *Advances in Neural Information Processing Systems* 2017. № 30. P. 5998–6008. URL: https://papers.nips.cc/paper_files/paper/2017/file/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Paper.pdf

⁶² Pinchuk O. P., Luparenko L. A. Web-oriented encyclopedic edition as a tool for dissemination of verified knowledge in the field of education // *Educational Technology Quarterly*. 2023(2). P. 141–156. URL: <https://doi.org/10.55056/etq.582>

⁶³ Andon P. I., Rogushina J. V., Grishanova I. Y., Reznichenko V. A., Kyrydon A. M., Aristova A. V., Tishchenko A. O. Experience of the semantic technologies use for intelligent Web encyclopedia creation (on example of the Great Ukrainian Encyclopedia portal) // *Problems in programming*. 2020. № 2–3). P. 246–258.

⁶⁴ Vrandečić D., Krötzsch, M. (2009). *Semantic MediaWiki* // *Semantic Knowledge Management: Integrating Ontology Management, Knowledge Discovery, and Human Language Technologies*. Berlin, Heidelberg : Springer Berlin Heidelberg. 2009. P. 171–179.

⁶⁵ Рогушина Ю. В. Сучасні Вікі-технології як основа керування знаннями в електронних енциклопедичних виданнях // *Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: колективна монографія* / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 225–233. <https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/Traditions.pdf>

⁶⁶ Рогушина Ю. В., Прийма С. М., Строкань О. В. Створення та використання семантичних Wiki-ресурсів: навчальний довідник. Мелітополь, ФОП Однорог Т. В., 2017. 169 с.

⁶⁷ Рогушина Ю. В. Використання семантичних властивостей вікі-ресурсів для розширення функціональних можливостей «Великої української енциклопедії» // *Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: колективна монографія* / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 104–115.

⁶⁸ Рогушина Ю. В. Проблеми використання онтологічного аналізу для подання знань у wiki-ресурсах // *Проблеми програмування*. 2019. № 2. С.17–37. URL: <https://doi.org/10.15407/pp2019.02.017>

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Gruber T. R. What is an Ontology? URL: <http://www-ksl.stanford.edu/kst/what-is-an-ontology.html>.

⁷¹ Vaswani A., et al. Attention is all you need // *Advances in Neural Information Processing Systems*. 2017. № 30. P. 5998–6008. URL: https://papers.nips.cc/paper_files/paper/2017/file/3f5ee243547dee91fbd053c1c4a845aa-Paper.pdf

⁷² Ventoniemi O. LLMs and cognitive dialogue systems // *arXiv*. 2023. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2301.12598>

⁷³ Осадчий В. В., Осадча К. П. Використання Microsoft Copilot у вищій освіті та наукових дослідженнях. Київ : Інститут цифровізації освіти НАПН України, 2024. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/743248>

⁷⁴ GitHub. Introducing GitHub Copilot: Your AI pair programmer. (2021, серпень). URL: <https://github.blog/2021-06-29-introducing-github-copilot-ai-pair-programmer/>

⁷⁵ Chen M., Tworek J., Jun H., Yuan Q., de Oliveira Pinto H. P., Kaplan J., Zaremba W. Evaluating large language models trained on code. 2021. URL: <https://arxiv.org/pdf/2107.03374>

⁷⁶ Baydin A. G., Witteveen T., Jha D. An empirical evaluation of GitHub Copilot for code generation // Proceedings of the 44th International Conference on Software Engineering, 2022. P 121–132.

⁷⁷ Reynolds L., McDonell K/ Prompt programming for large language models: Beyond the few-shot paradigm // Extended abstracts of the 2021 CHI conference on human factors in computing systems. 2021, May.P. 1–7. URL: <https://arxiv.org/pdf/2102.07350>

⁷⁸ Dakhel A. M., Majdinasab V., Nikanjam A., Khomh F., Desmarais M. C., Jiang Z. M. J. Github copilot ai pair programmer: Asset or liability?. Journal of Systems and Software. 2023. № 203. P. 111734. URL: <https://arxiv.org/pdf/2206.15331>

⁷⁹ Fagadau I. D., Mariani L., Micucci D., Riganelli O Analyzing prompt influence on automated method generation: An empirical study with copilot. In Proceedings of the 32nd IEEE/ACM International Conference on Program Comprehension . 2024, April. P. 24–34).URL: <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.1145/3643916.3644409>

⁸⁰ Jiao J., Afroogh S., Xu Y., Phillips C. (2024). Navigating LLM Ethics: Advancements, Challenges, and Future Directions // arXiv. 2024. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2406.18841>

⁸¹ Simpson S., Nukpezah J., Brooks K., Pandya R. Parity benchmark for measuring bias in LLMs // AI and Ethics. 2025. № 5(1). P 3087–3101. URL: <https://doi.org/10.1007/s43681-024-00613-4>

⁸² Ma B., Jiang Y., Wang X., Yu G., Wang Q., Sun C., Li C., Qi X., He Y., Ni W., Liu R. P. SoK: Semantic Privacy in Large Language Models // arXiv. 2025. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2506.23603>

⁸³ Weidinger L., Mellor J., Rauh M., Griffin C., Uesato J., Huang P.-S., Cheng M., Glaese M., Balle B., Kasirzadeh A., Birch A., Ungless E. L. Ethical and social risks of harm from Language Models // arXiv. 2021. URL: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2112.04359>

⁸⁴ Sivakumar S. Performance Optimization of Large Language Models (LLMs) in Web Applications // International Journal of Trend in Scientific Research and Development. 2024. № 8(1). P 1077–1096. https://www.researchgate.net/profile/Shanmugasundaram-Sivakumar/publication/386342544_Performance_Optimization_of_Large_Language_Models_LLMs_in_Web_Applications/links/674e2f5aa7fbc259f1a654b1/Performance-Optimization-of-Large-Language-Models-LLMs-in-Web-Applications.pdf

⁸⁵ Tan Z., Li D., Wang S., Beigi A., Jiang B., Bhattacharjee A., Liu H. Large Language Models for Data Annotation and Synthesis: A Survey // arXiv preprint . 2024. arXiv:2402.13446

⁸⁶ Hoseini S., Burgdorf A., Paulus A., Meisen T., Quix C., Pomp A. Challenges and Opportunities of LLM-Augmented Semantic Model Creation for Dataspaces // The Semantic Web: ESWC 2024 Satellite Events . P. 183–200. Springer. URL : https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-78955-7_17

⁸⁷ Patil R., Gudivada V. A Review of Current Trends, Techniques, and Challenges in Large Language Models (LLMs) //. Applied Sciences, 2024. № 14(5). P. 2074. URL : <https://doi.org/10.3390/app14052074>

⁸⁸ Lewis, M., Oguz, B., Rinott, R., Riedel, S., & Schwenk, H. (2020). Retrieval-augmented generation for knowledge-intensive NLP tasks // Advances in Neural Information Processing Systems. 2020. № 33. P. 9459–9474. <https://proceedings.neurips.cc/paper/2020/file/6b493230205f780e1b-c26945df7481e5-Paper.pdf>

⁸⁹ Lester B., Al-Rfou R., Constant N. The power of scale for parameter-efficient prompt tuning // Empirical Methods in Natural Language Processing. 2021.

⁹⁰ Al-Aswadi F. N., Chan H. Y., Gan K. H. Automatic ontology construction from text: A review from shallow to deep learning trend // Artificial Intelligence Review, 2020. № 53(5). P. 3901–3928. <https://doi.org/10.1007/s10462-019-09782-9>

⁹¹ Funk M., Hosemann S., Jung J. C., Lutz C. Towards ontology construction with language models // arXiv preprint. 2023. arXiv:2309.09898. <https://arxiv.org/pdf/2309.09898>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АРИСТОВА Алла Вадимівна, доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ВЕЧЕРСЬКИЙ Віктор Васильович, кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ГНОЄВА Катерина Михайлівна, здобувачка вищої освіти II курсу ОС «Магістр» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ГОРСЬКА Катерина Олександрівна, доктор наук із соціальних комунікацій, професор Навчально-наукового інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГУЦОЛ Галина Олександрівна, заступник директора з наукової роботи Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»

ДОБРОНОСОВА Юлія Дмитрівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

ДОЯР Лариса Василівна, кандидат історичних наук, доцент, завідувача відділом «Державний архів друку» Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»

ЕНІН Максим Наїмович, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ІВАНЕНКО Анатолій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КИРИДОН Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в.о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КЛОЧКО Валентина Володимирівна, старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КОЗИРСЬКИЙ Володимир Глібович, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України

КОЛЯДА Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

КОСЯК Світлана Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Навчально-наукового інституту управління та безпеки населення Національного університету цивільного захисту України

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КУЛЬЧИЦЬКА Ганна Олександрівна, доктор геологічних наук, головний науковий співробітник Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України,

КУПРІЄНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КУШНІР Леонід Леонідович, кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

КУШНІР Людмила Миколаївна, кандидат географічних наук, доцент, вчитель географії Комунального закладу «Розсошенська гімназія Щербанівської сільської ради Полтавського району Полтавської області»

ПОНОМАРЕНКО Олександр Миколайович, академік НАН України, директор Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України

РОГУШИНА Юлія Віталіївна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу автоматизованих інформаційних систем, Інститут програмних систем НАН України

СОКОЛОВ Віктор Юрійович, кандидат історичних наук, доцент, головний бібліотекар науково-дослідного відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого

ТИМОЧКО Микола Дмитрович, кандидат фізико-математичних наук, старший науковий співробітник Інституту фізики напівпровідників імені В. Є. Лашкарьова НАН України, молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ТРОЯН Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Державного університету «Київський авіаційний інститут»

УСЕНКО Владислав Миколайович, старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу новітньої історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

ФЕДОТОВА Оксана Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри інформаційної діяльності Маріупольського державного університету

ЧЕРНИШ Дарія Сергіївна, кандидат геологічних наук, завідувач відділу Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України

ЧОРНА Мар'яна Василівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ШЕНДЕРОВСЬКИЙ Василь Андрійович, доктор фізико-математичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту фізики НАН України

Науков е видання

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В АНТРОПОКУЛЬТУРНИХ КООРДИНАТАХ СУЧАСНОСТІ

За ред. д. і. н., проф. А. Киридон

Комп'ютерне верстання

М. Гутман

Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 17,55.